

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КЛОЧКОВ ВЛАДИСЛАВ ВІКТОРОВИЧ

УДК 159.96:356.1

ДИСЕРТАЦІЯ

**РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ДО ДІЙ В БОЙОВИХ УМОВАХ**

053 – Психологія

05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ В.В. Клочков

Науковий керівник: Стасюк Василь Васильович, доктор психологічних наук,
професор

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Клочков В. В. Розвиток психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до дій в бойових умовах. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 05 – соціальні та поведінкові науки, за спеціальністю 053 – психологія. Національний університет оборони України, Київ, 2024.

Чинники сучасного бою істотно впливають на перебіг психічних процесів (сприйняття, увагу, пам'ять, мислення, волю, емоції), змінюючи їх швидкість і якість (константність, вибірковість, цілісність, стійкість, обсяг, концентрацію, продуктивність, реалістичність тощо), що визначає ефективність бойової діяльності. Неминуче переживання стресу може мати як мобілізуючі (бойове збудження), так і дестабілізуючі (ступор, паніка, аутоагресія) наслідки. Одним із чинників, що забезпечує здатність військовослужбовців переживати стрес за “мобілізуючим” типом, є достатній рівень психологічної стійкості – здатності особи підтримувати необхідний рівень психологічної готовності протягом визначеного часу у конкретних умовах обстановки та швидко відновлювати свій психоемоційний стан після екстремальних (кризових) ситуацій.

Дисертацію присвячено вирішенню наукового завдання, що полягає у розробленні перспективних інструментів вимірювання і розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів та емпіричній перевірці їх валідності, надійності і результативності.

Актуальність вирішення наукового завдання зумовлена:

вимогами триваючої російсько-української війни щодо забезпечення та підвищення бойової активності та психологічної стійкості військовослужбовців;

відсутністю єдності в поглядах на сутність і зміст поняття “психологічна стійкість”, недостатньою дослідженістю структури психологічної стійкості до бойових стресорів;

недосконалістю системи, фрагментарністю наявних підходів і програм розвитку психологічної стійкості, відсутністю опису та порядку проведення заходів забезпечення психологічної стійкості до бойових стресорів групами контролю бойового стресу.

За результатами теоретичного дослідження феномена психологічної стійкості до бойових стресорів як властивості особистості і підходів до її розвитку встановлено:

в Україні поняття “психологічна стійкість” найчастіше вживають для позначення якості особистості, що забезпечує опір негативному зовнішньому впливу, стабільність функціонування під впливом стресорів та відновлення після цього;

на військовослужбовців стресогенно впливають різноманітні чинники (стресори), які згідно з теорією стресу поділяються на первинні стресори (зовнішні подразники, що зумовлюють відповідні реакції людини на матеріальні (предметні, фінансові, природні, бойові) та нематеріальні (соціальні, групові) чинники), вторинні стресори (відсутність у людини особистісних, соціальних, фінансових ресурсів реагувати на первинні стресори, невиправдані очікування, довіра до соціального оточення, що негативно впливають на процес опанування стресовою ситуацією та відновлення), третинні стресори (тривога, безсоння, депресія як реакція дистресу, що забирають ресурси, перетворюючись на внутрішньо сформований стресор);

спроба поєднати визначення психологічної стійкості як особистісного ресурсу (системно-інтегративної властивості особистості) та загрози задоволенню потреб особистості в бою, джерелом яких є бойові стресори, обґрунтовує доцільність такого визначення поняття “психологічна стійкість до бойових стресорів” – це системно-інтегративна властивість особистості,

яка забезпечує її здатність виконувати завдання за наявності загроз задоволенню її потреб у бою.

Проведене емпіричне (обсерваційне та експериментальне) дослідження, результати аналізу й інтерпретації отриманих даних дали змогу: розробити методику вимірювання одного з феноменів психологічної стійкості – психологічної стійкості до бойових стресорів; осмислити особливості її прояву у професійній діяльності військовослужбовців; розробити програму розвитку психологічної стійкості та довести її результативність.

Розроблена методика оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців призначена для вимірювання особистісних характеристик, які є ресурсом військовослужбовця та/або підрозділу в цілому у протидії бойовим стресорам. За результатами валідизації методики визначені наступні компоненти психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців Сухопутних військ: здатність контролювати свій стан; впевненість у собі; готовність нищити ворога; спрямованість на виконання завдань у складі підрозділу; переконаність у перевазі над ворогом; впевненість у командирах і товаришах по службі; готовність до самопожертви.

Емпіричне дослідження особливостей прояву психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів показало, що найсуттєвішими і досить специфічними (на перший погляд, суперечливими) психологічними феноменами є:

зростання середньостатистичних значень рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у підрозділах на етапах: формування підрозділів та набуття ними спроможностей, застосування за призначенням, відновлення боєздатності;

зростання на цих етапах негативних наслідків впливу бойових стресорів – відсотка військовослужбовців з низьким рівнем психологічної

стійкості, а також військовослужбовців з ознаками гострих стресових розладів.

За результатами дослідження встановлено, що виявлену суперечливість можна пояснити проявом ефектів адаптації або накопичення дистресу в разі тривалого ведення бойових дій, за якими військовослужбовців поділяють на дві групи:

перша – військовослужбовці, що переживають бойовий стрес за типом еустресу (відновлюють нормальне функціонування психічних процесів, успішно виконують завдання, набувають здатності посттравматичного зростання);

друга – військовослужбовці, що переживають стрес за типом дистресу (із руйнуванням нормального функціонування психічних процесів, зривами діяльності, що супроводжуються негативними змінами особистісних характеристик).

З метою підвищення відсотку військовослужбовців, які переживають бойовий стрес за типом еустресу розроблено програму розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів. Інструментальною основою досягнення підсумкового очікуваного результату розвитку психологічної стійкості є розроблені автором технологічні карти й алгоритми дій:

на етапі формування частин та підрозділів та набуття ними спроможностей – технологічні карти самоконтролю стресу в бою, самоконтролю страху в бою, надання першої психологічної допомоги, згуртованості військового підрозділу, організації внутрішніх комунікацій у підрозділі, порядок дій під час аналізу проведених дій;

на етапі застосування частин та підрозділів за призначенням – питання мотиваційної бесіди про забезпечення командиром психологічної стійкості підлеглих у бою, комплекси заходів із підтримання психологічної стійкості військовослужбовців під час бою, відновлення психологічної

стійкості до бойових стресорів після завершення бою, за умови відведення з “нуля”, технологічна карта проведення підтримувальної бесіди;

на етапі відновлення боєздатності частин та підрозділів – технологічна карта організації заходів з відновлення психологічної стійкості у підрозділі, алгоритм дій командира з відновлення та/або розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів на етапі відновлення боєздатності підрозділу, технологічні карти роботи психолога з відновлення психологічної стійкості військовослужбовців у районі відновлення боєздатності частини, проведення відновної бесіди.

За результатами апробації програми розвитку психологічної стійкості та аналізу відмінностей у середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців в експериментальних і контрольних групах визначено результативність заходів з розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів, проведених під час формувального експерименту.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що у дисертаційному дослідженні:

вперше:

розроблено і стандартизовано методика оцінювання рівня психологічної стійкості, яка дає змогу визначати рівень сформованості психологічної стійкості до бойових стресорів як окремого військовослужбовця, так і підрозділу в цілому вимірюванням її компонентів – здатності контролювати свій стан, впевненості у собі, готовності нищити ворога, готовності виконувати завдання у складі свого підрозділу, переконаності у перевазі над ворогом, впевненості у командирах і товаришах по службі; готовності до самопожертви;

емпірично визначено зростання рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців Сухопутних військ на етапах формування частин (підрозділів) та набуття ними спроможностей, застосування за призначенням, відновлення боєздатності;

емпірично констатовано відмінності у рівні прояву компонентів психологічної стійкості у військовослужбовців різних родів Сухопутних військ;

розроблено й апробовано комплексну програму розвитку психологічної стійкості на усіх етапах функціонування частин (підрозділів), а саме: формування частини (підрозділів) та набуття ними спроможностей, застосування за призначенням, відновлення боєздатності;

удосконалено:

уявлення про сутність психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів завдяки її визначенню як здатності особистості, забезпеченої певним набором властивостей, виконувати завдання за наявності загроз задоволенню її потреб у бою;

перелік компонентів (показників) психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів, визначений у ході аналізу емпіричних даних – здатність контролювати свій стан, впевненість у собі, готовність нищити ворога, спрямованість на виконання завдань у складі підрозділу, переконаність у перевазі над ворогом, впевненість у командирах і товаришах по службі, готовність до самопожертви;

набули подальшого розвитку підходи до використання дебрифінгу під час психологічного забезпечення частин і підрозділів на етапах їх застосування та відновлення боєздатності.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробленні інструменту оцінювання (Методика оцінювання психологічної стійкості військовослужбовців) та розвитку (Програма розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів) психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ із забезпеченням можливого їх комплексного використання.

Ключові слова: бій, бойові стресори, військовослужбовець, копінг-стратегія, напруженість, професійна діяльність, професійна компетентність, психологічна готовність, психологічне забезпечення, психологічна допомога, страх, стрес, стресостійкість, психічне здоров'я, тренінг.

ABSTRACT

Klochkov, V. V. “The Development of Psychological Resilience of the Land Forces' Servicemembers to Act in Combat Conditions”. – Qualification Scientific Work as Manuscript.

Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy (PhD) in the field of knowledge 05 – Social and Behavioural Sciences, in Speciality 053 – Psychology. National Defence University of Ukraine, Kyiv, 2024.

The factors of modern combat significantly affect the course of mental processes (perception, attention, memory, thinking, will, emotions), changing their speed and quality (constancy, selectivity, integrity, stability, volume, concentration, productivity, realism, etc.), which determines the effectiveness of combat activity. The inevitable experience of stress can have both mobilizing (combat arousal) and destabilizing (stupor, panic, auto-aggression) effects. One of the factors that enable servicemembers to experience the stress of the ‘mobilizing’ type is a sufficient level of psychological resilience - the ability of a person to maintain the required level of psychological readiness for a certain period of time in specific conditions of the situation and to quickly restore their psycho-emotional state after extreme (crisis) situations.

The thesis is devoted to solving the scientific task of developing promising tools for assessing and developing the psychological resilience of the Land Forces servicemembers to combat stressors and empirically testing their validity, reliability, and effectiveness.

The relevance of solving the scientific problem is determined by the following:

the requirements of the ongoing russian-Ukrainian War to ensure and increase combat activity and psychological resilience of servicemembers;

absence of unity in views on the meaning and content of the concept of “psychological resilience”, lack of research on the structure of psychological resilience to combat stressors;

the imperfection of the system, fragmentation of existing approaches and programs for the development of psychological resilience, and lack of description and procedure for conducting measures to ensure psychological resilience to combat stressors by combat stress control groups.

The results of the theoretical study of the phenomenon of psychological resilience to combat stressors as a personality trait and approaches to its development have been defined:

in Ukraine, the term “psychological resilience” is most often used to refer to a personality trait that ensures resistance to adverse external impact, stability of functioning under the influence of stressors, and recovery afterward;

servicemembers are stressed by various factors (stressors), which, according to the theory of stress, are divided into primary stressors (external stimuli that cause human reactions to material (physical, financial, natural, combat) and non-material (social, group) factors), secondary stressors (lack of personal, social, financial resources to respond to primary stressors, unrealistic expectations, trust in the social environment that negatively affect the process of coping with the stressful situation and recovery), social, and financial resources to respond to primary stressors, unjustified expectations, and lack of trust in the social environment, which negatively affect the process of coping with stress and recovery), tertiary stressors (anxiety, insomnia, depression as a reaction to distress, which consume resources and become an internally generated stressor);

an attempt to combine the definition of psychological resilience as a personal resource (a systemic-integrative feature of a personality) and threats to the satisfaction of the personality's needs in combat, the source of which is combat stressors, substantiates the expediency of such a definition of the concept “psychological resilience to combat stressors” – a systemic-integrative feature of a personality that ensures its ability to perform tasks in the presence of threats to the satisfaction of its needs in combat.

The conducted empirical (observational and experimental) research, the results of the analysis and interpretation of the data obtained made it possible to:

develop a methodology for measuring one of the phenomena of psychological resilience – psychological resilience to combat stressors; understand the peculiarities of its manifestation in the professional activities of service members; design a program for the development of psychological resilience and prove its effectiveness.

The developed methodology for assessing the level of psychological resilience of service members is designed to measure personal characteristics that are a resource for a serviceman and/or a unit as a whole in counteracting combat stressors. Based on the results of the methodology validation, the following components of psychological resilience to combat stressors in the servicemembers of the Land Forces were identified: ability to control one's state; self-confidence; readiness to destroy the enemy; focus on performing tasks as part of a unit; conviction in superiority over the enemy; confidence in commanders and co-servicemembers; readiness for self-sacrifice.

The empirical study of the peculiarities of the manifestation of psychological resilience of service members of the Land Forces to combat stressors has shown that the most significant and rather specific (at first glance, contradictory) psychological phenomena are:

increase in average values of the level of psychological resistance to combat stressors in units at the following stages: formation of units and acquisition of capabilities, intended deployment, and restoration of combat capability;

increase in the negative consequences of combat stressors at these stages – the percentage of service members with low levels of psychological resilience and service members with signs of acute stress disorders.

According to the results of the study, it was found that the identified contradiction can be explained by the manifestation of the effects of adaptation or accumulation of distress in the case of prolonged combat operations, according to which service members are divided into two groups:

the first – servicemembers experiencing combat stress of the eustress type (“restore normal functioning of mental processes, successfully perform tasks, and acquire the ability to post-traumatic growth”);

the second – servicemembers experience distress-type stress (with the destruction of the normal functioning of mental processes and disruption of activities accompanied by adverse changes in personal characteristics).

To increase the percentage of servicemembers experiencing combat stress of the eustress type, the program for the development of psychological resilience of the Land Forces servicemembers to combat stressors was developed. Technological maps and algorithms of actions:

at the stage of formation of units and subunits and their acquirement of capabilities – technological maps for self-control of stress in combat, self-control of fear in combat, first aid, military unit cohesion, organization of internal communications in the unit, and the procedure for analyzing the actions taken;

at the stage of deployment of units and subunits for their assigned purpose – questions for a motivational interview about the commander's ensuring the psychological resilience of subordinates in combat, complexes of measures to maintain the psychological resilience of servicemen during combat, recovery of psychological resilience to combat stressors after the end of combat, under conditions of withdrawal from “ground zero”, a technological map for conducting a supportive interview;

at the stage of restoring the combat capability of units and subunits – a technological map for organizing measures to restore psychological resilience in a unit, an algorithm for commander's actions to restore and/or develop psychological resilience to combat stressors at the stage of restoring the unit's combat capability, technological maps for a psychologist's work to restore the psychological resilience of service members in the area of restoring the unit's combat capability, and conducting a restorative conversation.

According to the results of testing the program for the development of psychological resilience and the analysis of differences in the average ranks of the

level of psychological resilience to combat stressors of service members in the experimental and control groups, the effectiveness of activities for the development of psychological resilience to combat stressors conducted during the formative experiment is determined.

The scientific novelty of the research lies in the following:

it was the first time:

the methodology for assessing the level of psychological resilience has been developed and standardized, allowing to determine the level of psychological resilience to combat stressors of both an individual serviceman and a unit as a whole by measuring its components – the ability to control one's state, self-confidence, readiness to destroy the enemy, readiness to perform tasks as part of one's unit, conviction in superiority over the enemy, confidence in commanders and fellow service members; readiness for self-sacrifice;

empirically determined the increase in the level of psychological resilience to combat stressors in servicemembers of the Land Forces at the stages of formation of units (subdivisions) and their acquirement of capabilities, intended deployment, and restoration of combat capability;

the differences in the level of manifestation of the components of psychological stability in service members of different branches of the Land Forces are empirically stated;

the comprehensive program for the development of psychological resilience at all stages of the functioning of units (subdivisions) was developed and tested, in particular: formation of units (subdivisions) and their acquirement of capabilities, their intended deployment, and restoration of combat capability;

it was improved:

understanding of the meaning of psychological resilience of service members to combat stressors by defining it as the ability of a person equipped with a particular set of features to perform tasks despite the threats to the satisfaction of their needs in combat;

the list of components (indicators) of servicemembers's psychological

resilience to combat stressors, identified in the course of the analysis of empirical data – the ability to control one's state, self-confidence, readiness to destroy the enemy, focus on performing tasks as part of a unit, conviction in superiority over the enemy, confidence in commanders and fellow servicemembers, readiness for self-sacrifice;

it was further evolved:

approaches to the debriefing during the psychological support of units and subunits at the stages of their deployment and restoration of combat capability.

The practical significance of the obtained research results lies in the development of tools for assessing (Methodology for Assessing the Psychological Resilience of Servicemembers) and developing (Programme for the Development of Psychological Resilience to Combat Stressors) the psychological resilience of service members of the Land Forces to ensure their possible integrated use.

Keywords: combat, combat stressors, serviceman, coping strategy, intensity, professional activity, professional competence, mental stability, psychological support, psychological assistance, fear, stress, stress resistance, mental health, training.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Клочков В. В. Сучасні погляди на проблему формування психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій // Вісник Національного університету оборони України. Київ, 2022. Вип. 3 (67). С. 71–79.

2. Клочков В. В. Поняття та структура психологічної стійкості військовослужбовців до виконання бойових завдань // Вісник Національного університету оборони України. Київ, 2022. № 4 (68). С. 52–63.

3. Клочков В. В. Психологічні чинники стійкості особистості: наукові погляди // Вісник Національного університету оборони України. Київ, 2022. №5 (69). С. 58–66.

4. Клочков В. В. Особливості формування психологічної стійкості майбутніх офіцерів Збройних Сил України // Вісник Національного університету оборони України. Київ, 2022. № 6 (70). С. 67–77.

5. Клочков В. В. Підтримання психологічної стійкості військовослужбовців в районі ведення бойових дій // Вісник Національного університету оборони України. Київ, 2023. № 1 (71). С. 85–93.

6. Клочков В. В. Психологічна стійкість воїна : монографія. Тернопіль : “ЗАЗА ПРІНТ”, 2024. 323 с.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Клочков В. В. Актуалізація дослідження проблеми психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій // Зб. матеріалів круглого столу “Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства” (м. Ірпінь, 25 червн. 2022 р.) Ірпінь : Державний податковий університет, 2022. С. 113–118.

8. Клочков В. В. Психологічна стійкість офіцерів Збройних Сил України: проблеми та перспективи формування // Комплексний підхід до модернізації науки: методи, моделі та мультидисциплінарність: матеріали

II Міжнар. Наук. конф. (м. Чернівці, 26 серп. 2022 р.). / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2022. С. 377–379.

9. Клочков В. В. Формування та розвиток психологічної стійкості особистості: системний підхід // International scientific innovations in human life. Proceedings of XIV International Scientific and Practical Conference. Manchester, United Kingdom 4–6 August 2022. С. 265–272.

10. Клочков В. В. Соціально-психологічні технології формування психологічної стійкості військовослужбовців Збройних Сил України // Стійкість особового складу Збройних Сил України: актуальні питання емпіричного виміру та розвитку: матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 15 груд. 2022 р.) / за заг. ред. В. М. Мороза. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2022. С. 59–64.

11. Клочков В. В. Розвиток психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів: умови застосування програми // Стійкість особового складу Збройних Сил України: актуальні питання емпіричного виміру та розвитку: матеріали II наук.-практ. семінару (Київ, 23 листоп. 2023 р.) / за заг. ред. В. М. Мороза. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2023. С. 63–74.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМО ДИСЕРТАЦІЇ ...	14
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО ДІЙ У БОЙОВИХ УМОВАХ	31
1.1. Аналіз наукових підходів вітчизняних та зарубіжних учених до визначення поняття психологічної стійкості	31
1.2. Вплив умов бойових дій на психологічну стійкість особистості	41
1.3. Структура психологічної стійкості військовослужбовців до впливу бойових стресорів.....	53
Висновки до розділу 1.....	60
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО БОЙОВИХ СТРЕСОРІВ	63
2.1. Завдання емпіричного дослідження психологічної стійкості і стратегії їх вирішення.....	63
2.2. Організація застосування методів та методик під час обсерваційного (неінтервенційного) дослідження психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів.....	68
2.3. Дизайн експериментальної (інтервенційної) перевірки результативності програми розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів.	95
Висновки до розділу 2.....	104

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ДО БОЙОВИХ СТРЕСОРІВ.....	106
3.1. Психометрична перевірка методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців.....	106
3.2. Рівень розвитку психологічної стійкості до стресорів бою у військовослужбовців Сухопутних військ.....	132
3.2.1. Порівняльний аналіз рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів на різних етапах функціонування підрозділу, частини.....	134
3.2.2. Порівняльний аналіз рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів Сухопутних військ.....	144
3.3. Програма розвитку психологічної стійкості військовослужбовців сухопутних військ та результати її апробації.....	148
3.3.1. Заходи з розвитку психологічної стійкості на етапі формування частин та підрозділів і набуття ними спроможностей до виконання завдань за призначенням та їх результативність.....	157
3.3.2. Заходи з розвитку психологічної стійкості на етапі супроводу частин та підрозділів під час виконання завдань за призначенням і їх результативність.....	165
3.3.3. Заходи з розвитку психологічної стійкості на етапі відновлення боєздатності частин і підрозділів та їх результативність.....	174
Висновки до розділу 3.....	183
ВИСНОВКИ	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	195
ДОДАТКИ	212

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Перебування в умовах тривалої чи високої інтенсивності впливу стрес-чинників бойової діяльності призводить до зниження успішності виконання бойових завдань, а в разі надмірного для військовослужбовців стресу – до зриву нормального функціонування їх психіки.

Так, О. А. Блінов, узагальнюючи досвід світових та локальних війн, збройних конфліктів, проведення миротворчих операцій у ХХ–ХХІ ст., аналізує величину, структуру та динаміку санітарних втрат психіатричного профілю. Спираючись на офіційні статистичні дані та розрахунки, науковець вказує, що розлади психіатричного профілю можуть становити 10 – 14% у загальній структурі санітарних втрат або 0,3 – 0,5% від чисельності особового складу, який брав участь в активних бойових діях. При цьому більшість військових з цієї категорії мають незначні прояви порушень (психологічний стрес і короткочасні невротичні реакції) [11, с. 6].

Протягом усього ХХ ст. простежувалася тенденція до зростання кількості психогенних розладів військовослужбовців у кожному новому збройному конфлікті:

у період російсько-японської війни втрати через психічні розлади становили 2 – 3 випадки на 1000 осіб [2; 20; 49];

у Першу світову війну показник “психічних бойових втрат” становив уже 6 – 10 випадків на 1000 осіб [2; 20; 49];

під час Другої світової війни із 11 млн військовослужбовців армії США, які брали участь у бойових операціях, 407 тис. загинули, а 504 тис. виведені зі строю та евакуйовані з діючої армії через психічні проблеми. Ще в 1 млн 393 тис. осіб діагностували стресогенні психічні розлади, їх пролікували в медичних підрозділах діючої армії, тобто психогенні втрати армії США під час Другої світової війни становили понад 17% [12];

під час війни у Кореї налічувалося 24,2%, а у В’єтнамі – 30% психогенних втрат армії США [12];

під час війни 1973 року у військах Ізраїлю психогенні втрати становили 25% [11];

під час обстеження учасників бойових дій у Чеченській Республіці у 60 – 80% військовослужбовців виявлено надмірне нервово-емоційне напруження, яке у 25% випадків призвело до дезорганізації психічної діяльності та різкого зниження психофізіологічних резервів організму [42];

досвід військових операцій армії США в Іраку й Афганістані показав, що після введення в район бойових дій, але ще до участі в них до 6% військовослужбовців демонстрували ознаки бойової психічної травми, а після участі в бойових діях її прояви діагностували у 40% безпосередніх учасників боїв і 25% військовослужбовців, які забезпечували ведення бойових дій [130].

У кожної людини є особистий граничний рівень психічного навантаження, після якого починається руйнація гармонійної роботи її психіки. З огляду на це можемо спостерігати два типи поведінки військовослужбовців в екстремальних ситуаціях:

близько 25% солдатів на полі бою адекватно оцінюють те, що відбувається, і свідомо використовують свою зброю [2], подібні дані наведено і в [11; 64];

близько 75% поділяються на тих, хто перебуває в сильному збудженні (вчиняють даремні, а часом безглузді дії близько 50%), і тих, хто пригнічений страхом (діяльність близько 25% військовослужбовців паралізована) [2].

Очевидно, що у 25% військовослужбовців, які діють адекватно, ймовірність залишитися в живих та виконати завдання значно вища, ніж у решти (75%) особового складу, якому необхідні час та (або) допомога товаришів, психологів або психіатрів для повернення до нормального функціонування психіки.

У вітчизняній та зарубіжній психології зроблено безліч спроб описати і дослідити психологічні чинники, що впливають на бойову активність військовослужбовців [36; 58; 66; 107; 108]. Як правило, дослідники зосереджують увагу на окремих ознаках функціонування людської психіки

(когнітивних, емоційних, мотиваційних, психомоторних тощо) та вибудовують на цій основі конструкти психологічної стійкості, психологічної готовності, резильєнтності, психічної стійкості, стресостійкості, життєстійкості:

С. Г. Лисюк науково обґрунтував та емпірично дослідив ефективність психологічного інструментарію забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців до екстремальних ситуацій професійної діяльності [71, с. 5];

Е. М. Євланова дослідила психологічні особливості атрибутивно-стильової детермінації життєстійкості особистості [34];

І. К. Чанчиков зосередив науковий пошук на визначенні психологічних чинників життєстійкості особистості [110];

М. Е. Білова виокремила комплекс психологічних властивостей особистості, пов'язаний з її стресостійкістю [10];

В. М. Корольчук дослідила зміст структурних компонентів, функцій, детермінант, особливостей проявів та формування стресостійкості особистості [64];

О. О. Когут дослідила інтегративний розвиток та формування стресостійкості особистості [56];

І. Ф. Аршава вивчала емоційну стійкість як інтегративну динамічну особистісну властивість, що виявляється у притаманних людині стійких диспозиціях до збереження гомеостазу у складних ситуаціях професійної діяльності та життєдіяльності у цілому [6];

О. В. Тімченко дослідив психологічні особливості формування, розвитку, прояву та регуляції професійного стресу серед працівників органів та підрозділів внутрішніх справ України [104];

Ю. В. Ярошок вивчав динаміку й особливості регуляції психічної напруженості військовослужбовців під час виконання службово-бойових завдань [117];

О. Є. Самара аналізувала психологічні особливості стратегій стресодолаючої поведінки працівників МНС (нині – ДСНС) України [96];

О. І. Склень вивчав базові копінг-стратегії та особистісні копінг-ресурси працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України [100].

Триваюча російсько-українська війна висуває жорсткі вимоги до забезпечення психологічної стійкості та підвищення бойової активності військовослужбовців. Відсутність на початку широкомасштабної агресії Росії проти України системи розвитку психологічної стійкості у військовослужбовців Збройних Сил України, опису та порядку проведення заходів структурними елементами цієї системи (на сьогодні – групами контролю бойового стресу) визначили практичну актуальність дослідження.

Під час огляду наукових праць з означеної проблеми виявлено наявність різнопланових визначень психологічної стійкості, що ускладнило систематизацію підходів до її розвитку у військовослужбовців. Ретельно сформульоване визначення психологічної стійкості, яке відображало б як погляди, викладені у наукових джерелах, так і військову культуру, є необхідним першим кроком до створення програм розвитку цього феномена у військовослужбовців Збройних Сил України.

Участь у відсічі широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України створює ряд викликів для військовослужбовців Збройних Сил України. Кожен окремо та всі вони разом формують бойові стресори, з якими не завжди вдається впоратися і професійному військовому, не те що мобілізованому. Успішність реагування на ці виклики у психологічному вимірі не має чіткого емпіричного підтвердження. Саме тому пошук та вдосконалення шляхів розвитку психологічної стійкості є об'єктом зосередження зусиль органів управління Збройних Сил України та предметом наукових досліджень в Україні.

Отже, **актуальності темі** дослідження надали такі чинники:

зростання інтенсивності впливу бойових стресорів на психіку військовослужбовців у ході триваючої російсько-української війни, що потребує забезпечення їх психологічної стійкості на рівні, достатньому для виконання завдань за призначенням;

недосконалість системи розвитку психологічної стійкості, відсутність опису заходів роботи груп контролю бойового стресу та порядку їх проведення, що актуалізують потребу у розробленні валідного інструментарію діагностування та впливу на психологічну стійкість військовослужбовців до бойових стресорів;

відсутність єдності в поглядах на сутність і зміст поняття “психологічна стійкість”, що утруднює дослідження означеного феномена, навчання розпізнаванню та впливу на нього, застосування здобутих компетенцій у практичній діяльності;

недостатня дослідженість компонентів психологічної стійкості до бойових стресорів, оскільки дослідження, проведені в мирних умовах, не давали змоги імітувати типові бойові стресори;

фрагментарність наявних підходів та програм розвитку психологічної стійкості військовослужбовців, обмеженість їх заходів тільки одним з етапів функціонування військового організму, що відображає недостатню вивченість закономірностей прояву, а також недосконалість принципів, вимог і порядку впливу на психологічну стійкість особистості.

Зазначене зумовлює актуальність вирішення **наукового завдання** – розроблення перспективних інструментів вимірювання та розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів та емпіричної перевірки їх валідності, надійності і результативності.

Отже, недостатня розробленість теоретичних і практичних аспектів проблеми психологічної стійкості військовослужбовців зумовили вибір теми дисертаційного дослідження – “Розвиток психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до дій в бойових умовах”.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано відповідно до плану наукової та науково-технічної діяльності Національного університету оборони України у межах розроблення науково-дослідної роботи “Обґрунтування доцільного варіанта побудови системи психологічного забезпечення військ (сил) Збройних Сил

України з урахуванням досвіду збройних сил провідних країн – членів НАТО” (державний реєстраційний номер 0122U200865). Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного університету оборони України (протокол № 1 від 30 січня 2023 року).

Об’єкт дослідження – психологічна стійкість до дій у бойових умовах як властивість особистості.

Предмет дослідження – розвиток психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців Сухопутних військ.

Мета дослідження – удосконалити інструменти вимірювання та розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів.

Відповідно до поставленої мети визначено основні **завдання дослідження**:

1. Теоретично дослідити феномен психологічної стійкості до бойових стресорів як властивість особистості.

2. Розробити методику оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців і провести її психометричну перевірку.

3. Емпірично дослідити психологічну стійкість військовослужбовців до бойових стресорів у представників різних родів Сухопутних військ та на різних етапах функціонування частин (підрозділів).

4. Розробити програму розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів та експериментально довести її результативність.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять:

концепція психологічного стресу (Г. Сельє, С.Д. Spielberger, R. Lazarus, Н. Наєнко, С. Максименко, В. Моляко, І. Приходько та ін.);

погляди на стійкість як прояв можливостей складових структури особистості реалізуватися та забезпечити активне й ефективне виконання функціональних обов’язків, діяльність в екстремальних обставинах (А. Борисюк, О. Блінов, Ж. Вірна, Н. Грішина, О. Деркач, В. Каблещ,

М. Корольчук, О. Кокун, Г. Ложкін, В. Осьодло, О. Сафін, В. Стасюк, О. Тімченко, Н. Чепелева, Д. Швець, Ю. Щербатих);

визначення психологічної стійкості як цілісного утворення особистості, яке включає низку компонентів, адекватних вимогам та умовам діяльності, що сукупно дають змогу суб'єкту успішно виконувати практичну діяльність (М. Варій, У. Джеймс, С. Максименко, С. Мадді, Т. Митник, А. Маслоу, О. Хміляр, Н. Лозінська, В. Рибалка, Ю. Швалб та ін.).

Методи дослідження. Для вирішення дослідних завдань розроблено дизайн дослідження та програму емпіричного дослідження, реалізація яких передбачає використання комплексу взаємопов'язаних наукових методів:

теоретичних:

узагальнення, порівняння, ідеалізації, абстрагування, класифікації, систематизації – для аналізу інформації, отриманої в ході огляду наукових джерел з метою визначення поняття “психологічна стійкість до бойових стресорів”, з'ясування складових психологічної стійкості військовослужбовця, систематизації підходів до її розвитку, обґрунтування основних діагностичних засобів і процедур;

узагальнення, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, системного аналізу – для інтерпретації даних, отриманих у ході емпіричного дослідження;

емпіричних:

обсерваційних: бесіди – для отримання соціально-психологічної інформації, даних про інтенсивність бойових дій; спостереження – для первинного збирання психологічної інформації про досліджуваних осіб; контент-аналізу – як допоміжного методу опрацювання отриманих емпіричних даних для формулювання тверджень авторської методики; аналізу документів – для вивчення й аналізу різних аспектів службової діяльності військових підрозділів; анкетування – для вивчення поведінки військовослужбовців під впливом бойових стресорів;

психодіагностичних – для встановлення індивідуально-психологічних відмінностей військовослужбовців за допомогою психодіагностичних

методик: короткої шкали стійкості (В. Smith) (для визначення рівня особистісної стійкості); методики комплексного оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців (О. Кокун, І. Пішко, Н. Лозінська) (для визначення морально-психологічного, мотиваційного, когнітивно-оцінного, емоційного, вольового, індивідуально-особистісного компонентів); методики визначення рівня психологічної стійкості (В. Клочков) (для визначення рівня психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів); шкали оцінювання соціально-психологічних умов стійкості військовослужбовців (Г. Капосльоз) (для оцінювання соціально-психологічних умов психологічної стійкості військовослужбовців підрозділу); короткої шкали тривоги, депресії та ПТСР (в адаптації І. Котеньова) (для встановлення симптомів тривоги, депресії, ПТСР); методики оцінювання рівня довіри до командира (начальника) (Д. Лисенко) (для визначення рівня довіри підлеглого до свого командира (начальника)); методики оцінювання рівня авторитету і лідерства командирів (начальників) у Збройних Силах України (для визначення рівнів авторитету і лідерства командирів підрозділу); інтроспективної шкали реакцій на загрози життю та здоров'ю в районі бойових дій (Г. Капосльоз) (для визначення прояву реакцій за типами: панічні розлади та соматика тривоги; фобії бою; конструктивні та деструктивні копінгі); шкали інтроспективного оцінювання самопочуття в районі бойових дій (Г. Капосльоз) (для виявлення ознак психологічних та психосоматичних порушень чи активізації діяльності);

формувальний експеримент – для доведення результативності програми розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів;

математичної статистики:

під час розроблення опитувальника: коефіцієнт узгодженості α Кронбаха для перевірки надійності методики – внутрішньої узгодженості шкал з інтегральним показником; коефіцієнт Спірмена – Брауна, одновибірковий критерій Колмогорова – Смирнова для визначення

відповідності досліджуваних розподілів нормальному; коефіцієнт рангової кореляції Спірмена для перевірки надійності методики через розщеплення та ретестової надійності;

під час статистичного аналізу даних – результатів емпіричного дослідження психологічної стійкості до бойових стресорів: описову статистику; кореляційний (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена), порівняльний (*U*-критерій Манна-Уїтні, *T*-критерій Вілкоксона, *H*-тест Крускала – Уолліса), факторний (метод головних компонент з обертанням осей Varimax) аналізу.

Отримані результати оброблено за допомогою стандартизованого пакету програм IBM SPSS Statistics 21.0, офісного додатка Microsoft Excel.

Дослідження проведено протягом 2020–2024 років. Дизайн дослідження психологічної стійкості військовослужбовців вибудовано за етапами:

теоретичний (квітень 2020 – лютий 2022 року) – за результатами аналізу 164 джерел наукової інформації описано феномени, позначувані терміном “психологічна стійкість”, проаналізовано вплив умов бойових дій на психологічну стійкість особистості, змодельовано структуру психологічної стійкості військовослужбовців до впливу бойових стресорів, систематизовано відомі підходи до розвитку психологічної стійкості особистості;

емпіричний (березень 2022 – лютий 2023 року) – розроблено програму емпіричного дослідження, із застосуванням методів та методик, визначених у програмі, отримано дані про психологічну стійкість до бойових стресорів, проведено заходи з розвитку психологічної стійкості. Різними методами дослідження було охоплено 2321 військовослужбовець Сухопутних військ Збройних Сил України;

інтерпретаційний (березень 2022 – вересень 2024 року) – проведено психометричну перевірку методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців, на емпіричних даних визначено динаміку розвитку рівня психологічної стійкості і профіль прояву її складових у

представників родів військ, доведено результативність програми розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ та наведено результати її апробації.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що у дисертаційному дослідженні:

вперше:

розроблено і стандартизовано методика оцінювання рівня психологічної стійкості, яка дає змогу визначати рівень сформованості психологічної стійкості до бойових стресорів як окремого військовослужбовця, так і підрозділу в цілому вимірюванням її компонентів – здатності контролювати свій стан, впевненості у собі, готовності нищити ворога, готовності виконувати завдання у складі свого підрозділу, переконаності у перевазі над ворогом, впевненості у командирах і товаришах по службі; готовності до самопожертви;

емпірично визначено зростання рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців Сухопутних військ на етапах формування частин (підрозділів) та набуття ними спроможностей, застосування за призначенням, відновлення боєздатності;

емпірично констатовано відмінності у рівні прояву компонентів психологічної стійкості у військовослужбовців різних родів Сухопутних військ;

розроблено й апробовано комплексну програму розвитку психологічної стійкості на усіх етапах функціонування частин (підрозділів), а саме: формування частини (підрозділів) та набуття ними спроможностей, застосування за призначенням, відновлення боєздатності;

удосконалено:

уявлення про сутність психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів завдяки її визначенню як здатності особистості, забезпеченої певним набором властивостей, виконувати завдання за наявності загроз задоволенню її потреб у бою;

перелік компонентів (показників) психологічної стійкості

військовослужбовців до бойових стресорів, визначений у ході аналізу емпіричних даних – здатність контролювати свій стан, впевненість у собі, готовність нищити ворога, спрямованість на виконання завдань у складі підрозділу, переконаність у перевазі над ворогом, впевненість у командирах і товаришах по службі, готовність до самопожертви;

набули подальшого розвитку підходи до використання дебрифінгу під час психологічного забезпечення частин і підрозділів на етапах їх застосування та відновлення боєздатності.

Теоретичне значення дослідження полягає в такому:

доповнено та розвинено теорію психологічної стійкості щодо військовослужбовців Збройних Сил України завдяки обґрунтуванню сутності психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів як інтегративної особистісної властивості та її складових (компонентів);

удосконалено методологію дослідження стійкості військовослужбовців завдяки розробленню та реалізації програми емпіричного дослідження психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів, яка забезпечила психометричну перевірку методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців, апробацію програми розвитку психологічної стійкості.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробленні інструментарію оцінювання (методики оцінювання психологічної стійкості військовослужбовців) та розвитку (програми розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів) психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ із забезпеченням можливого їх комплексного використання.

Особистий внесок автора полягає в теоретичному обґрунтуванні положень про сутність, компоненти (показники), особливості виявлення та методи діагностики психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів як інтегративної особистісної властивості, обґрунтуванні вибору та впорядкуванні заходів контролю стресу та страху, надання першої психологічної допомоги; розроблені комплексної програми розвитку

психологічної стійкості; розробленні та реалізації програми емпіричного дослідження, яка забезпечила психометричну перевірку методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців та апробацію програми розвитку психологічної стійкості. Розроблені автором наукові положення та одержані емпіричні дані є самостійним внеском у дослідження психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ.

Результати дослідження впроваджено:

у діяльність органів військового управління щодо організації роботи груп контролю бойового стресу, надання допомоги в розвитку психологічної стійкості (акт про реалізацію результатів № 354/4/1161 від 06 березня 2024 року);

у діяльність центру морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України щодо вимірювання та розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів (акт впровадження № 357/114 від 02 лютого 2024 року);

у діяльність груп контролю бойового стресу бригад для забезпечення оперативного реагування на недосягнення чи зниження необхідного рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців військових частин А1376 (акт впровадження № 100 від 23 січня 2024 року), А4123 (акт впровадження № 61 від 29 січня 2024 року), А0501 (акт впровадження № 50 від 23 січня 2024 року), А4699 (акт впровадження № 712 від 23 січня 2024 року);

в освітній процес Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного для забезпечення підготовки курсантів та практичної діяльності науково-педагогічних працівників (акт впровадження від 25 січня 2024 року).

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертаційного дослідження, його основні положення, висновки, попередні та узагальнені результати оприлюднені, обговорені та схвалені на шести конференціях, самітах, семінарах, круглих столах, зокрема: на круглому столі в Державному податковому університеті “Актуальні проблеми психологічної та соціальної

адаптації в умовах кризового суспільства” (Ірпінь, 25 червня 2022 р.); II Міжнародній науковій конференції “Комплексний підхід до модернізації науки: методи, моделі та мультидисциплінарність” (Чернівці, 26 серпня 2022 р.); XIV International Scientific and Practical Conference “International scientific innovations in human life” (Manchester, 4–6 August 2022); постійно-діючому науково-практичному семінарі “Стійкість особового складу Збройних Сил України: актуальні питання емпіричного виміру та розвитку” (Київ, 15 грудня 2022 р.), (Київ, 23 листопада 2023 р.); III Міжнародній конференції “Психічне здоров’я: Україна. Світ. Майбутнє” (Київ, 10 жовтня 2023 р.); Саміті із питань психічного здоров’я в надзвичайних ситуаціях (США, Канада, 2 листопада 2023 р.); засіданнях кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) та кафедри внутрішніх комунікацій Національного університету оборони України протягом 2022–2024 рр.

Публікації. Результати дисертації відображено в 11 наукових публікаціях: 1 – монографії; 5 статтях – у виданнях, затверджених Міністерством освіти і науки України як фахові у галузі психології категорії Б; 5 публікаціях у збірниках тез доповідей на наукових конференціях, семінарах та круглих столах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (164 найменування, із них 46 – іноземними мовами, 9 електронних інформаційно-освітніх ресурсів), 8 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 346 сторінок, із них основного тексту – 177 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО ДІЙ У БОЙОВИХ УМОВАХ

1.1. Аналіз наукових підходів вітчизняних та зарубіжних учених до визначення поняття психологічної стійкості

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття “стійкий” визначено так: 1) здатний твердо стояти, триматися (який відбувається спокійно, розмірено; урівноважений); 2) який довго зберігає і проявляє свої властивості; 3) для якого характерні стабільність, постійність; сталий; 4) здатний витримати зовнішній вплив, протидіяти чомусь (здатний зберігатися, існувати за несприятливих умов); витривалий (який не піддається сторонньому, переважно негативному, впливу); 5) який проявляє наполегливість, твердість, непохитність у намірах, поглядах, вчинках, діях тощо; вірний своїм переконанням; незламний (який діє з наполегливістю, твердістю, непохитністю) [18, с. 1196].

У вітчизняній психології поняття “стійкість” використовують для опису стійкості психіки, особистості, особистісних рис, психічних властивостей та поведінки; стійкості професійної діяльності, спрямованості та мотивації. Вирізняють такі види стійкості: психічну, нервово-психічну, вольову, емоційну, емоційно-вольову, психологічну, соціально-психологічну та морально-психологічну; стресостійкість, завадостійкість та стійкість до навантажень [67; 71; 114].

У західній психології поряд з іншими подібними широко використовують термін “Psychological Resilience” (психологічна пружність), де поняття “resilience” (пружність) взято з галузі інженерії щодо фізичної міцності матеріалу. Визначення пружності в інженерному розумінні – це

“здатність деформованого тіла відновлювати свій розмір і форму після деформації, спричиненої, зокрема, напругою стиску” [144]. Ідею фізичної пружності було екстрапольовано на психологічну пружність. У словнику компанії “Мерріам-Вебстер” її визначено як “здатність оговтатися після нещастя чи змін або легко пристосуватися до них” [144]. За відсутності загально визнаного визначення (Wald та ін., 2006) феномен пружності у психологічному сенсі набув низки спільних ознак: сили витримати певний тип травматичного стресу або несприятливих обставин; адаптивного подолання з поверненням до базового рівня функціонування; позитивного зростання (Connor, 2006; Punamaki et al., 2006; Tedeschi and Calhoun, 2003; Tedeschi and Calhoun, 2004) та/або процвітання (Fredrickson et al., 2003) поза межами базового функціонування [144].

З огляду на викладене концепти “психологічної стійкості” та “психологічної пружності” не є тотожними: у першому акцентовано увагу на стабільності психічних станів, процесів, властивостей, поведінки за несприятливих умов, у другому – на ресурсах функціонування, подолання, зростання за несприятливих обставин. Проте ці відмінності нівелюються у міру того, як дослідники визначають зміст, складові, індикатори зазначених феноменів. На основі проведеного Г. П. Лазосом [69] аналізу різних підходів до концептуалізації та визначення поняття резильєнтності, діагностичного інструментарію вимірювання рівня та різних аспектів резильєнтності в нашому дослідженні ми будемо враховувати напрацювання зарубіжної психології у сфері резильєнтності.

Як зазначають фахівці корпорації RAND, концепція “Psychological Resilience” (психологічної пружності) функціонує в низці сфер. Основу концепції сформовано у психології розвитку та дитячій психопатології в 1970-х роках, коли за результатами досліджень було встановлено, що, незважаючи на умови крайньої бідності та інші несприятливі обставини, деякі діти мали напрочуд нормальні траєкторії розвитку (Бонанно та Манчіні, 2008; Гармезі, 1991; Вернер, 1995). Дослідники травми також сприймали

стійкість як конструкт, приділяючи увагу відмінностям у стійкості між дітьми та дорослими, між хронічними та гострими стресорами (Бонанно, 2004; Бонанно та Манчіні, 2008; Рахман, 1978). Дослідники стійкості громади стверджують, що стійкість можна вибудувати після насильства у школі і на роботі, якщо авторитетні органи пояснюватимуть, що сталося, обговорюватимуть загальні реакції на кризу (Nucifora, 2007) або за допомогою розвитку стратегій подолання сприятимуть запобіганню, вирішенню проблем, мінімізації негативних емоційних наслідків стресових життєвих обставин (Año and Vasconcelles, 2005) [144].

У кожному напрямі психологічної науки психологічну стійкість розглянуто з різних точок зору. Так, у межах біхевіористського підходу існують дві основні теорії, з позиції яких можна розглядати феномен психологічної стійкості: у теорії соціального навчання канадського психолога українського походження А. Бандури розглянуто ситуаційну плінність психічних структур людини [7], у теорії “рис” Р. Олпорта – діалектику стабільності (незмінності) та мінливості (рухливості) властивостей особистості, доведено їх відносну стабільність [47].

У межах гештальтпсихології, вивчаючи структуру та динаміку цілепокладання людини, дослідники (К. Левін, Ф. Хоппе, Т. Дембо) зауважували, що поведінка людини загалом та окремо взяті дії зокрема визначаються не тільки поточною (конкретною), а й масштабнішою (ідеальною) метою. Згідно з основними положеннями гештальтпсихології ця мета і є підґрунтям психологічної стійкості індивіда. Німецький психолог Ф. Хоппе називав її ідеальною метою, на відміну від реальної, тобто мети конкретної дії. Зазвичай у кожній ситуації людина має ієрархію цілей, відповідно до якої розставлено реальні та ідеальні цілі. Структура цієї ієрархії залежить від конкретної ситуації, її складності, характеру, попередніх подій.

Таким чином, у межах гештальтпсихології психологічну стійкість розглядають з погляду стійкості структури цілепокладання, яка визначається

рухомою динамічною рівновагою між ідеальними (віддаленими) та поточними (конкретними) цілями. Оптимальне співвідношення всеосяжної мети і мети, зумовленої об'єктивним оцінюванням реальної ситуації, визначає збалансований стан структури індивіда і є підґрунтям для стійкості його поведінки. Отже, підґрунтям психологічної стійкості, на думку представників гештальтпсихології, є стійкість цілеспрямованої структури особистості, яку зумовлює оптимальна мета [49].

У межах гуманістичної психології психологічну стійкість розглядають з точки зору взаємовпливу усіх складових структури особистості і компонентів Я-концепції (Е. Берн, Р. Бернс, К. Роджерс та ін.). Поняттям “Я-концепція” позначають відносно стійку, певною мірою усвідомлену, унікальну систему уявлень людини про саму себе і про свої взаємини з навколишнім середовищем, на засадах якої людина визначає мету самореалізації і вибудовує взаємодію з іншими людьми. Невідповідність між життєвим досвідом і сприйняттям того, що відбувається, реальним та ідеальним “Я”, може призвести до порушення психологічної стійкості.

У гуманістичній психології існує поняття “конгруентності”, тобто відповідності Я-реального Я-ідеальному, сконструйованому під час самооцінювання та рефлексії. Конгруентність визначає узгодженість інформації, одночасно переданої людиною вербальним і невербальним способами (або різними невербальними способами), а також несуперечність її уявлень та переконань між собою. Розглядаючи психологічну стійкість з позиції гуманістичного підходу, необхідно зазначити, що протягом життя людина напрацьовує індивідуальний набір способів подолання складних ситуацій чи послаблення впливу внутрішніх негативних чинників. Індивід має дві основні та достатньо автономні системи, які допомагають йому впоратися зі складною ситуацією – захисні механізми особистості і копінг-стратегії. Вони забезпечують захищеність особистості від внутрішнього психологічного дискомфорту та негативних подій навколишнього середовища. Таким способом людина задовольняє одну з основних,

засадничих потреб у структурі потребнісно-мотиваційної сфери особистості – потребу в безпеці (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.) [101].

У позитивній психології науковці (Seligman and Csikszentmihalyi, 2000), розглядаючи психологічну стійкість (Psychological Resilience), переносять акцент з того, що робить людей психічно хворими, на те, що зберігає їх психічне здоров'я. Позитивна психологія зосереджена на трьох якостях:

позитивних емоціях – Центр позитивної психології Мартіна Селігмана визначає позитивні емоції як задоволеність минулим, щастя в сьогоденні та надію на майбутнє (Fredrickson et al., 2003);

позитивних індивідуальних рисах – поєднання сильних сторін та чеснот (здатності любити і працювати, мужності, співчуття, стійкості, креативності, допитливості, цілісності, прагнення до самопізнання, поміркованості, самоконтролю і мудрості) вважають позитивними індивідуальними рисами;

позитивних інституціях – ідея позитивних інституцій охоплює дослідження сильних сторін, які сприяють розвитку кращих рис у спільнотах – справедливості, відповідальності, ввічливості, піклування, трудової етики, лідерства, командної роботи, цілеспрямованості і толерантності [144].

На думку С. Лютара та ін. (2000), все ще існують розбіжності між концептуалізаціями стійкості як особистісної риси та динамічного процесу. Так, А. Мастен (1994) рекомендував використовувати термін “стійкість” для опису процесу пристосування після виникнення серйозних труднощів. Ця рекомендація ґрунтується на занепокоєнні тим, що навішування ярлика на людину як таку, що має або не має стійкості як особистісної риси, несе ризик того, що деякі люди відчуватимуть нестачу ресурсів, щоб впоратися з труднощами. Спираючись на ці праці, дослідники RAND розглядають здатність долати труднощі як стійкість, вважаючи стійкість процесом, та зосереджуються на дослідженні процесів стійкості. Відмова від визначення стійкості як особистісної риси обґрунтовується також відсутністю

пластичності рис, а отже, неможливістю навчання для підвищення стійкості [144].

Фахівці RAND, спираючись на результати експертної дискусії між дослідниками стійкості, застерегли від використання терміна “пружність” (Resilience) для позначення чогось суттєвого, чого можна навчити, натомість запропонували використовувати цей термін для опису реакції на стресовий досвід та зосередити зусилля не на визначенні стійкості як такої, а на чинниках, що сприяють стійкості [144].

Оперативна група Американської психологічної асоціації із забезпечення стійкості у відповідь на тероризм визначає психологічну стійкість як “процес успішної адаптації в умовах суперечливих подій, травми, трагедії, загроз чи навіть у значніших стресових ситуаціях” [58; 87, с. 107; 119]. З цієї точки зору психологічна стійкість – це не фіксовані психічні якості, а сукупність адаптаційних процесів, які проявляються в інтегрованості особистості, збереженні узгодженості між основними функціями особистості, стабільністю їх виконання, що не обов’язково передбачає стабільність структури функцій, але припускає її достатню гнучкість.

Експерти у сфері психологічної стійкості П. Уотсон, Б. Літц, С. Саусвік, Е. К. Річі [106] наполягають, що всі заплановані дослідження і втручання мають ґрунтуватися на розумінні психологічної стійкості як стану, а не як риси характеру [140]. Саме тому вони рекомендують уникати поняття “стійкість” у позначенні рис людини, натомість радять вживати словосполучення “траєкторія стійкості або адаптації”, пояснюючи, що в різні часи ці траєкторії варіюють залежно від ситуації і конкретної людини [140].

На думку П. Уотсон, Б. Літца, С. Саусвіка, Е. К. Річі [106, с.110], психологічна стійкість загалом є “багатовимірною” [140], вона набуває різних ознак залежно від сфери життя людини (наприклад, професійною чи соціальною). Ці “траєкторії стійкості” можуть бути нерівномірними [140; 154]. Наприклад, після травми індивід здатний адекватно виконувати свої

функції на робочому місці, але може потерпати через міжособистісні проблеми (заціпеніння, відсторонення від інших). Більш того, вираження психологічної стійкості залежить від контексту: природи стресора, рис індивіда і культури суспільства [154]. Чимало дослідників у цій сфері дійшли висновку, що психологічна стійкість не є сталою характеристикою, це – різновид “функціональної траєкторії” реакції на ризик, яка залежить від обставин та індивіда (наприклад, його уразливості і захисних механізмів). Коли обставини змінюються, може змінитися і траєкторія стійкості [140; 148].

Також П. Уотсон, Б. Літц, С. Саусвік, Е. К. Річі [106, с. 110], у ході застосування багатовимірного аналізу визначили, що за стриману поведінку в одній сфері інколи доводиться поступатися в іншій. Дослідники наводять такі приклади: компетентність на роботі може супроводжуватися емоційною відстороненістю від родинних проблем [118; 164]; уразливі особи зі зразковою поведінкою можуть переживати внутрішній дистрес [128; 139]. Зрештою автори погоджуються із думкою, що чинники, які сприяють психологічній стійкості, не бувають адаптивними у всіх випадках (наприклад, при соціопатії чи нарцисизмі) [122].

На думку О. Грицини, психологічна стійкість є цілісною характеристикою особистості, яка забезпечує її стійкість до фрустрації та стресогенного впливу екстремальних ситуацій. Така стійкість виробляється і формується одночасно із розвитком особистості і залежить від типу нервової системи людини, досвіду особистості, набутого в середовищі, де вона розвивалася, від раніше засвоєних навичок поведінки і дій, а також від рівня розвитку основних пізнавальних структур [27].

Розглядаючи структуру психологічної стійкості, В. Синишина зазначає, що стійкість – це здатність підтримувати достатньо високий рівень настрою, протистояти труднощам, зберігати і підтримувати віру у себе в ситуаціях фрустрації. Стійкість проявляється у здатності адаптуватися та розвиватися.

Однією зі сторін стійкості є екзистенційна визначеність, прихильність до обраної мети, що дає відчуття наявності сенсу життя [99].

Психологічна стійкість відображає гармонійність розвитку інтелектуальних, емоційно-вольових та особистісно-професійних якостей, які забезпечують успішність професійних дій і поведінкових реакцій під час військової діяльності та реалізації життєвої стратегії. Отже, найбільш значущими для психологічної стійкості особистості, практично і теоретично важливими є такі напрями: дослідження емоцій, волі, інтелекту і професійної компетентності, механізмів і чинників їх гармонійного розвитку. Без урахування або чіткого розуміння цих характеристик психіки людини неможливо забезпечити її необхідну психологічну стійкість для продуктивної професійної діяльності, забезпечення психологічного захисту і загалом психічного здоров'я. Основними складовими психологічної стійкості є домінанти активності: домінанта пізнання і самопізнання, домінанта діяльності, домінанта інтеракції [71, с. 6].

У разі такого розуміння психологічну стійкість особистості можна розглядати як складну її якість, синтез окремих якостей і здібностей [65; 73; 81].

Згідно з наказом Головнокомандувача Збройних Сил України “Про затвердження Інструкції з організації психологічного забезпечення особового складу Збройних Сил України” від 18.10.2021 № 305 психологічну стійкість визначено як здатність особи підтримувати необхідний рівень психологічної готовності протягом визначеного часу в конкретних умовах обстановки та швидко відновлювати свій психоемоційний стан після екстремальних (кризових) ситуацій [84].

На відміну від психологічної, психічна стійкість – це поведінкова реакція, що має рефлексорну природу і формується, з одного боку, під впливом об'єктивної ситуації, а з іншого – психічного складу особистості і фізіологічного стану її організму. Її варто розуміти як помірність реакцій, що виявляється у рівновазі, сталості головних життєвих принципів і мети,

домінуючих мотивів, способів поведінки, реагування в типових для особистості ситуаціях та мінливості її мотивів (динаміці), способів поведінки (появі нових), способів діяльності (пошуку нових), реагування на ситуації (виробленні нових форм).

У разі такого розуміння психічної стійкості підвалинами психологічної стійкості особистості є гармонійна (розмірна) єдність сталості особистості та динамічності, які доповнюють одна одну. Її індикаторами у цьому разі є: здатність до особистісного зростання та вирішення особистісних конфліктів (ціннісних, мотиваційних, рольових); стабільність емоційного тону і позитивного настрою; розвинута вольова регуляція тощо [65; 73; 81].

Психологічна стійкість – це якість особистості, окремими аспектами якої є врівноваженість, стабільність та опірність. Завдяки їй особистість здатна протистояти життєвим труднощам, несприятливому тиску обставин, зберігати здоров'я та працездатність у разі виникнення різних випробувань [36]. У цьому випадку поняття “психологічної стійкості” стосується особистості загалом і сприймається як засаднича, цілісна характеристика чи якість особистості, окремими аспектами якої є стійкість (стабільність), врівноваженість (пропорційність), опірність (резистентність) [35].

С. Г. Лисюк вказує, що деякі дослідники визначають два основні типи психологічної стійкості: статичну і динамічну. Статична стійкість передбачає жорсткіші зв'язки між елементами системи, відображає відносну і якісну постійність об'єкта. У динамічній стійкості простежується перехід об'єкта у якісно інший стан, зумовлений постійними змінами структури та функцій. Учений вважає за доцільне виокремити дослідження психологічної стійкості як здатності систем організму людини повертатися до минулого, порушеного збуреннями стану, зберігати стабільність психологічних станів у часі та забезпечувати стабільність адаптаційних реакцій [71, с. 5].

Звертаючись до праці А. Деркача й А. Лисняка, С. Г. Лисюк наводить таке визначення: “психологічна стійкість – це властивість, що дає змогу насамперед зберігати функціональну здатність і відповідність всіх

психофізіологічних функцій вимогам підтримки ефективності діяльності в екстремальних ситуаціях. Ефективність діяльності можна визначати за критеріями, показниками й рівнями оцінювання психічних станів військовослужбовців, оскільки рівень оцінювання психічних станів доцільно розглядати взаємопов'язано з категоріями оптимальності й ефективності” [71, с. 5].

Таким чином, феномен психологічної стійкості учені розглядають як процес реагування (адаптації), стан (результат), властивість (рису) особистості в екстремальних умовах діяльності. Цей феномен супроводжують наслідки, які можна диференціювати за ступенем інтенсивності прояву та особливостями впливу на успішність діяльності в умовах об'єктивної чи уявної загрози життю, здоров'ю, цінностям та інтересам особистості.

Визнаючи відсутність консенсусу в розумінні феномена та визначенні терміна “психологічна стійкість”, дамо власне визначення для цілей цього дослідження. Пропонований на цьому етапі дослідження варіант визначення має узгоджуватися з ключовими визначеннями, наведеними в огляді наукових праць, і відповідати таким вимогам (принципам):

охоплювати концепції спроможності, процесу адаптації та переживання стресових ситуацій;

концептуалізувати стійкість у позитивній орієнтації (психологічне здоров'я та сила), а не в негативній (психічні захворювання та слабкість) [140];

бути коротким та гнучким у різних контекстах (наприклад, його можна застосовувати як до збройної боротьби, так і до бідності);

відображати загальний концепт “стійкості”.

Крім того, визначення має базуватися на уявленні про психологічну стійкість як феномен, що базується, проте виходить за межі індивідуальних рис особистості і відображає процес взаємодії між людиною, її минулим досвідом і поточним життєвим контекстом (Lepore and Revenson, 2006) [144].

Зважаючи на проведений у цьому дослідженні аналіз та окреслені принципи, **стійкість** доцільно визначити як здатність систем організму людини зберігати стабільність станів у часі, забезпечувати адекватні адаптаційні реакції на загрози життю, здоров'ю, майну людини, її правам та інтересам, відновлювати оптимальний стан за відсутності загроз.

Психологічна стійкість є частковим випадком (одним із ресурсів) стійкості та визначається як сукупність психічних властивостей особистості, що забезпечують здатність систем організму людини зберігати стабільність станів у часі, адекватні адаптаційні реакції на загрози життю, здоров'ю, майну людини, її правам та інтересам, відновлювати оптимальний стан за відсутності загроз.

Для подальшого уточнення визначення психологічної стійкості військовослужбовців важливо:

вивчити чинники, що загрожують життю, здоров'ю, майну людини, її правам та інтересам в умовах бойових дій;

визначити складові інтегральної характеристики особистості, що забезпечують (є ресурсом) здатність систем організму людини зберігати стабільність станів у часі, адекватні адаптаційні реакції, відновлювати оптимальний стан за відсутності загроз.

1.2. Вплив умов бойових дій на психологічну стійкість особистості

Ведення бойових дій доцільно розглядати як виконання військовослужбовцями посадових обов'язків в екстремальних умовах діяльності, де максимально виражена вітальна загроза (загроза для життя), а також наявний широкий спектр інших загроз. Бойова обстановка, її небезпечність спричиняють наростання психічного напруження, що залежно від особистісних якостей може коливатися від легкого збудження до паралізуючого ступору.

Саме тому для забезпечення стійкості військовослужбовців Сухопутних військ Збройних Сил України в бою необхідно визначити чинники, які безпосередньо впливають на суб'єкта бойових дій. Науковий і практичний інтерес становлять результати емпіричних досліджень взаємопов'язаності впливу на військовослужбовця певних чинників та наявності порушень функціонування психіки як ознаки відсутності психологічної стійкості особистості до таких впливів.

У монографії О. А. Блінова зазначено, що, як правило, частота психічних порушень корелює із кількістю втрат (убитих і поранених), а також зростає у разі відступу, невдачі, затяжної позиційної війни [11, с. 6]. Досліджуючи залежність поразки військ від рівня їх втрат на прикладі 80 операцій і боїв Другої світової війни та арабо-ізраїльських конфліктів у 80-х роках ХХ ст., американські дослідники дійшли висновку, що в середньому, війська зазнають невдачі (припиняють активні бойові дії) у разі втрат, що дорівнюють 6% (4% – у наступі і 8% – в обороні) [11, с. 10].

У ході емпіричного дослідження О. М. Кокун, Н. А. Агаєв, І. О. Пішко, Н. С. Лозінська виявили істотний негативний вплив різних стресогенних чинників як на військовослужбовців, які брали безпосередню участь у бойових діях у зоні проведення АТО, так і на тих, які участі у бойових діях не брали, але досить тривалий час (більше 6 місяців) виконували завдання в зоні проведення АТО. Для них найбільш стресогенними виявилися такі чинники: “страх полону”, “захоплення у полон бойових побратимів, товаришів”, “події, внаслідок яких постраждали честь і гідність”, “ситуації, які загрожують життю та фізичній цілісності”, “помилки командування”, “поранення, контузії, каліцтва”, “випадки загибелі мирних громадян, побратимів”, “страхітливі картини смерті, людські втрати та муки”, “побоювання, страх власної загибелі”, “досвід невдалих дій”, “стресори морального характеру”, “контакт з великою кількістю поранених”. Для військовослужбовців, які не брали участі у бойових діях, більш виражений вплив таких чинників: “ситуації, які загрожують життю та фізичній

цілісності”, “погані гігієнічні умови”, “помилки командування”, “стресори морального характеру”, “незадоволеність матеріальних потреб”, “випадки загибелі мирних громадян, побратимів”, “вигляд трупів, крові” [59].

Спираючись на дані військово-психологічних досліджень, М. М. Бочаров вказує на особливу дієвість впливу на психіку військовослужбовців таких бойових чинників: виду, умов та інтенсивності бойових дій; особливостей застосовуваної зброї; надійності засобів захисту; природно-географічних та погодно-кліматичних умов; обсягів і співвідношення втрат сторін. Усі вони, на думку дослідника, призводять до високої психічної та фізичної напруженості під час військової діяльності, неприпустимих помилок і, як наслідок, невиправданих втрат серед військовослужбовців [16].

У сучасній вітчизняній екстремальній психології чинники, які у процесі військово-професійної діяльності можуть викликати негативні психічні стани, поділяють на специфічні і неспецифічні. До специфічних чинників відносять: ситуації, що загрожують життю і фізичній цілісності військовослужбовців; поранення, контузії, травми, каліцтва; загибель близьких людей і товаришів по службі; жахливі картини смерті і людських мук; події, внаслідок яких постраждали честь і гідність військовослужбовця. До неспецифічних чинників належать: підвищений рівень перманентної потенційної загрози для життя; тривала напружена діяльність; тривала депривація основних біологічних і соціальних потреб; різкі і несподівані зміни в умовах служби і життєдіяльності; складні екологічні умови життєдіяльності; відсутність контактів із близькими; неможливість легально змінити умови свого існування; інтенсивні і тривалі міжособистісні конфлікти; підвищена відповідальність за свої дії; потенційна можливість фізичних і моральних страждань заради досягнення цілей, незрозумілих для військовослужбовця [17; 33; 59].

В іншому підході військової психології визначено ще дві групи стрес-чинників, що впливають на діяльність військових фахівців:

група X – чинники, що безпосередньо емоційно впливають на особистість військовослужбовця;

група Y – чинники, що опосередковано (залежно від професійних можливостей) емоційно впливають на особистість військовослужбовця.

До групи X -чинників О. Блінов зараховує: небезпеку (загрозу), несподіванку (непередбачуваність), новизну (нестандартність) обстановки, невизначеність, відповідальність, негативні емоційні реакції, монотонію від надлишку часу, групову ізоляцію, клаустрофобію, втомленість, дискомфорт. До групи Y -чинників науковець включає: дефіцит часу, підвищення темпу дій, крайню інтелектуальну складність рішень, надлишок інформації, поєднання кількох видів діяльності одночасно, ступінь злагодженості дій фахівців [11, с. 9–11].

Розглядаючи підходи до зміцнення психологічної стійкості, П. Уотсон, Б. Літц, С. Саусвік, Е. К. Річі [106, с. 106]) вказують, що у разі короткотривалого впливу стресора одужання можна очікувати за наявності достатніх ресурсів і з плином часу (з варіаціями, зумовленими інтенсивністю і тривалістю впливу стресора) [136].

На підставі вивчення й аналізу причин виникнення психічних розладів у військовослужбовців в екстремальних ситуаціях виокремлюють такі групи бойових стресорів, які знижують психологічну стійкість:

ситуаційно-психогенні – послаблюють психологічну стійкість і спричиняють розвиток психічних порушень;

специфічно-професійні – негативно впливають на психологічну стійкість;

еколого-професійні – значно знижують психологічну стійкість і призводять до психічних порушень;

особистісні – призводять до зниження психологічної стійкості та психопатології [77, с. 26–38].

До ситуаційно-психогенних стресорів належать:

постійна загроза життю військовослужбовця в бойовій обстановці, коли він у ході діяльності вимушений постійно реагувати на неї. У 95% військовослужбовців ця реакція проявляється через постійно повторюване почуття страху;

неузгодженість дій військовослужбовців через недоліки військового управління, непокору керівництву, паніку окремих військовослужбовців та залишення бойових позицій;

розриви снарядів і гранат, гул авіації, шум бойової техніки, крики атакуючих та інші бойові стресори, що прискорюють психологічне виснаження військовослужбовців;

стогін поранених, вид загиблих, руйнування, завали, пожежі та інші подразники, які надзвичайно сильно загострюють емоційність сприйняття [5].

Якщо ситуаційно-психогенні стресори тривалий час впливають на військовослужбовця, то через страх смерті, каліцтва та інстинкт самозбереження в нього накопичується емоційне напруження, яке спричиняє психологічне виснаження. Усе це за певних умов (тривалості, частоти впливу екстремальних чинників, психологічної нестабільності особистості) може зламати психічний опір організму, призвести до емоційного зриву.

До специфічно-професійних стресорів належать:

страх під час виконання бойових завдань;

неможливість військовослужбовців виконувати свої обов'язки через хворобу чи фізичну неспроможність;

недостатня професійна підготовленість військовослужбовців до ведення бойових дій, неналежне оволодіння озброєнням та військовою технікою;

непевненість у надійності озброєння і військової техніки;

відсутність довіри до військового командування;

нестача об'єктивної інформації про умови ведення майбутніх бойових дій, недостатність та невизначеність інформації, яка надходить;

недостатня психологічна готовність до виконання конкретного бойового завдання;

негативний інформаційно-психологічний вплив противника, спрямований на зміну поведінкових та емоційних установок як військовослужбовців, так і військових підрозділів;

дефіцит часу для ухвалення рішень та ведення бойових дій;

чинники ізоляції (у разі дій у відриві від основних сил, перебування в ізольованих укриттях) тощо [77, с. 26–38].

Еколого-професійними стресорами вважають:

вплив екологічних, регіональних і кліматичних особливостей разом із професійними (труднощі під час виконання професійних обов'язків поряд зі складними екологічними чи кліматичними умовами);

застосування противником новітніх зразків озброєння та військової техніки або оригінальної військової тактики чи стратегії;

чинники біологічної депривації (харчування, сон, відпочинок) [77, с. 26–38].

На думку авторів підручника “Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України” до особистісних (міжособистісних) та соціальних стресорів належать:

індивідуальні особливості військовослужбовців (тривожна, емоційно лабільна, нестійка, дисоціальна особистість);

погіршення ставлення військовослужбовця до виконання своїх професійних обов'язків;

виражена схильність до паніки, дезертирства, що підвищує страх і невпевненість у товаришах по службі;

спогади про пережиті екстремальні ситуації у попередніх боях;

психологічна несумісність військовослужбовців, що створює напружені відносини у військових підрозділах;

відсутність виваженого педагогічного підходу з боку окремих командирів (начальників);

жорстоке та неповажне ставлення до своїх товаришів, схильність до асоціальних вчинків стосовно них (позастатутних відносин);

асоціальна поведінка військовослужбовців щодо мирного населення – грабежі та вбивства, сексуальне насильство (особливо на чужій території), збройний розбій і мародерство, що підвищують страх можливої відплати військовослужбовцям з боку населення у районі ведення бойових дій;

відсутність соціальної підтримки з боку суспільства, товаришів по службі та командирів (начальників), недостатня згуртованість військових підрозділів [77, с. 26–38].

Серед характеристик бойової діяльності, які впливають на рівень психологічної стійкості, С. Василенко виокремлює:

ступінь бойової активності конкретного військовослужбовця, визначений за кількістю бойових операцій з реальною загрозою для його життя, у яких він брав безпосередню участь;

значущість бойових дій, у яких брав участь військовослужбовець до виконання масштабніших бойових завдань;

ступінь напруженості і специфіку бойових дій військовослужбовця;

кількість бойових втрат у військовій частині (підрозділі), де проходив службу військовослужбовець, а також сприйняття ним їхньої доцільності.

На думку дослідника, на рівень психологічної стійкості конкретного військовослужбовця особливо впливають такі чинники:

кількість зазнаних поранень, контузій, травм;

обставини потрапляння у полон, тривалість та умови перебування у ньому.

Поряд із переліченими чинниками зважають також на деякі соціальні, етнічні, релігійні, сімейні та інші обставини, які додатково спричиняють зниження психологічної стійкості військовослужбовців:

непопулярність війни у країні, громадянином якої є військовослужбовець, що бере участь у бойових діях;

наявність у військовослужбовця негативного бойового досвіду у минулому;

незначний особистий досвід домінуючої поведінки, який мав військовослужбовець у довоєнній життєдіяльності;

належність учасника бойових дій до національності, етнічно близької до національності солдатів противника (особливо якщо військовослужбовець належить до національної меншини у своїй країні);

подібність чи близькість віросповідання учасника бойових дій до віросповідання солдатів противника (особливо, якщо військовослужбовець належить до релігійної меншини у своїй країні);

належність учасника бойових дій до військовослужбовців жіночої статі (гендер);

складна ситуація у сім'ї військовослужбовця, складне матеріальне та соціальне становище його рідних та близьких.

На підставі анамнестичних даних 1073 учасників АТО, досвіду роботи безпосередньо в районі АТО з травня 2014 року до грудня 2015 року, фахівці клініки психіатрії та наркології Військово-медичного клінічного центру Північного регіону (Харків) визначили бойові стресори (психотравмуючі події) військового конфлікту на Сході України, що стали причиною психогенних психічних розладів, а також розподілили їх за групами [37].

I. Бойові психогенії.

1. Безпосередньо пов'язані з бойовою обстановкою – артилерійські та мінометні обстріли; обстріл реактивними установками “Град” та “Ураган”; обстріли снайперами; напад розвідувально-диверсійних груп (ДРГ) противника на блокпости; жорстокі розправи над українськими військовополоненими найманцями, які воювали на боці противника; загибель бойових побратимів; власні поранення, особливо з травматичною ампутацією кінцівок; перебування в оточенні (Гловайський та Дебальцевський “котли”); перебування у полоні; помилки командування в керівництві підрозділами, які призвели до втрат особового складу, озброєння та військової техніки; участь

у прямих бойових зіткненнях та “зачистках” населених пунктів, під час яких військовослужбовці бачили своїх жертв; бойові дії в нічний час доби (“нічні бої”); активне використання противником безпілотних літальних апаратів (дронів); використання морально та фізично застарілих зразків озброєння та військової техніки, приладів нічного бачення; відсутність надійного та захищеного радіо- і телефонного зв’язку [37].

2. Безпосередньо не пов’язані з бойовою обстановкою – негативний інформаційно-психологічний вплив з боку противника із загрозами фізичної розправи над бійцями та їхніми близькими родичами; вороже ставлення ідеологічно оброблених сепаратистською пропагандою частини місцевих мешканців звільнених населених пунктів; недостатнє забезпечення засобами індивідуального захисту (бронежилетами, шоломами, індивідуальними аптечками, кровоспинними джгутами); нечисленність та недосконалість польових фортифікаційних споруд; невизначеність лінії фронту і тилу; неналежна професійна підготовка військових фахівців; вкрай низька забезпеченість запасними частинами для ремонту озброєння та військової техніки; відсутність досвіду ведення бойових дій [37].

II. Небойові психогенії:

недостатнє логістичне забезпечення (харчування, водопостачання, речове забезпечення);

незадовільні умови для розташування, особистої гігієни, справляння природних потреб у віддалених від передової лінії районах дислокації військових частин (підрозділів);

адикції (вживання алкоголю, наркотиків, самовільне залишення розташування військової частини), провоковані та заохочувані місцевим населенням;

фактична відсутність морально-психологічного, передусім інформаційно-пропагандистського забезпечення особового складу.

III. Соціально-психологічні психогенії:

несвоєчасні виплати грошового забезпечення;

затримки відпусток та перенесення строків демобілізації;
 порушення термінів ротації без пояснення причин;
 руйнація сімей через тривалу відсутність військовослужбовців,
 переважно мобілізованих;

неможливість вирішити проблеми, які несподівано виникли вдома
 (хвороби близьких родичів, похорон тощо) [37].

Фахівці Центру окреслили види бойових стресорів (травматичних
 подій) 112 осіб з патогномонічними ознаками посттравматичного стресового
 розладу (ПТСР) і визначили їх частку у загальній кількості стресів [37]:

загибель під час бою бойових побратимів – 27,6%;
 раптовий напад розвідувально-диверсійних груп (ДРГ) – 11,6%;
 бої в оточенні – 9,8%;
 обстріл реактивними установками – 9,6%;
 жорстокі розправи над українськими військовослужбовцями найманців
 так званих ДНР та ЛНР – 6,2%;
 загибель бойових побратимів на мінно-вибухових пристроях – 5,4%
 загроза смерті у полоні – 4,5%;
 артилерійські та мінометні обстріли – 3,6%;
 снайперські обстріли – 3,6%.

З досвіду війни у В'єтнамі американські психологи зробили висновок,
 що бойові стресори з огляду на силу їх впливу на психологічну стійкість
 військовослужбовців можна розділити на три групи:

найбільший рівень впливу – загроза життю чи поранення; вбивство
 військовослужбовців противника та місцевого населення; загибель товаришів
 по службі, загибель військовослужбовців противника і мирного населення на
 очах у військовослужбовців;

середній рівень впливу – непередбачуваність обстановки; складні
 кліматичні умови; ізоляція від рідних та близьких, від суспільства;
 ймовірність потрапити в полон;

слабкий рівень впливу – постійна зміна товаришів по службі; зростання страху бути вбитими чи пораненими з наближенням терміну ротації; усвідомлення безглуздості бойових дій [13].

Серед багатьох теорій, які пояснюють виникнення травматичного стресу, особливе місце займає теорія американського психолога Дж. Ялома, який вважає, що всі проблеми травматичного стресу слід розглядати з точки зору смерті, свободи, ізоляції і безглуздя. На думку автора, у травматичній ситуації ці теми не абстрактні, не метафоричні, а абсолютно реальні об'єкти переживання [115]. Дослідник також визначає п'яту складову розгляду проблеми травматичного стресу – невизначеність як наслідок ймовірності всього, що відбувається [115]. Невизначеність можна вважати одним із найтяжчих переживань. Значну частку інтелектуальної діяльності людини, пов'язаної з формуванням уявлення про світ і про себе, спрямовано саме на подолання цієї невизначеності, пошук закономірностей і при цьому – відмітання можливості малоімовірних або просто небажаних подій.

На думку П. Уотсон, Б. Літца, С. Саусвіка, Е. К. Річі [106, с. 106], дослідження проблем психічного здоров'я людей, які пережили травму, є складовою ширшого поля досліджень стресу. Теорія стресу загалом визначає:

травмувальні події як первинні стресори – зовнішні подразники зумовлюють реакції, які залежать від внутрішніх і зовнішніх ресурсів (матеріальних – соціальних, фінансових, а також нематеріальних – віри, очікування) [145];

відсутність ресурсів (соціальних, фінансових), невиправдані очікування, довіра можуть стати вторинним стресором і значно впливати на процес одужання [145];

реакції самої людини (тривога, безсоння, депресія) можуть забирати ресурси, перетворюючись на третинний стресор [123].

Таким чином, на військовослужбовців стресогенно впливають різноманітні чинники (стресори). Серед первинних стресорів, які

безпосередньо впливають на особистість, за походженням доцільно розрізняти такі групи:

соціальні – відсутність свободи вибору, ізоляція від соціуму, неможливість вирішити проблему, недостатня згуртованість військових підрозділів; постійна зміна товаришів по службі; відсутність соціальної підтримки; складне матеріальне та соціальне становище;

природні – складні екологічні чи кліматичні умови;

бойові – танкові, артилерійські та мінометні обстріли; обстріли снайперами; авіаційні удари; напад розвідувально-диверсійних груп (ДРГ), штурми противника; глибокі мінні загородження; смерть; поранення; раптовість; невизначеність; безглуздя; незадовільні умови для розташування, особистої гігієни, справляння природних потреб; негативний інформаційно-психологічний вплив; вороже ставлення місцевих мешканців звільнених населених пунктів; неналежна професійна підготовка військових фахівців; напруженість та особливості бойових дій; нестача об'єктивної інформації, часу для ухвалення рішень; біологічна депривація (харчування, сон, відпочинок);

відновлення – нерозуміння стану військовослужбовця командирами, сім'єю, громадою.

Бойові стресори – це широкий спектр змінних, які визначають реакції, стани, поведінку військовослужбовців у бою. Саме цей тип стресорів впливає на виникнення неповторних екстремальних ситуацій під час діяльності військовослужбовців, описує джерела загроз особистості в бою. Бойові стресори, як правило, відображають засоби ураження противника, своїх військ та наслідки їх застосування. Вони не тільки зумовлюють прояв і трансформацію інших типів стресорів (соціальних, природних, відновлення), а й змінюють їх сприйняття військовослужбовцями. Таким чином, бойові стресори формують у свідомості особистості загрози задоволенню її потреб у бою.

Спроба поєднати визначення психологічної стійкості як особистісного ресурсу (системно-інтегративної властивості особистості) та загрози задоволенню потреб особистості в бою, джерелом яких є бойові стресори, обґрунтовує доцільність визначення поняття “психологічна стійкість до бойових стресорів”.

1.3. Структура психологічної стійкості військовослужбовців до впливу бойових стресорів

Розглядаючи проблеми формування та розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ Збройних Сил України, варто зазначити, що навіть у найскладніших екстремальних умовах майже 25% людей зберігають самовладання, правильно оцінюють ситуацію, діють чітко і рішуче, відповідно до обставин [14; 21; 24; 64]. У наукових джерелах накопичені достатні дані, які дають змогу отримати певне уявлення про те, що допомагає людям поводитися адекватно за найскладніших умов [56; 62–64; 102].

Дослідники RAND, спираючись на результати систематичного огляду наукової літератури з питань психологічної стійкості (270 відповідних публікацій), у ході експертного перегляду визначили 20 підтверджених чинників, що просувають (забезпечують) стійкість військовослужбовців [144]. Ці чинники були класифіковані відповідно до впливу на рівні особи, сім'ї, організації (або підрозділу) та громади.

Під час перевірки наукових доказів ефективності коригування чинників, які сприяють стійкості, 8 академічних експертів виокремили чинники з найпереконливішими доказами просування (забезпечення) ними психологічної стійкості військовослужбовців:

серед чинників індивідуального рівня – позитивне мислення, позитивний вплив, позитивне подолання, реалізм і контроль поведінки. Ці

чинники оцінені як такі, що мають помірні докази (на основі перехресного кореляційного чи спостережного дизайну) або вагомі докази (на основі рандомізованого чи іншого довгострокового дизайну);

серед чинників сімейного рівня – підтримка родини;

серед чинників на рівні підрозділу – позитивний командний клімат;

серед чинників стійкості на рівні громади – належність [144].

На думку дослідників, такі кваліфікаційні ознаки дають змогу чітко виокремлювати і розрізняти внутрішні (особистісні) чинники, які сприяють стійкості “зсередини” людини, та чинники стійкості, що включають інших осіб, які є частиною групи (наприклад, сім’я, підрозділ, громада).

Дані про дослідження стійкості людей, які вели бойові дії, показують, що психічна стійкість пов’язана із цінуванням альтруїзму, здатністю відчувати зв’язок із групою, причетність до виконання спільної місії, витримувати високі рівні страху і продовжувати ефективно виконувати завдання, коли психобіологічні чинники відіграють не надто значну роль [127; 140, с. 106].

Як чинники психологічної стійкості розглядають особистісні властивості, що поєднують характер та якості (рівень самооцінки, спрямованість, установки та цінності) особистості. Так, схильні до гніву, ворожості, цинізму, дратівливості люди більш піддатливі стресу, а відкриті, доброзичливі, з почуттям гумору, навпаки, більш стійкі. Індивіди з вираженим почуттям гумору легше переборюють стрес і допомагають це робити іншим [64; 86].

Чимало дослідників зауважують, що на реакції людини в екстремальних ситуаціях впливає структура самооцінки особистості. Так, люди зі свідомо заниженою самооцінкою зазвичай більшою мірою виявляють ознаки тривожності (на суб’єктивному та об’єктивному рівнях), ніж люди з адекватною самооцінкою. Дослідження стану вегетативної нервової системи показало, що в екстремальній ситуації в осіб з низькими показниками

самооцінки за позитивними якостями виражено активується симпатична нервова система [64].

Отже, висока позитивна самооцінка і пов'язана з цим впевненість особи в успіху знижують активність симпатичної системи в екстремальній ситуації порівняно з особами із заниженою самооцінкою щодо позитивних особистісних якостей. Водночас “негативна самооцінка” в осіб з тенденцією до самозвинувачення, навпаки, підсилює стрес, унаслідок чого з'являється невпевненість у своїх здібностях і можливостях.

Відповідно до одного з підходів до дослідження впливу властивостей особистості на характер пережитого стресу деякі люди мають потребу в помірному стресі і страждають через його відсутність, інші надають перевагу якнайменшому рівню стресу. Перші належать до парателічного типу, другі – до телічного [64; 86]. За даними канадських дослідників, ці групи відрізняються не тільки за психологічними характеристиками, а й за гуморальними реакціями на вплив стресорів:

у телічно домінантних індивідів за впливу стресорів помірної сили виявлено вищий, ніж у парателічно домінантних індивідів, рівень дистресу, в них сильно зростає рівень секреції кортизолу, який знижувався в разі вирішення проблеми;

у парателічно домінантних індивідів стан дистресу виникав за тривалої відсутності стресорів або впливу занадто сильних стресорів, що супроводжувався вираженим зростанням рівня вільного кортизолу, а за впливу стресорів помірної сили вони почувалися краще [64].

За підсумками наукових досліджень відомо, що належність до певного домінантного типу впливає на спосіб реагування на стресори. Проте саме подолання стресу може призвести до реверсії телічного до парателічного типів реагування. При цьому первинна належність до телічного або парателічного типу і способи подолання стресу не залежать від статі і віку осіб, які взяли участь у дослідженні [64].

Психологічна стійкість залежить від врівноваженості як здатності зіставляти рівень напруження з ресурсами своєї психіки та організму. Рівень напруження завжди зумовлений не лише стресорами і зовнішніми обставинами, а й їх суб'єктивною інтерпретацією, оцінкою [86; 92].

Як відомо, найуспішнішими у професії та особистому житті є індивіди, що навчилися самовладанню і мають розвинену психотехніку особистої саморегуляції. Такі особистості зазвичай знаходять оптимальну стратегію у стресі, інтуїтивно розуміючи, що “скидати” стресову енергію на інших не тільки неетично, а й не вигідно: відбувається втрата потрібних ділових зв'язків, руйнуються особисті взаємини. З іншого боку, вони розуміють, що спрямовувати руйнівну стресову енергію на самих себе, обвинувачуючи себе в помилках, теж деструктивно. Ці люди намагаються перевести стресову енергію в інші форми діяльності, тобто використовувати безпечніші способи її “скидання” – не на інших і не на себе [64; 86].

У сучасній західній психологічній науці зростає вплив мотиваційних і когнітивних концепцій і теорій, в яких актуальну поведінку людини розглядають не як реакцію на певні внутрішні або зовнішні стимули (психічні стани), а як результат безперервної взаємодії диспозицій з ситуацією. Головними здобутками досліджень Д. Макклеланда, Д. Аткинсона, Г. Хекхаузена, Г. Келлі, А. Бандури, Дж. Роттера є утвердження принципу активності людини у поведінці всупереч реактивності, визнання ролі свідомості людини у детермінації поведінки, пріоритету свідомої регуляції людиною своїх вчинків. Проблему саморегуляції відображено у працях американських психологів А. Бандури і Дж. Роттера, які розглядають її в соціально-когнітивному контексті. Так, А. Бандура вважає, що причини функціонування людини полягають у безперервній взаємодії поведінки, пізнавальної сфери й оточення (“модель-тріада”) [121]. Відповідно до моделі-тріади на поведінку людини впливає її оточення, але частково – це продукт діяльності самої людини, тобто людина може певною мірою впливати на свою поведінку [128, с. 5].

У праці П. Уотсон, Б. Літца, С. Саусвіка, Е. К. Річі [106, с. 107] зазначено, що робоча група зі зміцнення психологічної стійкості Американської психологічної асоціації у відповідь на тероризм звертається до багатьох досліджень, в яких продемонстровано, що первинними чинниками психологічної стійкості є: турботливі взаємини всередині родини і поза нею, які створюють любов, довіру, забезпечують моделі соціальних ролей, заохочують і підтримують; можливість будувати реалістичні плани та втілювати їх; впевненість у собі; навички комунікації та вирішення проблем; здатність керувати емоціями. Прийнято вважати, що психологічна стійкість походить від базової спроможності людини адаптуватися до нових ситуацій [141].

Як вважають R. Volin, P. Bolton, на поведінку індивіда в екстремальній ситуації істотно впливає належність до певної культури, класу й етносу. На думку V. Taylor, поведінка в екстремальній ситуації вибудовується із взаємодії політичних, економічних і сімейних структур. Так, A. Barton вважає, що існують дві частини соціальної системи, які впливають на поведінку: одна з них включає індивідуальні шаблони адаптивних і неадаптивних реакцій, ці дискретні моделі індивідуальної поведінки викликають “неформальні способи” колективної поведінки, що допомагають вийти з екстремальної ситуації; друга є формальною структурою суспільства, що також сприяє виходу людей з екстремальної ситуації [64].

У ході проведених досліджень було виявлено, що до стресових умов краще адаптувалися особи з високим рівнем мотивації стосовно досягнення успіху і низьким рівнем мотивації до уникнення невдач [64]. Не слід забувати і про фізіологічну ціну успіху: активні, честолюбні, нетерплячі, неспокійні, орієнтовані на успіх люди більше піддатливі стресу, ніж люди з низьким рівнем домагань, які не претендують на високий статус у суспільстві [64; 86].

На думку С. Г. Лисюка [71, с. 5], поєднання емоційного, вольового та особистісно-професійного компонентів психологічної стійкості створює

підґрунтя для вивчення і забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців.

У зарубіжних дослідженнях із вивчення взаємозв'язків між характеристиками особистості, виникненням стресу і захворювань значну увагу приділяють таким психологічним властивостям, як локус контролю, психологічна витривалість (стійкість) і самооцінка. В огляді Averill [120] описано три основних типи контролю: поведінковий – стосується напряму дій; когнітивний – інтерпретації подій особистістю; рішучості – процедури вибору способу дії.

Як відомо з досвіду, віруючі люди легше переживають стрес, ніж атеїсти. Наприклад, було встановлено, що люди, схильні до релігійності, мають нижчі показники фрустрації. Виявлено, що одним із найважливіших мотивів релігійності є прагнення знайти в релігії підтримку і розраду з боку вищих сил, що допомагає вірянину переживати складні події [112; 113].

Водночас науковці зауважують, що чим більше родичів, друзів і знайомих у людини, тим вища її стійкість до стресу. Це пов'язано не тільки з тим, що друзі фізично захищають таку людину від впливу стресорів, а й з тим, що близькі люди нібито беруть частину викликів на себе. Індивід, оточений доброзичливими людьми, відчуває їхню підтримку і легше сприймає загрозові чинники середовища. На противагу цьому, люди, які живуть самотньо або мають постійні проблеми у родині, сильніше піддаються стресу і частіше хворіють [64; 97].

Як вважає О. Когут, стресостійкість містить такі складові: психофізіологічну, емоційно-комунікативну, когнітивну, ціннісно-вольову, які причинно-наслідково співвіднесені й утворюють цілісну структуру особистості. Кожну складову можна розглядати як найменшу частку системи, яка є її важливою підсистемою і може бути досліджена як цілісна самостійна система [56].

За результатами теоретичного аналізу В. Ф. Вінтоняк визначає такі особливості психологічної стійкості курсантів вищих військових навчальних

закладів як інтегральної системної характеристики особистості: відкритість до нового досвіду, внутрішній локус контролю, гнучкість у спілкуванні, толерантність до невизначеності, відсутність страху перед майбутнім, яке пов'язане з бойовими діями, а також позитивне самоствавлення і гуманітарна позиція особистості [19].

На думку В. Ф. Вінтоняк, психологічну стійкість також визначають: позитивний погляд на природу людини, оскільки це сприяє встановленню міжособистісних зв'язків; толерантність до невизначеності, внутрішній локус контролю, автономність і суб'єктність особистості, що визначають здатність ефективно вирішувати складні ситуації відповідно до власних переконань і мети життя; зосередженість на хвилюваннях через колишні невдачі або події майбутнього, що знижують психологічну стійкість, тому що викликають і постійно підтримують тривожність і невпевненість у собі [19].

Науковці L. Meredith, C. Sherbourne, G. Sarah наголосили, що стійкість може змінюватися з часом, а різні компоненти можуть бути важливими для кожного домену – можна бути стійким в одному контексті і нестійким – в іншому [144].

З огляду на вищевикладене визначимо термін “психологічна стійкість до бойових стресорів” та її складові.

Психологічна стійкість до бойових стресорів – це системно-інтегративна властивість особистості, яка забезпечує її здатність виконувати завдання за наявності загроз для задоволення її потреб у бою. В основу цього визначення покладено погляди О. Когут [56, с. 25] на стресостійкість особистості та широко використовуване у Збройних Силах України визначення психологічної стійкості [84].

Авторське визначення психологічної стійкості звужує феномен стресостійкості до психологічних властивостей особистості, набутих впродовж життя, а отже, таких, що підлягають корекції. З іншого боку, уточнює суть екстремальних (кризових) ситуацій через термін “загрози задоволенню потреб у бою”, які створюють бойові стресори. На цьому етапі

дослідження теоретично обґрунтована структура психологічної стійкості до бойових стресорів має за основу підхід О. М. Кокуна, В. В. Клочкова, В. М. Мороза, І. О. Пішко, Н. С. Лозінської щодо вимірювання психологічної стійкості і містить такі компоненти: морально-психологічний, мотиваційний, когнітивно-оцінний, емоційний, вольовий, індивідуально-особистісний [36].

Висновки до розділу 1

На основі теоретичного дослідження феномена психологічної стійкості до бойових стресорів як властивості особистості можна зробити такі висновки.

1. Поняття “психологічна стійкість” необхідно відрізнити від інших понять, які стосуються різних аспектів стійкості людини, зосередившись на особистісних властивостях. Найчастіше поняття “психологічна стійкість” вживають для позначення складної та ємної якості особистості, що забезпечує стабільність її функціонування за дії стресорів та відновлення після їх негативного впливу. Як правило, у структуру психологічної стійкості включають якості, що забезпечують успішність професійної діяльності: інтелектуальні, емоційно-вольові та особистісні.

Саме у понятті “психологічна стійкість” поєднано цілий комплекс різнорівневих явищ, зумовлених як властивостями нервової системи, так і якостями особистості та екзистенційно-філософськими поглядами людини, системою її цінностей і установок – властивості нервової системи, емоційної та емоційно-вольової сфери; моральні та особисті якості; особливості професійної діяльності; опірність зовнішньому впливу тощо.

2. Чинники сучасного бою істотно впливають на перебіг психічних процесів (сприйняття, увагу, пам’ять, мислення, волю, емоції), змінюючи їх швидкість і якість (константність, вибірковість, цілісність, стійкість, обсяг, концентрацію, продуктивність, реалістичність тощо), визначаючи ефективність бойової діяльності. Неминуче переживання стресу може мати

як мобілізуючі (бойове збудження), так і дестабілізуючі (ступор, паніка, аутоагресія) наслідки. У теорії стресу загалом визначено різноманітні чинники (стресори), що впливають на військовослужбовців:

первинні стресори – зовнішні подразники, що зумовлюють реакції відповідно до наявних ресурсів як матеріальних (соціальних, фінансових), так і нематеріальних (віра, очікування);

вторинні стресори – відсутність соціальних, фінансових ресурсів, невиправдані очікування, довіра, що впливають на процес опанування стресової ситуації;

третинні стресори – тривога, безсоння, депресія як реакції дистресу, що відбирають ресурси, перетворюючись на внутрішньо сформований стресор.

Серед первинних стресорів, які зовні безпосередньо діють на військовослужбовця, за походженням доцільно розрізнати такі групи:

соціальні – відсутність свободи вибору, ізоляція від соціуму, неможливість вирішити проблему, недостатня згуртованість військових підрозділів; постійна зміна товаришів по службі; відсутність соціальної підтримки; складне матеріальне та соціальне становище;

природні – складні екологічні чи кліматичні умови;

бойові – танкові, артилерійські та мінометні обстріли; обстріли снайперами; авіаційні удари; напади розвідувально-диверсійних груп, штурми противника; глибокі мінні загородження; смерть; поранення; раптовість; невизначеність; безглуздя; незадовільні умови для розташування, особистої гігієни, справляння природних потреб; негативний інформаційно-психологічний вплив; вороже ставлення місцевих мешканців звільнених населених пунктів; слабка професійна підготовка військових фахівців; напружені бойові дії; дефіцит об'єктивної інформації, часу для ухвалення рішень; біологічна депривація (неможливість нормально харчуватися, спати, відпочивати);

відновлення – нерозуміння командирами, сім'єю, громадою.

3. Спроба поєднати визначення психологічної стійкості як

особистісного ресурсу (системно-інтегративної властивості особистості) та загрози задоволенню потреб особистості в бою, джерелом яких є бойові стресори, обґрунтовує доцільність визначення поняття “психологічна стійкість до бойових стресорів” – системно-інтегративна властивість особистості, яка забезпечує її здатність виконувати завдання за наявності загроз задоволенню її потреб у бою. Авторське визначення психологічної стійкості звужує феномен стресостійкості до психологічних властивостей особистості, набутих впродовж життя, а отже, їх можна розвивати, а з іншого боку – уточнює суть екстремальних (кризових) ситуацій через термін “загрози задоволенню потреб у бою”, які створюють бойові стресори.

4. Теоретично обґрунтована структура психологічної стійкості до бойових стресорів включає такі компоненти: морально-психологічний, мотиваційний, когнітивно-оцінний, емоційний, вольовий, індивідуально-особистісний. На основі такого підходу складовими психологічної стійкості військовослужбовців доцільно визначати особистісні властивості, що сприяють чи перешкоджають прояву психологічної стійкості в бою.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО БОЙОВИХ СТРЕСОРІВ

2.1. Завдання емпіричного дослідження психологічної стійкості і стратегії їх вирішення

Етапи та методи дослідження психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів наведено у додатку Б. У цьому підрозділі розглянемо шляхи вирішення завдань емпіричного дослідження психологічної стійкості військовослужбовців Збройних Сил України.

Для задоволення потреби груп контролю бойового стресу в інструментах вимірювання та розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців Сухопутних військ сформульовано п'ять завдань емпіричного дослідження та визначено стратегії їх вирішення.

Завдання 1. Розробити і провести психометричну перевірку методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів.

Стратегія вирішення цього завдання передбачала систематичний пошук і критичний огляд наявних методик оцінювання психологічної стійкості; уточнення сутності і змісту оцінювання психологічної стійкості військовослужбовців, виявлення недоліків у зазначеному процесі; теоретичне визначення та експериментальну перевірку критеріїв, показників та рівнів психологічної стійкості.

Завдання 2. Визначити особливості впливу характеристик бойових стресорів на психологічну стійкість військовослужбовців.

Підхід до вирішення цього завдання передбачав визначення вибірок військовослужбовців, що перебували в різних умовах впливу бойових стресорів, їх опитування за допомогою визначених психодіагностичних методик для оцінювання наслідків впливу бойових стресорів на психологічну стійкість, порівняння результатів психодіагностики різних вибірок досліджуваних осіб.

Завдання 3. Відстежити динаміку рівня психологічної стійкості особового складу підрозділів на етапах підготовки, застосування, відновлення боєздатності.

Стратегія вирішення цього завдання передбачала вимірювання рівня психологічної стійкості методом опитування військовослужбовців військових частин (підрозділів), що перебували на різних етапах їх функціонування; математичний аналіз та оброблення отриманих даних з метою побудови діаграм, що відображають зміни у рівні психологічної стійкості на різних етапах життєдіяльності військової частини (підрозділу), встановлення статистичної значущості таких змін. Ми синтезували дані, отримані в ході опитування, з іншою інформацією про рівень психологічної стійкості, щоб забезпечити валідність дослідження.

Завдання 4. Провести порівняльний аналіз прояву складових психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів Сухопутних військ (механізованих, танкових, аеромобільних, ракетних військ і артилерії, ремонтно-відновлювальних, інженерно-саперних частин і підрозділів).

Для вирішення цього завдання передбачалося вимірювання рівня психологічної стійкості методом опитування військовослужбовців механізованих, танкових, аеромобільних, артилерійських, ремонтно-відновлювальних, інженерно-саперних частин і підрозділів Сухопутних військ на етапі відновлення їх боєздатності; проведення математичного аналізу та оброблення отриманих даних для порівняння рівнів психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів

Сухопутних військ, встановлення статистичної значущості таких відмінностей.

Завдання 5. Розробити програму розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів та експериментально довести її результативність.

Стратегія вирішення цього завдання передбачала узагальнення та аналіз досвіду розвитку психологічної стійкості; систематизацію заходів розвитку психологічної стійкості відповідно до складових психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів; формування програми розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів; проведення заходів формування, підтримання та відновлення психологічної стійкості у визначених підрозділах; статистичне доведення їх результативності. Ми також отримали експертну оцінку результативності розробленої програми від командного складу військових частин (вибірково, стосується аналізу окремих випадків).

Проведення широкомасштабних психологічних досліджень в умовах війни виявило низку особливостей в *організації взаємодії між дослідниками та досліджуваними особами*:

а) дослідник має бути морально готовим вирішувати дослідницькі завдання в умовах максимального напруження зусиль військовослужбовців для боротьби з ворогом, втрат серед особового складу підрозділів. Важливість дослідження рівня психологічної стійкості підрозділів для прийняття управлінських рішень, можливість сприяти розвитку, підтриманню, відновленню психологічної стійкості військовослужбовців внаслідок експериментального впливу, позитивне сприйняття військовослужбовцями цих заходів підтримували переконаність і надавали впевненості під час проведення дослідження;

б) на роботу в частині необхідно мати офіційний дозвіл командування Збройних Сил України. Актуальність і практична спрямованість дослідження психологічної стійкості військовослужбовців, використання проміжних результатів командуванням Збройних Сил України дали змогу працювати за

розпорядженнями заступника начальника Генерального штабу Збройних Сил України;

в) найскладнішою організаційною частиною дослідження було узгодження плану роботи з керівництвом частин (підрозділів), оскільки будь-які дослідження є додатковим навантаженням на особовий склад підрозділів частини та їх командирів. Встановленню психологічного контакту, спрямованості на співробітництво сприяли знайомство з командирами та їх заступниками з морально-психологічного забезпечення, окреслення проблемних питань психологічної стійкості у частині, визначення підрозділів, у яких доцільно провести заходи щодо її розвитку, ознайомлення з метою дослідження, орієнтовним планом роботи, затвердження часу та порядку роботи з особовим складом підрозділів частини;

г) проведення будь-якого опитування, анкетування викликає настороженість, побоювання і несхвалення з боку респондентів, намагання ухилитися від участі в дослідженні, недовіру до його результатів. Нерідко військовослужбовці виражали побоювання, що їхня співпраця з дослідником-психологом принесе їм неприємності по службі. Для подолання негативного ставлення респондентів до участі в заходах психолог чітко і просто для розуміння нефахівцями пояснював мету роботи з підрозділом, повідомляв про час, порядок проведення заходів, очікувані результати та порядок їх використання, в ході роботи давав практичні поради щодо застосування відпрацьованих психотехнік.

Послідовне вирішення поставлених завдань, особливості організації взаємодії з досліджуваними особами зумовили формування трьох етапів емпіричного дослідження:

розроблення методики для оцінювання рівня прояву психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ Збройних Сил України до бойових стресорів;

диференціація проявів психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ Збройних Сил України до бойових стресорів у

представників різних родів Сухопутних військ та на різних етапах функціонування частин (підрозділів);

експериментальна перевірка результативності розробленої програми розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ Збройних Сил України до бойових стресорів.

З огляду на визначені етапи розроблено програму емпіричного дослідження психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів, у якій відображено загальну стратегію досягнення мети наукового дослідження. Основні елементи програми наведено у табл. 2.1.

Таблиця 2.1 – Основні елементи програми емпіричного дослідження психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів

№ п/п	Зміст роботи	Методи	Обсяг вибірки	Очікуваний результат
1	Психометрична перевірка методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів	Психодіагностичний	750 в/сл МВ, 6	Доведена валідність, надійність методики, її стандартизація
2	Диференціація проявів психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ Збройних Сил України до бойових стресорів на різних етапах функціонування частин (підрозділів) та у представників різних родів Сухопутних військ	Обсерваційний, психодіагностичний	1431 в/сл РВіА, 6, МВ, 1, МВ, 3, ДШВ, 6, МВ, 7 МВ, 17 МВ, 6, МВ, 3	Особливості прояву психологічної стійкості у представників різних родів військ та на різних етапах функціонування частини (підрозділу)
3	Експериментальна перевірка результативності розробленої програми розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ Збройних Сил України до бойових стресорів	Природний експеримент, психодіагностичний	240 в/сл РВіА, 6, ДШВ, 6, МВ, 6, МВ, 3	Програма розвитку психологічної стійкості в/сл СВ ЗС України до бойових стресорів

Примітка: РВіА – ракетні війська і артилерія; ДШВ – десантно-штурмові війська; МВ – механізовані війська.

Отже, розробляючи та реалізуючи програму емпіричного дослідження, ми спиралися на такі положення:

дослідження проводитиметься в реальних умовах функціонування підрозділу (частини) дослідницькими групами, що діятимуть за розпорядженнями заступника начальника Генерального штабу;

на дослідницькі групи покладатимуться завдання груп контролю бойового стресу та очікуватимуться відповідні результати;

результати роботи дослідницьких груп обговорюватимуться після кожного етапу роботи;

щоб уникнути загрози валідності емпіричного дослідження через вплив особистості дослідника на результати опитування та психологічного впливу, частину заходів проводитимуть фахівці, навчені працювати за розробленими методиками, з подальшим об'єднанням результатів;

план емпіричного дослідження поєднуватиме обсерваційне (пасивне спостереження та вимірювання) та експериментальне (природний експеримент) дослідження з використанням психодіагностичних методів.

2.2. Організація застосування методів та методик під час обсерваційного (неінтервенційного) дослідження психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів

Під час проведення обсерваційного дослідження психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів дослідник не намагався змінити рівень психологічної стійкості військовослужбовців, проводячи заходи психологічного впливу, а лише вимірював рівень психологічної стійкості, спостерігав за умовами діяльності та фіксував отримані дані, при цьому:

військовослужбовці виконували функціональні обов'язки за посадовим призначенням, з ними проводили заходи, визначені порядком їх життєдіяльності, розпорядженнями та наказами командування;

для збирання інформації було застосовано методи спостереження (включене спостереження, інтроспекція) та вимірювання (бесіда, анкетування, опитування, тестування);

дослідник аналізував (не виключав з розгляду) вплив на рівень психологічної стійкості чинників, якими у цьому разі він не маніпулював.

Під час обсерваційного дослідження психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів дослідник вирішував такі завдання:

1) розробляв методику оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів та проводив психометричну перевірку;

2) описував вплив бойових стресорів на рівень психологічної стійкості військовослужбовців;

3) відстежував динаміку рівня психологічної стійкості особового складу підрозділів Сухопутних військ на етапах формування та набуття спроможностей, застосування за призначенням, відновлення боєздатності;

4) проводив порівняльний аналіз прояву складових психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів Сухопутних військ (механізованих, танкових, ракетних військ і артилерії, аеромобільних, саперно-інженерних та ремонтно-відновлювальних частин і підрозділів).

Психодіагностичні методики, використані під час обсерваційного (неінтервенційного) дослідження психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів та кількість обстежених осіб на різних етапах функціонування частин (підрозділів) наведено у табл. А.1.

Обґрунтування доцільності та порядку застосування психодіагностичного (психодіагностичних методик) та інших методів для вирішення завдань емпіричного дослідження наведено у пунктах підрозділу.

2.2.1. Психометричні основи конструювання та апробації методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів

Щоб розробити методику оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців та провести її психометричну перевірку (відповідно до завдання 2 дослідження), необхідно було: уточнити мету і завдання оцінювання психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів; провести систематичний пошук і критичний огляд наявних методик оцінювання психологічної стійкості; теоретично уточнити й емпірично перевірити індикатори, показники (компоненти) і рівні психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів; апробувати методику, перевірити її валідність, надійність та дискримінативність.

Мета і завдання оцінювання психологічної стійкості військовослужбовців визначаються характеристиками феномена психологічної стійкості (див. підрозділ 1.1) та їх гіпотетичним впливом на успішність діяльності в умовах впливу бойових стресорів (див. підрозділ 1.2).

Мета оцінювання полягає у визначенні особистісних характеристик, які є ресурсом військовослужбовця на полі бою.

Завданнями оцінювання психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів визначені:

за допомогою психологічного інструментарію (опитувальника, тестових завдань, випробовувань) виявити особистісні характеристики військовослужбовців та соціально-психологічні умови у підрозділі, що

забезпечують стабільне функціонування психіки військовослужбовців за впливу бойових стресорів;

на підставі отриманих даних встановити рівень психологічної стійкості (спрогнозувати поведінку) військовослужбовців у бою;

у разі негативного прогнозу запропонувати шляхи розвитку чи компенсації особистісних якостей військовослужбовців.

Для вимірювання феноменів, подібних до психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів, розроблено (переважно за кордоном) велику кількість методик:

The 25-item Connor-Davidson resilience scale; CD-RISC-25 [131];

The 10-item Connor-Davidson resilience scale; CD-RISC-10 [126];

Brief Resilience Scale (BRS) B. Smith [153];

Child & Youth Resilience Measure-Revised [138];

Rating scale for adult resilience Friberg O., Hjemdal O., Rosenvinge J.H., Martinussen M. [135].

Деякі з них адаптовано українською мовою:

адаптація та валідація україномовної версії шкали резильєнтності (в адаптованому варіанті – стресостійкості) Коннора – Девідсона-10 (CD-RISC-10) проведена Н. В. Школіною, І. І. Шаповал, І. В. Орловою, І. О. Кедик, М. А. Станіславчук [3], О. М. Кокуном, Т. І. Мельничук [57];

Коротку шкалу стійкості В. Smith адаптували О. М. Кокун, В. М. Мороз, І. О. Пішко, Н. С. Лозінська [58, с. 165–166].

Існують також методики, розроблені українськими науковцями:

“Опитувальник професійної життєстійкості” (О. Кокун) [57];

“Методика комплексного оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців” (О. Кокун, І. Пішко, Н. Лозінська) [36];

“Прогноз-2” (В. Рибніков) для визначення рівня нервово-психічної стійкості (НПС) у військовослужбовців, що дає змогу оцінити ймовірність виникнення нервово-психічних зривів [32];

багаторівневий особистісний опитувальник “Адаптивність-200”, який дає змогу отримати інтегральну оцінку – рівень стійкості до бойового стресу, який у літературі часто позначають як “особистісний адаптаційний потенціал” [60];

методика оцінювання рівня розвитку адаптаційних здібностей особистості “Адаптивність” [60].

Короткий, аж ніяк не вичерпний огляд вказує на наявність низки методик, за допомогою яких можна вимірювати психологічну стійкість військовослужбовців, у тому числі до бойових стресорів (“Адаптивність-200”, “Адаптивність”). Проте застосування означених методик має ряд обмежень, через які складно досягти визначеної мети і завдань оцінювання психологічної стійкості військовослужбовців. Проаналізуємо ці обмеження.

Методика комплексного оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців (О. Кокун, І. Пішко, Н. Лозінська) [36] дає змогу провести експертне оцінювання морально-психологічного стану особового складу підрозділу та психологічної стійкості військовослужбовців Збройних Сил України в умовах бойових дій методом опитування військовослужбовців. За допомогою методики психологічну стійкість військовослужбовця оцінюють за шістьма компонентами: морально-психологічним, мотиваційним, когнітивно-оцінним, емоційним, вольовим, індивідуально-особистісним. Назви та зміст шкал (компонент), за якими оцінюють складові психологічної стійкості, дають змогу виносити судження про широкий спектр особистісних якостей військовослужбовця, проте утруднюють розроблення пропозицій щодо розвитку чи компенсації нестачі цих якостей. За тими ж компонентами експерти оцінюють підрозділ, відповідно якість оцінювання залежить насамперед від кваліфікації експертів (командирів підрозділів та/або їх заступників з морально-психологічного забезпечення).

Багаторівневий особистісний опитувальник “Адаптивність-200” дає змогу вимірювати рівень стійкості до бойового стресу через визначення суми

балів за шкалами “поведінкова регуляція” (ПР), “комунікативний потенціал” (КП) і “моральна нормативність” (МН) [60]. Опитувальник був розроблений і широко застосовується для виконання завдань професійно-психологічного відбору, має велику (200) кількість запитань, що робить його громіздким, а тому непридатним для застосування в польових умовах для визначення рівня розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів.

Крім того, усі перелічені та проаналізовані методики мають хоча б один з двох недоліків:

спрямовані на оцінювання особистості військовослужбовця та не дають змогу оцінювати соціально-психологічні передумови психологічної стійкості підрозділу в бою;

не адаптовані на вибірці військовослужбовців Сухопутних військ Збройних Сил України.

Саме це визначає необхідність розроблення авторського опитувальника. У конструюванні особистісних опитувальників Л. Ф. Бурлачук [23], М. Burisch [125] виокремлюють три основні стратегії: дедуктивну, індуктивну та екстернальну (зовнішню). Розробники тестів та особистісних опитувальників комбінують перелічені стратегії, намагаючись поєднати їх можливості і переваги:

дедуктивна (змістова) стратегія базується на теоретичних уявленнях про особистість, її структуру та функціонування, що дає змогу розробнику конструювати завдання опитувальника (тесту), спираючись на певний психологічний конструкт особистості для оцінювання якого він призначений;

індуктивна стратегія передбачає використання різноманітних процедур аналізу результатів виконання завдань тесту чи відповідей на питання опитувальників – факторного, кластерного аналізів або інших статистичних процедур аналізу емпіричних даних, заснованих на кореляційних зв'язках. Так, розробник може сформулювати конструкт явища, яке досліджує методика, зробити висновки про її ефективність на підставі даних, отриманих внаслідок застосування методики;

екстернальна стратегія також емпірична за суттю, проте ґрунтується на порівнянні контрастних груп, для чого використовують процедури перевірки статистичних гіпотез, засновані на статистичних критеріях розрізень. Так, розробник може формулювати припущення про психологічні чинники виникнення відмінностей у контрастних групах та перевіряти їх статистичну значущість.

На першому етапі розроблення методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів була застосована дедуктивна стратегія, в межах якої теоретично визначений конструкт психологічної стійкості особистості (див. розділ 1).

На другому етапі розроблення методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів була застосована індуктивна стратегія, в межах якої емпірично перевірений теоретичний конструкт психологічної стійкості особистості й уточнений конструкт психологічної стійкості військовослужбовця до бойових стресорів.

На третьому етапі розроблення методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів розробник застосував екстернальну стратегію, в межах якої емпірично перевірів припущення про відмінність рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів у контрастних групах.

Застосовані стратегії та методи розроблення методики мають забезпечити її ефективність. На думку науковців, психологічну методику (тест, опитувальник) можна вважати ефективною, якщо дотримано таких основних умов:

- 1) обґрунтовано конструкт методики (А. О. Камінська [39]);
- 2) для вимірювання використано шкали інтервалів (П. Клайн [43], Л. Ф. Бурлачук [23], А. О. Камінська [39]);
- 3) стандартизацію або адаптацію методики проведено на репрезентативній вибірці (А. О. Камінська [39], О. В. Мазяр,

В.В. Фещук [72]);

4) отримано статистичне підтвердження дискримінативності, надійності, валідності окремих тестових завдань і методики загалом (П. Клайн [43], А. О. Камінська [39]);

5) пред'явлення стимульного матеріалу методики й обробка отриманих даних стандартизовані, тобто забезпечено незалежність висновку від впливу експериментальної ситуації та особистості психодіагноста (А. О. Камінська [39]);

6) визначено нормативні дані, а в разі застосування індивідуально орієнтованих тестів – наявні критерії, установлені експертами (П. Клайн [43], Л. Ф. Бурлачук [23], А. О. Камінська [39]).

Теоретичне обґрунтування інструментів та емпірична перевірка методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів були спрямовані на досягнення визначених умов.

Обґрунтування конструкту методики є першим етапом забезпечення конструктної валідності, що передбачає: повний, наскільки це можливо, опис явища (змінної), для вимірювання якого її призначено; відбір індикаторів для вимірювання змінної; прогнозування конструкту методики (моно чи набору показників – характеристик явища, які необхідно проаналізувати під час оцінювання).

Вимога П. Клайна [43], Л. Ф. Бурлачука [23], А. О. Камінської [39] щодо *вимірювання з використанням шкал інтервалів* стосується виключно тестів, оскільки результати тесту обробляють за принципом підрахунку кількості правильно вирішених завдань, тобто кожне завдання (відповідь на питання) передбачає наявність еталонного (правильного) варіанта. Наявна точка відліку – правильно вирішене завдання. При цьому П. Клайн [43, с. 17] розрізняє кілька типів тестових завдань:

альтернативні – передбачають оцінювання твердження як істинного чи хибного (відповіді “так” – “ні”);

аналогії – містять вимогу виявити подібності (аналогії) між набором елементів (слів, найменувань, цифр тощо);

відновлення відповідності – пропонують досліджуваній особі встановити попарні зв'язки між елементами двох списків;

завершення послідовності – пропонують завершити надану послідовність елементів (вербальних, числових, графічних);

з наданням варіантів вибору – передбачають обрання одного правильного варіанта з переліку, де один варіант еталонний, а решта – дистрактори;

з обмеженнями на відповіді – досліджувані особи мають дати відповіді, можливість формулювання яких певним чином обмежена (наприклад, наявністю частин загальної відповіді);

з вільним (довільним) вибором – містять формулювання завдання, що передбачають наявність лише одного правильного рішення за відсутності будь-яких обмежень (наприклад, обчислення математичного виразу).

Опитувальники, як правило, призначені для вимірювання ступеня прояву певної властивості особистості. Саме тому часто застосовуваним є термін “особистісні опитувальники”. У цьому разі не може існувати еталонних (єдино правильних) відповідей на питання, а отже, і точки відліку, що унеможлиблює формування шкал інтервалів. Як правило, в опитувальниках використовують порядкові шкали. П. Клайн [43, с. 17] розрізняє кілька типів питань опитувальника:

дихотомічні – передбачають згоду чи незгоду з твердженням (відповіді “так” – “ні”);

трихотомічні – завдання передбачають три варіанти відповіді (“так – важко відповісти – ні”, “як правило – інколи – ніколи”, “згоден – не впевнений – не згоден” тощо);

з вимушеним вибором – вимагають обрати твердження (як правило, з двох), яке найближче до уявлення досліджуваних осіб про себе та (або) явища дійсності;

визначення вподобань – пропонують вказати “подобається” чи “не подобається” запропоноване у твердженні;

з наданням варіантів вибору – пропонують обрати один, найбільш прийнятний для досліджуваної особи варіант відповіді з переліку можливих;

з рейтинговими шкалами – пропонують оцінювати надані твердження за рейтинговими шкалами.

У створюваному опитувальнику використано змішаний тип питань – “з наданням варіантів вибору” та “з рейтинговими шкалами”. Це дає змогу порівнювати різні індикатори психологічної стійкості, розташовуючи їх у певному порядку, як правило, за рейтингом (силою прояву). У разі застосування такого підходу опитувальник даватиме змогу вимірювати психологічну стійкість за допомогою порядкової шкали.

Стандартизація методики передбачає проведення дослідження на *репрезентативній вибірці*. Репрезентативність вибірки визначає високий ступінь її відповідності (подібності основних характеристик) генеральній сукупності (Климчук, 2009). Генеральна сукупність (від лат. *generis* – спільний, родовий; англ. *statistical population*) – це вся множина однорідних за певною ознакою об’єктів чи подій, які є предметом інтересу або дослідження [155].

Для забезпечення репрезентативності потрібно створити повний і точний перелік одиниць загальної вибіркової (генеральної) сукупності. Визначення основи вибірки передбачає конкретизацію характеристик об’єкта (генеральної сукупності) і його найсуттєвіших ознак, які можна зафіксувати. Як правило, генеральну сукупність конкретизують за схемами:

регіон, соціально-демографічна характеристика, галузева специфіка;
вік, стать, соціальний статус.

Генеральною сукупністю у дослідженні доцільно визначити військовослужбовців Сухопутних військ, які беруть участь у бойових діях, були чи можуть бути залучені до їх ведення, а отже, на яких впливають, впливали чи можуть впливати бойові стресори. У нашому випадку

конкретизація буде доцільною за такою схемою: галузева специфіка – Сухопутні війська Збройних Сил України; вік – 18 – 60 років; соціальний статус – офіцери, солдати, сержанти.

Для отримання репрезентативної вибірки потрібно ретельно відібрати певну кількість респондентів (визначити обсяг вибірки) за чітко визначеними критеріями, які відображають характеристики генеральної сукупності. Репрезентативність вибірки залежить від її обсягу. Обсяг вибірки (кількість респондентів у вибірковій сукупності) стандартизації визначають на основі обсягу генеральної сукупності.

У посібниках з розроблення тестів найчастіше зазначено, що для простого зменшення стандартної похибки достатньою буде вибірка з 500 досліджуваних осіб, за умови, що вид, спосіб відбору та чисельність вибірки визначені як взаємозалежні параметри. Якщо не вдалося сформувати таку вибірку, перевіряти надійність та валідність психодіагностичного інструментарію необхідно на більших вибірках.

Критерії відбору вибірки стандартизації авторської методики визначено через опис і стратифікацію (поділ на групи, однорідні за певною ознакою) генеральної сукупності (військовослужбовців Сухопутних військ Збройних Сил України). Як правило, за визначеними ознаками (стратами) формують вибірку (групу) стандартизації методики. У разі значних відмінностей у значеннях певних страт (ознак) вимірюваного явища формують кілька вибірок (груп) стандартизації [31; 156]. У нашому випадку, стратами є роди Сухопутних військ.

Отже, структура вибірки має враховувати групування одиниць відбору за важливими ознаками та відсоткові пропорції ознак об'єкта, на підставі яких складено вибіркову сукупність. Розроблення методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів передбачає її стандартизацію на вибірці військовослужбовців Сухопутних військ, які беруть участь у бойових діях, та пропорційно представлені за родами військ, рівнем займаних посад, віковим

розподілом, які можуть впливати на розвиток психологічної стійкості військовослужбовців (табл. 2.2).

Таблиця 2.2 – Структура вибірки респондентів, залучених до стандартизації методики визначення рівня психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів

Роди військ	Кількість в/сл	% від загальної кількості	Середній вік	Категорія	% від кількості за рід військ
Механізовані	325	31,4	39 ± 8,9	офіцери сержанти солдати	1,6 15,5 82,9
Танкові	90	8,7	44 ± 9,2	офіцери сержанти солдати	10,1 25,3 64,6
Ракетні війська та артилерія	167	16,1	38 ± 10,7	офіцери сержанти солдати	2,3 22,8 74,9
Десантно-штурмові	217	21,0	33 ± 6,9	офіцери сержанти солдати	1,8 14,8 83,4
Інженерно-саперні	172	16,6	40,4 ± 9,6	офіцери сержанти солдати	4,7 17,4 77,9
Ремонтно-відновлювальні	64	6,2	40,5 ± 9,3	офіцери сержанти солдати	7,8 14,1 78,1
Уся вибірка	1035	100	39 ± 9,7	офіцери сержанти солдати	3,4 17,6 79,0

Процедура забезпечення визначеної структури вибіркової сукупності ґрунтується на поетапному відборі об'єктів із застосуванням випадкового (ймовірнісного) та не випадкового способів побудови двоступеневої вибірки. У ході такої процедури сукупність об'єктів, відібраних на попередньому етапі, стає вихідною для відбору на наступному:

на першому етапі розробник методики випадковим чином визначив гнізда (невеликі, природні, однотипні елементи) – роти (батареї) родів Сухопутних військ Збройних Сил України;

на другому етапі було проведено суцільне опитування у визначеному гнізді.

Сформована вибірка у разі потреби (наприклад, виявлення значних відхилень у конструкті психологічної стійкості у військовослужбовців механізованих і танкових військ) дасть змогу диференціювати діагностичний інструментарій, вивчати його діагностичну цінність на окремих специфічних групах. У цьому разі слід віднаходити найважливіші змінні, які визначатимуть специфіку груп, причому за будь-яких умов прагнути до збільшення кількості обстежених.

П. Клайн [43], Л. Ф. Бурлачук [23], А. О. Камінська [39] вказують, що основними психометричними властивостями будь-якої психодіагностичної методики (опитувальників, тестів) є *надійність, валідність, дискримінативність*.

Ми повністю погоджуємося з авторами в тому, що надійність – це психометрична характеристика психодіагностичної методики, яка відображає незалежність точності психодіагностичних вимірів від впливу можливих випадкових чинників. До чинників, що впливають на стійкість, стабільність результатів, отриманих за допомогою методики, П. Клайн [43], Л. Ф. Бурлачук [23], А. О. Камінська [39] зараховують:

зовнішні умови тестування (час доби, освітленість, температуру в приміщенні, сторонні звуки);

динамічні внутрішні чинники (так звану впрацьованість – вихід на стабільні результати, темп і швидкість дій після початку тестування, швидкість розвитку втоми тощо);

інформаційно-соціальні обставини (різну динаміку встановлення контакту з психологом, який проводить тестування; наявність інших людей у приміщенні; наявність попереднього досвіду роботи з цим самим тестом тощо).

Ознаками надійності будь-якої психодіагностичної методики (опитувальника, тесту) є:

повторюваність (стабільність) значень показників кожного обстежуваного під час повторного тестування у визначені (залежно від змісту діагностованого явища) терміни (проміжки часу) – *ретестова надійність*;

подібність результатів вимірювання за допомогою окремих частин методики (сукупностей завдань чи питань, як правило, парних та непарних) – *надійність частин методики*;

подібність результатів вимірювання за допомогою паралельних (взаємозамінних) форм методики на тій самій групі досліджуваних осіб – *надійність паралельних форм*.

Всі дослідження надійності мають бути виконані на досить великих (рекомендовано 200 і більше випробуваних) та репрезентативних вибірках [23].

Будь-яку методику розробляють для вимірювання певного психічного явища (властивості, стану, процесу), що й визначає зміст її завдань і процедур дослідження. Доведена надійність психодіагностичної методики (опитувальника, тесту) означає, що нею можна дуже точно виміряти якесь явище, але не дає відповіді на запитання: яке саме явище вимірюють? Відомості про ступінь, в якому тест дійсно вимірює те, для чого його призначено, належать до поняття валідності (А. Анастасі). Найточнішим еквівалентом поняття “валідність тесту”, на думку О. Г. Шмельова, є поняття “обґрунтованість” [157].

Перевірка надійності методики є обов’язковим елементом психометричної перевірки методики, проте не дає відповіді на запитання: “що саме вимірює методика?”. Необхідною властивістю психодіагностичних науково обґрунтованих вимірювальних інструментів є валідність. Якщо психодіагностична методика невалідна (або її валідність не доведено), то ми просто не знаємо, що нею можна виміряти насправді. З іншого боку, якщо надійність недостатня, то методика не захищена від впливу випадкових чинників і її валідність стає сумнівною. Саме так пов’язані між собою валідність і надійність методики.

П. Клайн визначає валідність як комплексну характеристику психодіагностичної методики, що відображає наявність відомостей про досліджуване психічне явище та репрезентативність психодіагностичної процедури відносно цього явища [43, с. 9]. Таким чином, валідність – це змістова та психометрична властивість психодіагностичної методики, що гарантує відповідність використовуваної психодіагностичної процедури завданням та очікуваним результатам щодо вимірювання визначеного психічного явища (властивості, стану, процесу).

Вирішення питання про валідність психодіагностичної методики полягає у пошуку відповідей на такі питання:

- 1) чи існує певна властивість?
- 2) чи надійно вимірює психодіагностична методика індивідуальні відмінності у цій властивості?
- 3) які висновки можна зробити про те, що вимірювали за допомогою методики?
- 4) які висновки можуть бути зроблені про реальну поведінку людини, на відміну від тієї, що спостерігалася під час тестування?

На підставі аналізу робіт П. Клайна [43], С. М. Морозова [80] припускаємо, що психодіагностична методика вважатиметься валідною, якщо на основі отриманих за її допомогою оцінок можуть бути зроблені обґрунтовані висновки про психічне явище, для вимірювання якого її розробляли. Ознаками валідності будь-якої психодіагностичної методики (опитувальника, тесту) є:

здатність сформулювати адекватне уявлення про методику, сферу її використання, результативність і прогностичну цінність отриманих результатів в особи (користувача та (або) обстежуваного), яка не має спеціальних відомостей про психологічні засади використання та спрямованість методики [43, с. 9] – *очевидна валідність*. В англійській літературі також вживають терміни “зовнішня валідність” (face validity), а також “валідність довіри” (faith validity) [158], які вказують на вплив цього

типу валідності на мотивацію до використання методики та довіру до отриманих висновків;

репрезентативність завдань методики стосовно досліджуваного психічного явища – *змістова валідність* [43, с. 9]. Цей тип валідності вказує, наскільки зміст стимульного матеріалу методики охоплює всі можливі поведінкові ознаки відповідного психічного явища. В межах формування змістової валідності розробники зазвичай аналізують наукові дослідження, присвячені теоретичному та емпіричному визначенню індикаторів вимірюваного психічного явища, потім добирають експертів, які вказують на найважливіші індикатори, та з огляду на це генерують завдання тесту, які знову оцінюють експерти на відповідність завдань методики переліку індикаторів, далі апробують методику, нарешті аналізують відповіді на завдання методики. Аналіз завдань методики полягає у відборі завдань, які формують однорідну, дискримінативну шкалу. Для перевірки на дискримінативність визначають: а) індекс ефективності (рівень складності) завдання – частки випробовуваних, які дали ключові відповіді за цим завданням [80]; б) внутрішню узгодженість завдань методики – кореляції відповідей на завдання методики із отриманим загальним результатом застосування методики [80];

перевага методики порівняно з іншими методами/методиками (спостереженням, аналізом об'єктивних даних, контрольними іспитами, експертним оцінюванням тощо) за зручністю застосування та кількістю ресурсів, необхідних для отримання інформації про досліджувану якість – *конкурентна валідність* [80]. Цей тип валідності оцінюють за кореляцією розробленої методики з іншими, валідність яких щодо вимірюваного параметра встановлено [23; 39] чи даними, отриманими за допомогою інших методів / методик. З іншого боку, мають бути відсутні кореляції з результатами, отриманими за допомогою методик, що вимірюють сторонні психологічні змінні [159]. Так, П. Клайн зазначає, що дані про конкурентну валідність корисні, коли є тести, що незадовільно працюють для

вимірювання деяких змінних, а нові створюють щоб поліпшити якість вимірювання [43];

здатність передбачити (сформулювати точне та обґрунтоване судження) прояв певної психологічної якості у поведінці людини через деякий час – *прогностична валідність* [43, с. 9]. Цей тип валідності встановлюють за допомогою кореляції між значеннями показників психологічної стійкості, отриманими за допомогою авторської методики та критеріями, що характеризують прояви вимірюваної властивості через певний обґрунтований проміжок часу. Вибору таких критеріїв та визначенню часу їх вимірювання приділяють особливу увагу, оскільки вирішення цього завдання потребує глибокого розуміння особливостей перебігу психічних процесів;

здатність сформулювати точне й обґрунтоване судження про прояв певної психологічної якості у поведінці людини через деякий час, яку не можна оцінити іншими наявними у дослідника інструментами – *інкрементна валідність* (окремий випадок прогностичної валідності). Цей тип валідності вказує на цінність методики під час проведення професійного відбору через відсутність інших методик вимірювання явища, коли фахівець спирається на випадковий вибір або вибір на підставі традиційних засобів (аналізу документів особової справи, бесіди, контрольних іспитів тощо) [80]. Визначення інкрементної валідності обмежується ситуацією, коли один показник із комплексу показників методики чи методика з батареї методик можуть мати високу кореляцію із загальним показником (критерієм), але не перекриватися іншими показниками/методиками;

здатність розрізняти відмінності у прояві вимірюваного психічного явища в поведінці випробовуваних – *диференціальна валідність* (окремий випадок поточної валідності, що дає змогу робити висновки про прогностичну валідність методики) [80]. Значення диференціальної валідності, як і інкрементної, обмежено завданнями визначення прогностичної валідності методики. Цей тип валідності тісно пов'язаний з дискримінативністю методики;

здатність за результатами опитування репрезентувати характеристики особистості, поведінки, здібностей досліджуваної особи в межах певного теоретичного конструкту – *конструктна валідність* [80]. Намагаючись вирішити проблему відбору критеріїв під час валідизації тесту, Кронбах та Міл (Cronbach & Meehl, 1955) виявили, що у багатьох випадках жоден окремий критерій не спроможний забезпечити валідизацію певного тесту. Відтоді під час аналізу конструктної валідності методики формують низку гіпотез щодо кореляції розроблюваної методики з широким колом інших методик, орієнтованих на вимірювання конструктів, що перебувають у теоретично відомій або передбачуваній кореляції з властивостями, які вимірює контрольована методика. На конструктну валідність впливають внутрішня узгодженість завдань із загальним результатом методики і прогностична валідність. Безпосередньо стосується визначення конструктної валідності факторний аналіз, який дає змогу статистично виявити структуру зв'язків між показниками досліджуваного явища та іншими або ще нез'ясованими факторами, віднайти загальні та специфічні для групи зіставляваних методик фактори та міру їх наявності у результатах (тобто встановити факторний склад і факторні навантаження результатів методики). Виняткова важливість такої процедури дає підстави для виокремлення її в особливий різновид конструктної валідності – факторну валідність [80]. З конструктною валідністю пов'язана проблема об'єктивності в інтерпретації результатів обстеження, проте ця проблема загальнопсихологічна і виходить за межі питань валідності.

Дискримінативність – це здатність методики розрізняти випробовуваних осіб з різною вираженістю вимірюваного психічного явища, інакше кажучи, чутливість тесту. Визначення дискримінативності завдань методики, перевірка її надійності створюють умови для її дискримінативності, яка, у свою чергу, є умовою валідності методики. Саме цим можна пояснити рекомендацію: “якщо вже після першої перевірки на надійність і дискримінативність ви одержали задовільні результати, аналіз

завдань проводити не обов'язково. Взагалі тоді краще нічого не міняти, оскільки одержати відразу надійний тест – велика рідкість” [23].

Відповідний рівень дискримінативності методики можна забезпечити за допомогою ретельного її конструювання – добору завдань та варіантів відповідей, формування інструкції щодо виконання методики. При цьому аналіз завдань методики передбачає визначення:

складності (індексу ефективності) завдань методики – характеристики завдання, що вказує на статистичний рівень можливості його вирішення через обчислення відношення кількості досліджуваних осіб, що дали “ключову” відповідь, до їх загальної кількості;

внутрішньої узгодженості завдань методики – характеристики психодіагностичної методики, що вказує на ступінь однорідності складу завдань відповідно до вимірюваної якості, здібності або лінії поведінки, яку обчислюють як коефіцієнт кореляції між оцінками респондентів за відповіддю на окреме завдання методики та отриманим загальним балом за методикою.

Складність завдань та внутрішня узгодженість завдань методики із загальним балом за методикою визначають її дискримінативність і посідають чільне місце у процедурі комплектації методики завданнями, адекватними цілям вимірювання.

Критерій внутрішньої узгодженості є важливим елементом конструктивної валідності методики, адже визначає завдання за їх спрямованістю на певний конструкт, вимірює внесок кожного пункту (завдання або питання) у відображення досліджуваної психологічної властивості.

Стандартизація методики має забезпечити адекватну й однотипну інтерпретацію показників окремого випробуваного чи групи різними дослідниками, порівняння показників обстежуваних осіб чи груп між собою, порівняння показників випробуваного з такими у генеральній сукупності чи відповідних групах. Як зазначає А. Анастасі (1982), стандартизація – це однаковість процедури проведення та оцінювання виконання тесту [160].

Процедури стандартизації доцільно розглядати з двох точок зору: забезпечення виконання єдиних вимог до процедури обстеження та визначення єдиних норм оцінювання результатів діагностичних обстежень.

Зазвичай автори методики у настанові наводять точні і докладні вказівки стосовно процедури її проведення. Формулювання таких вказівок є основною частиною стандартизації нової методики, тому що тільки суворе їх дотримання дає змогу порівняти між собою показники, отримані різними випробуваними. Щоб стандартизувати пред'явлення стимульного матеріалу методики й обробку отриманих даних (забезпечити незалежність висновку від впливу експериментальної ситуації й особистості психодіагноста), у кінцевому варіанті методики оцінювання психологічної стійкості до бойових стресорів необхідно обов'язково передбачити:

опис концептуальної основи методики, конструкта діагностованого психологічного явища, етапів і процедури створення та перевірки методики, інформацію про сфери її застосування, дані психометричної перевірки і стандартизації;

інструкцію до методики, яка є її важливою складовою, що забезпечує стандартну ситуацію тестування і визначає, як обстежуваний сприйматиме запитання опитувальника, не допускає їх довільного тлумачення, мінімізує вплив особи дослідника;

стимульний матеріал, яким користується обстежуваний у процесі опитування (тестування), що зазвичай містить опис завдань, які необхідно виконати (інколи – приклади, що допомагають краще зрозуміти ці завдання), і власне запитання завдання, з якими працює обстежуваний;

реєстраційний бланк, “ключі” і шаблони для оцінювання відповідей, інформацію про використані критерії, дані і рекомендації з інтерпретації результатів.

Під час використання психодіагностичних методик у науковому дослідженні норми встановлювати не обов'язково, досить “сирих” показників методики, що дають змогу ранжувати військовослужбовців чи

підрозділи, встановити залежності і зв'язки психологічної стійкості та інших феноменів. Проте кількісний результат рівня психологічної стійкості у практичному застосуванні методики як такий нічого не означає. Оперуючи “сирими” показниками методики без визначення норм, ми не можемо відповісти на запитання: “Як розуміти певний рівень психологічної стійкості?”, “Добре це чи погано?” “Як часто таке значення фіксується у військовослужбовців?”. Отриманий військовослужбовцем бал психологічної стійкості потрібно інтерпретувати як показник високого, середнього або низького рівня, на підставі чого передбачати поведінку військовослужбовця чи підрозділу.

Таким чином, у разі рекомендації психодіагностичної методики до практичного застосування стандартизувати її обов'язково. Для цього застосовують поняття норми та визначають нормативні показники. Оскільки створювана психодіагностична методика не має заздалегідь визначених стандартів успішності або невдачі, необхідно визначити точку відліку і шкалу, щоб за їх допомогою оцінювати отримані під час діагностування індивідуальні та групові дані. Виникають питання: “Що брати за точку відліку?”, “За якою шкалою визначати положення конкретного випробуваного щодо нормативної вибірки або вибірки стандартизації?” (А. Анастасі, 1982). Точка відліку та шкала визначалися за результатами застосування методики на великій репрезентативній стосовно генеральної сукупності вибірці статистичним шляхом:

обчисленням значення середнього рівня психологічної стійкості, її відносної варіативності вище і нижче середнього рівня, тобто так званої статистичної норми;

визначенням рівня психологічної стійкості в успішних та неуспішних на полі бою військовослужбовців та у підрозділах (групах), які умовно можна назвати експериментально визначеною нормою.

У першому випадку норми обчислюють для кожної групи і наводять у середніх величинах та показниках стандартного відхилення. Середнє арифметичне обчислюють за такою формулою:

$$M = \frac{\sum X}{n}, \quad (2.1)$$

де M – середнє арифметичне; X – значення параметра; n – кількість значень параметра.

Середнє квадратичне відхилення обчислюють за такою формулою:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (X-M)^2}{n}}, \quad (2.2)$$

де σ – середнє квадратичне відхилення (S – стандартне відхилення); M – середнє арифметичне; X – значення параметра; n – кількість значень параметра.

Визначені норми поширюються на генеральну сукупність, що представлена вибіркою стандартизації. Саме тому репрезентативність вибірки має важливе значення для поширення визначених норм та зроблених висновків на генеральну сукупність. Репрезентативним визнають таке дослідження, у якому відхилення вибіркової сукупності від генеральної за контрольованими ознаками не перевищує 5%. Відхилення результатів вибіркового дослідження від істотних характеристик генеральної сукупності називають помилкою репрезентативності.

Помилки репрезентативності можуть бути випадковими – ймовірнісними, що в разі повторного вимірювання змінюються випадковим чином, і систематичними – помилками зсуву, що порушують точність вибіркової сукупності, з'являючись у розрахунках під час проектування вибірки, коли досліднику бракує інформації про досліджуваний об'єкт або він неправильно зробив відбір досліджуваних осіб.

У більшій частині джерел зазначено, що для визначення помилки репрезентативності і доведення можливості поширювати визначені норми на генеральну сукупність використовують способи, які базуються на порівнянні

статистик генеральної сукупності та вибірки стандартизації [161]. Порядок визначення помилки репрезентативності вибірки наведено у додатку Б.1.

Оскільки генеральна сукупність, на яку заплановано поширити визначені норми, сформувалася досить недавно, а після 24 лютого 2022 року зросла у п'ять разів, значення психологічної стійкості для генеральної сукупності не були визначені, тому перевірку репрезентативності вибірки проведено методом розчеплення (за аналогією з надійністю частин методики) отриманих даних на дві, три частини та порівняння їх статистичних норм на предмет подібності.

Щоб статистично підтвердити надійність, валідність, дискримінативність методики, застосовано обсерваційний, психодіагностичний та математико-статистичний методи.

Обсерваційний метод реалізовано через організацію спостереження та аналізу продуктів діяльності:

проведено спостереження за якістю життя військовослужбовців, їх участю у заходах бойової підготовки, перебігом їх міжособистісної взаємодії, особливостями сприйняття інформації, яку повідомляли дослідники. Результати спостереження не наведено у статистичному аналізі (через високий рівень суб'єктивності оцінок), проте вони стали вихідною точкою для визначення кроків для отримання даних (на етапі взаємодії з респондентами) та їх аналізу (на етапі формування статистичних висновків);

продукти діяльності проаналізовано з точки зору успішності виконання бойових завдань і кількості ресурсів підрозділів, які вдалося для цього залучити. Вихідними даними для аналізу слугували експертні оцінки командирів та імідж частини (підрозділу), описи бойових епізодів і дій, зроблені за результатами бесід з військовослужбовцями.

Психодіагностичний метод реалізовано добором та використанням психодіагностичних методик:

як перспективну методику вимірювання рівня психологічної стійкості використано Методику комплексного оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців (О. Кокун, І. Пішко, Н. Лозінська);

для перевірки валідності авторської методики використано: коротку шкалу стійкості (В. Smith) – для вимірювання стійкості особистості військовослужбовця; шкалу оцінювання соціально-психологічних умов стійкості військовослужбовців (Г. Капосльоз) – для суб’єктивного оцінювання соціально-психологічних умов психологічної стійкості; коротку шкалу тривоги, депресії та ПТСР (в адаптації І. Котеньова) – для виявлення ознак розладів функціонування психіки, які опосередковано вказують на низький рівень психологічної стійкості; опитувальник для експертного оцінювання та експрес-опитування особового складу щодо визначення морально-психологічного стану – для вимірювання морально-психологічного стану військових підрозділів як прояву психологічної стійкості; методики оцінювання рівня довіри до командира (начальника) (Д. П. Лисенко), оцінювання рівня авторитету і лідерства командирів (начальників) у Збройних Силах України – для вимірювання довіри до командирів та впевненості у них як складової психологічної стійкості; індикатор копінг-стратегій – для визначення особистісних стратегій подолання стресу; шкалу інтроспективного оцінювання самопочуття в районі бойових дій (Г. Капосльоз), інтроспективну шкалу реакцій на загрози життю та здоров’ю в районі бойових дій (Г. Капосльоз) – для самооцінювання поведінки військовослужбовців у районі бойових дій.

Математико-статистичний метод реалізовано добором та використанням статистичних процедур і критеріїв.

Для обчислення кореляції завдань із загальним значенням психологічної стійкості, отриманих з використанням методики, застосовують такі статистичні методи:

1) коефіцієнти добутку моментів Пірсона r_{xy} чи рангової кореляції Спірмена r_s – для випадку, коли кожне завдання оцінюють за багатобальною шкалою (додаток Б.2);

2) точково-бісеріальний коефіцієнт кореляції r_{pb} – для дихотомічних завдань (додаток Б.3);

3) чотириклітинний коефіцієнт кореляції r_{tet} , який полягає у відборі 27% високих значень отриманих за результатами застосування методики, і

27% низьких значень із подальшим порівнянням відповідей на кожне завдання в цих двох вибірках.

Ще існують 67 коефіцієнтів для обчислення кореляції завдань із загальним показником. Якщо ці коефіцієнти не задовольняють дослідників, можна звернутися до праць, наведених у списку літератури.

Під час відбору завдань також обчислюють їх дискримінативність за допомогою показника δ (дельта) Фергюсона (додаток Б.4).

2.2.2. Організація дослідження динаміки рівня психологічної стійкості особового складу підрозділів Сухопутних військ на етапах підготовки до бойових дій, застосування за призначенням і відновлення боєздатності

Дослідження динаміки рівня психологічної стійкості особового складу підрозділів Сухопутних військ на етапах підготовки до бойових дій, застосування за призначенням і відновлення боєздатності було проведено за когортним дизайном, який передбачав: вибір респондентів, які проходили службу у складі підрозділів частини; лонгітюдний зріз даних на етапах підготовки до бойових дій, застосування за призначенням і відновлення боєздатності; вивчення змін і встановлення зв'язків між ними.

Під час відстеження рівня психологічної стійкості на усіх етапах функціонування підрозділів частини було використано такі психодіагностичні методики:

для вимірювання рівня психологічної стійкості до бойових стресорів – авторську методику оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців, яка є модернізацією “Методики комплексного оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців” (О. Кокун, І. Пішко, Н. Лозінська) [35];

для вимірювання рівня психологічної стійкості особистості військовослужбовця – “Коротку шкалу стійкості” (B. Smith) [35];

для суб'єктивного оцінювання соціально-психологічних умов прояву психологічної стійкості – “Шкалу оцінювання соціально-психологічних умов стійкості військовослужбовців” (Г. Капосльоз) [36];

для виявлення ознак розладів функціонування психіки, які опосередковано вказують на низький рівень психологічної стійкості – “Коротку шкалу тривоги, депресії та ПТСР” (в адаптації І. Котеньова) [58].

Опитування було проведено в польових умовах із застосуванням паперових бланків. Час опитування – до 40 хв.

Дослідження проведено на базі механізованої бригади із залученням військовослужбовців механізованого, танкового, ремонтно-відновлювального батальйонів, артилерійського дивізіону. До складу вибірки включено офіцерів, сержантів і солдатів однієї бригади, що перебувають у ній з дня формування. Структуру вибірки наведено у табл. 2.3.

Таблиця 2.3 – Структура вибірки респондентів, залучених до лонгітюдного дослідження рівня психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів

Етап функціонування	Кількість в/сл	% від загальної кількості	Середній вік	Категорія	% від кількості за етап
Підготовка	220	34,3	43 ±9,4	Офіцери	9,2
				Сержанти	17,3
				Солдати	73,5
Застосування	190	29,6	41 ±9,7	Офіцери	9,1
				Сержанти	18,1
				Солдати	72,8
Відновлення	232	36,1	42 ±9,5	Офіцери	8,9
				Сержанти	18,4
				Солдати	73,7
Разом	642	100	42 ±9,7	Офіцери	9,1
				Сержанти	17,9
				Солдати	73,0

2.2.3. Організація дослідження складових психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів Сухопутних військ

Порівняльний аналіз прояву складових психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців механізованих, танкових, артилерійських, десантно-штурмових, інженерних, ремонтно-відновлювальних підрозділів проведено за крос-секційним дизайном, що передбачав: поперечний зріз даних про психологічну стійкість військовослужбовців визначених частин, підрозділів та закладів; опитування визначених респондентів лише один раз; опис вибірки станом на певний момент.

Структура вибірки респондентів, залучених до порівняльного аналізу прояву складових психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів військ, ідентична вибірці, сформованій для стандартизації методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів (див. табл. 2.2).

Методи і методики, використані під час порівняльного аналізу прояву складових психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів військ, та порядок їх застосування ідентичні застосованим під час відстеження динаміки рівня психологічної стійкості військовослужбовців Збройних Сил України до бойових стресорів на усіх етапах функціонування підрозділів частини.

2.3. Дизайн експериментальної (інтервенційної) перевірки результативності програми розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів

Експеримент організовано за такими етапами:

- 1) визначення ключових термінів, застосованих у дослідженні;
- 2) виокремлення та опис змінних;
- 3) формулювання гіпотез і визначення мети експерименту;
- 4) конструювання моделі формувального експерименту – визначення вибірки, порядку формування однорідних груп або пар учасників дослідження; опис змісту заходів з розвитку психологічної стійкості та порядку їх проведення; визначення способів і показників вимірювання результативності впливу заходів; проведення пошукових випробувань для вдосконалення інструментів і моделі експерименту; визначення місця, часу і тривалості проведення експерименту;
- 5) проведення формувального експерименту (реалізація моделі);
- 6) узагальнення емпіричних даних;
- 7) кількісний аналіз результатів експерименту, їх наукова інтерпретація, формулювання практичних рекомендацій.

Для опису, обговорення і планування наукових експериментів будь-якого типу необхідно мати набір термінів, які буде використано у дослідженні, із вказанням їх місця і ролі у дизайні дослідження явища. В емпіричному дослідженні використано такі **ключові терміни**:

військовослужбовець Сухопутних військ – особа, яка проходить військову службу в Сухопутних військах Збройних Сил України;

бойові стресори – чинники навколишнього середовища, сформовані внаслідок збройної боротьби, вплив яких виводить із рівноваги фізіологічні та психічні функції людини, що позначається на її нервовій системі і спричиняє виникнення стресу;

психологічна стійкість до бойових стресорів – здатність особистості (забезпечена певним набором властивостей) виконувати завдання за наявності загроз задоволенню її потреб у бою.

Опис незалежних та залежних змінних – один з основних етапів процесу визначення місця і ролі у дизайні дослідження явищ, позначених вказаними термінами. Застосування одного з основних методів пізнання об'єктивної дійсності – експерименту – передбачає маніпулювання незалежними змінними, реєстрацію значень залежної змінної з одночасним спостереженням за контрольованими змінними.

Незалежною змінною (умовами, якими маніпулює дослідник) у нашому дослідженні є порядок проведення заходів програми розвитку психологічної стійкості – до чи після проведення опитування за визначеними методиками. На практиці це означає, що експериментатор після рандомізації двох груп випадковим чином визначав експериментальну групу, в якій проводив заходи з розвитку психологічної стійкості, а його помічник у цей же час проводив опитування у контрольній групі. Наступним кроком була зміна груп, з якими працювали експериментатор і помічник: вони йшли в інші групи, якщо місця роботи обладнані однаково, чи групи переміщувалися на нове робоче місце, якщо опитування було зручніше проводити в одному визначеному місці. Таким чином, незалежна змінна має два якісні стани: проведення заходів з розвитку психологічної стійкості до опитування; проведення заходів з розвитку психологічної стійкості після опитування.

Інші якісні стани незалежної змінної визначалися різними заходами програми розвитку психологічної стійкості, які проводили на етапах формування та розвитку спроможностей (підготовки), застосування за призначенням і відновлення боєздатності частин (підрозділів). Таким чином, незалежна змінна мала ще три якісні стани: заходи з розвитку психологічної стійкості на етапі формування та розвитку спроможностей (підготовки); заходи з розвитку психологічної стійкості на етапі застосування; заходи з розвитку психологічної стійкості на етапі відновлення.

Залежною змінною, величина якої чутлива до змін визначених вище незалежних змінних, у загальному плані, є психологічна стійкість військовослужбовців до бойових стресорів. Саме на розвиток психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ Збройних Сил України спрямовано заходи розробленої нами програми розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів. Залежно від порядку проведення заходів програми та опитувальників рівень психологічної стійкості набуватиме різних значень. Крім того, належність військовослужбовців до певного роду Сухопутних військ також визначатиме особливості психологічної стійкості. Оскільки психологічну стійкість визначено як “системно-інтегративну властивість особистості”, то залежну змінну можна визначити як сукупність теоретично визначених (розділ 1) та емпірично скоригованих (розділ 3) складових (компонентів) психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців Сухопутних військ.

Аналіз незалежної змінної діяльності в бойових умовах дав змогу виокремити ймовірні артефакти (загрози валідності): фон проведення дослідження (вплив особистості дослідника та/або перебування учасників під впливом іншої події, крім незалежної змінної); природний розвиток психологічної стійкості військовослужбовців; неоднорідний склад груп (вихідний вищий рівень психологічної стійкості військовослужбовців в одній із груп); відсіювання (“слабкі” військовослужбовці уникали участі в дослідженні); ефект тестування (на психологічну стійкість вплинули дії дослідника під час мотивування до проходження опитування та власне опитування, а не проведені заходи); інструментальна похибка (недосконалий опитувальник).

Для запобігання впливу загроз валідності на об’єктивність результатів експерименту чи їх пом’якшення визначено контрольовані змінні – умови, які в ході експерименту не мають змінюватися, інакше порушиться правомірність емпіричного доведення: динаміку залежної змінної можна буде пояснити не впливом незалежної змінної, а іншими, незапланованими і

непоміченими самим експериментатором впливами [26]. У нашому випадку контрольованими змінними є:

умови діяльності військовослужбовців – формування підрозділів і частин; підготовка до застосування; застосування за призначенням; відновлення боєздатності підрозділів і частин;

характеристика вибірки – вік; особистісна стійкість; симптоми тривоги, депресії, ПТСР; довіра до командира; навички виконання завдань за посадою; загальна впевненість у товаришах по службі.

У ході формування плану експерименту слід враховувати, що всі експериментальні умови мають бути пов'язані між собою твердженням про особливості причинно-наслідкових зв'язків – **експериментальними гіпотезами**.

Проведення експерименту було сплановано на основі такого припущення: застосування методів психологічного впливу на різних етапах службово-бойової діяльності дасть змогу забезпечити розвиток і підтримання рівня психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів, що виявиться у підвищенні таких показників: 1) здатності контролювати свій стан; 2) відчуття групової підтримки; 3) готовності діяти в умовах невизначеності; 4) опірності появі симптомів гострого стресового розладу.

Реалізуючи експеримент та аналізуючи його результати, дослідник прагнув досягти такої **мети**: перевірити результативність заходів програми з розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів.

Під час **конструювання моделі** формувального природного експерименту необхідно враховувати такі особливості: якщо дослідник природничих наук може неодноразово повторити експеримент, використовуючи ті самі матеріали, створюючи незмінні умови, то дослідник-психолог такої змоги не має – для психічних процесів характерна неповторюваність, тому повторне дослідження відбуватиметься вже в інших

умовах діяльності і, як наслідок, з іншими результатами. Ось чому “бездоганний експеримент”, за Готсданкером [26], у психології неможливий.

З одного боку, кількаразове повторення спостережень (робота з кількома парами експериментальних і контрольних груп), проведення дослідження у природних умовах функціонування військовослужбовців, контроль за значним обсягом чинників дає змогу узагальнено формулювати висновки, визначати характерні тенденції прояву психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів.

З іншого боку, проведення дослідження в реальних умовах формування та набуття спроможностей, застосування за призначенням і відновлення боєздатності частин (підрозділів) обмежує можливість наближення нашого експерименту до “бездоганного”:

службова необхідність проведення заходів забезпечення психологічної стійкості з усіма військовослужбовцями підрозділів унеможлиблювала ігнорування (непроведення заходів з розвитку психологічної стійкості) контрольними групами, а відсутність подібних програм розвитку психологічної стійкості та навчених спеціалістів унеможлиблювали проведення інших подібних заходів з контрольними групами;

необхідність проведення першочергових заходів з підготовки до застосування чи відновлення боєздатності частин (підрозділів), ведення ними бойових дій, нестабільність складу підрозділів протягом тривалого часу (3 – 6 місяців) через переміщення, поранення, загибель обмежували час проведення експерименту, можливість залучення ідеально обґрунтованої вибірки досліджуваних осіб, проведення багаторазових (до та після експериментального впливу) фіксацій показників психологічної стійкості.

Зважаючи на описані обставини, за основу організації експерименту обрано “План з попереднім та підсумковим вимірюванням на різних групах” (В. В. Горбунова [26]), який хоча й належить до квазіекспериментальних планів, проте його рідко застосовують для організації формувальних експериментів у психології. В умовах війни, яку Росія веде в Україні, саме

такий план придатний для практичної реалізації. Сутність застосування цього плану в нашому дослідженні наведено у табл. 2.4.

Таблиця 2.4 – План організації експерименту з розвитку психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів

Військові частини, що слугували базою для проведення експерименту	Етапи функціонування частини (підрозділу)	Кількість учасників (груп)	Схема експериментального впливу
Десантно-штурмова бригада ДШВ, 6	Підготовка та набуття спроможностей	ОВ – 240 ЕГ – 112 (5) КГ – 115 (5)	$R_1 X_1 O_1$ $R_1 O_2 (X_1)$
Механізована бригада МВ, 6	Застосування	ОВ – 197 ЕГ – 73 (4) КГ – 85 (4)	$R_2 X_2 O_3$ $R_2 O_4 (X_2)$
Механізована бригада МВ, 3	Відновлення	ОВ – 176 ЕГ – 65 (3) КГ – 73 (3)	$R_3 X_3 O_5$ $R_3 O_6 (X_3)$
Артилерійська бригада РВіА, 6	Відновлення	ОВ – 189 ЕГ – 57 (2) КГ – 64 (2)	$R_4 X_3 O_7$ $R_4 O_8 (X_3)$
Разом	Підготовка (10); застосування (8); відновлення (10)	ОВ – 779 ЕГ – 307 (14) КГ – 337 (14)	Факторний план визначення результативності (табл. 2.5)

Примітки: 1. Основа вибірки (ОВ) – військовослужбовці військових частин, які взяли участь в опитуванні та з якими проведено заходи з розвитку, підтримання та відновлення психологічної стійкості. При цьому не всі військовослужбовці ОВ увійшли до експериментальної та контрольної груп, оскільки не було змоги рандомізувати відповідні групи.

2. Експериментальна група (ЕГ) – це сукупність військовослужбовців, на яку дослідник впливає незалежною (експериментальною) змінною. У нашому випадку в таких групах заходи програми (експериментальний вплив) було проведено перед опитуванням.

3. Контрольна група (КГ) – це сукупність військовослужбовців, за розмірами та іншими ознаками ідентична експериментальній, на яку не вчиняли вплив незалежними змінними. У нашому випадку в таких групах заходи програми (експериментальний вплив) проводили після опитування.

4. R – рандомізація; X – експериментальний вплив; (X) – експериментальний вплив, не врахований під час доведення значущості зрушень; O – опитування експериментальної і контрольної груп.

Складовими реалізації плану визначені: 1) рандомізація (випадковий і неупереджений розподіл за групами – експериментальною (ЕГ) та контрольною (КГ)); 2) вимірювання рівня психологічної стійкості до впливу (КГ) і після нього (ЕГ); 3) зіставлення результатів вимірювань в еквівалентних групах (контрольній – до вимірювання, експериментальній – після). Такий підхід поряд із контрольованими змінними запобігає виникненню загроз валідності, а у разі виникнення пом'якшує їх вплив на

валідність отриманих результатів.

Експеримент з розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів був проведений з липня 2022 року до вересня 2023 року на базі механізованих, десантно-штурмової, артилерійської бригад. Він охоплював етапи підготовки до застосування та набуття спроможностей, застосування за призначенням, відновлення боєздатності частин і підрозділів. Відповідно до структури генеральної сукупності було визначено вибірку, на якій проведено природний експеримент. Вибір підрозділів для проведення дослідно-експериментальної роботи був зумовлений рівнем доступності необхідної інформації та умов для роботи з ними.

План експерименту передбачав формування 14 експериментальних (ЕГ) та 14 контрольних (КГ) груп. На основі вимог до формування вибірки були сформовані ЕГ і КГ, в яких відображено загальні ознаки генеральної сукупності. При цьому ми дотримувалися таких вимог до формування груп:

змістового критерію – визначення усіх значущих характеристик об'єкта дослідження з урахуванням мети і гіпотези експерименту, особливостей застосування дослідницьких методик;

критерію однорідності досліджуваних груп – добір військовослужбовців експериментальної та контрольної груп проведено випадковим чином з урахуванням визначених характеристик, оскільки їх відмінності за рівнем вираженості можуть істотно вплинути на залежну змінну (В. М. Дружинін [22], В. В. Горбунова [26]).

Склад КГ та ЕГ був визначений на основі достовірного способу формування вибіркової сукупності з використанням методу гніздової вибірки, коли як одиниці дослідження були відібрані військові підрозділи (рота, батарея). Розподіл військовослужбовців в експериментальні і контрольні групи учасників експерименту проведено шляхом рандомізації (забезпечення потрапляння суб'єктів у випадковому порядку до однієї з груп). При цьому враховано, що значення вибіркової сукупності має бути

“статистично значущим”, тобто достатньо великим для отримання достовірної інформації та негроміздким, щоб мати змогу оперативно опрацьовувати цю інформацію.

Для визначення результативності програми розвитку психологічної стійкості застосовано факторний план з двома незалежними змінними:

варіанти НЗ₁ – заходи з розвитку психологічної стійкості були проведені до опитування; заходи з розвитку психологічної стійкості були проведені після опитування;

варіанти НЗ₂ – заходи з розвитку психологічної стійкості були проведені на етапі підготовки до застосування, набуття спроможностей; заходи з розвитку психологічної стійкості на етапі застосування за призначенням; заходи з розвитку психологічної стійкості на етапі відновлення боєздатності частин і підрозділів.

Всі можливі варіанти незалежних змінних наведено в рядках і стовпцях табл. 2.5.

Таким чином, в експерименті сплановано 6 варіантів впливу двох незалежних змінних: порядок проведення заходів з розвитку психологічної стійкості; відмінності в заходах розвитку психологічної стійкості та їх сприйняття на різних етапах функціонування частини (підрозділу).

Таблиця 2.5 – Факторний план визначення результативності програми розвитку психологічної стійкості

		НЗ ₂ – заходи з розвитку психологічної стійкості на етапах функціонування частини (підрозділу)		
		Підготовка	Застосування	Відновлення
НЗ ₁	Заходи проведені до опитування	1	2	3
	Заходи проведені після опитування	4	5	6

Результативність програми розвитку психологічної стійкості буде емпірично обґрунтованою, якщо психологічна стійкість військовослужбовців експериментальної та умовно контрольної груп (подібних до початку експерименту) різнитиметься після реалізації програми експерименту. Отже, потрібно порівняти рівень психологічної стійкості військовослужбовців

експериментальної та умовно контрольної груп і показати статистичну значущість відмінностей.

Для порівняння рівнів психологічної стійкості військовослужбовців експериментальної та умовно контрольної груп використано міри центральної тенденції (середнє, мода, медіана) та характеристики розподілу отриманих даних (середнє квадратичне відхилення, процентилі, ранжування даних).

Для визначення статистичної значущості відмінностей у рівні психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців експериментальної та умовно контрольної груп (встановлення випадковості чи закономірності) використано методи статистичного висновку. Їх застосування передбачає формулювання “нульової” (H_0) та альтернативної (H_1) гіпотез:

H_0 – різниця в рівнях психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців експериментальних та умовно контрольних груп викликана випадковими причинами, а не застосуванням авторської програми розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів;

H_1 – різниця в рівнях психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців експериментальних та умовно контрольних груп викликана застосуванням авторської програми розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів, а не випадковими причинами.

Рішення про те, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, а яку відхилити, прийматимемо за результатами обчислення відповідних статистичних критеріїв – вирішальних правил, на основі яких нульову гіпотезу (H_0) відхилитимемо а прийматимемо альтернативну (H_1), або ж навпаки, прийматимемо нульову гіпотезу (H_0) а альтернативну (H_1) відхилитимемо.

Висновки до розділу 2

У розділі описано порядок та умови розроблення, апробації і доведення результативності інструментів оцінювання та розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів.

1. Результати аналізу завдань, стратегій їх вирішення, планів обсерваційного та експериментального досліджень дали змогу осмислити дизайн емпіричного дослідження. Послідовне вирішення поставлених завдань фіксації залежних (феноменів психологічної стійкості), контрольованих (умов функціонування військовослужбовців), оперування незалежними (заходами програми розвитку психологічної стійкості) змінними, забезпечення статистичного доведення емпіричних гіпотез зумовили формування трьох етапів емпіричного дослідження:

для першого етапу – сформульовано психометричні засади розроблення методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців (вимірювання залежної змінної);

для другого етапу – визначено умови проведення опитування, структуру вибірки, психодіагностичні методики, які дають змогу диференціювати прояви залежної змінної під впливом контрольованих змінних;

для третього етапу – розроблено дизайн експериментальної перевірки результативності впливу заходів з розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів (незалежної змінної) на рівень психологічної стійкості військовослужбовців (залежну змінну).

2. Під час формування дизайну емпіричного дослідження особливу увагу зосереджено на забезпеченні достовірності (наявності доказів про відповідність отриманих висновків істині) наукових результатів (емпіричних даних, їх аналізу та інтерпретації) та їх обґрунтованості (наявності переконливого доведення достовірності).

Зважаючи на відсутність якоїсь однієї ознаки, що визначає достовірність даних, отриманих за допомогою психодіагностичної методики,

на першому етапі обґрунтовано порядок та методи визначення валідності, надійності і дискримінативності методики, забезпечення її стандартизації.

На другому етапі достовірність результатів було забезпечено:

контролем за випадковими змінними: репрезентативністю вибірки досліджуваних осіб; етапом функціонування підрозділу, на якому було проведено вимірювання;

застосуванням комплексу валідних та надійних психодіагностичних методик, адекватних об'єкту, предмету, меті і завданням дослідження для вимірювання залежних змінних на цьому етапі;

застосуванням методів математичної статистики для кількісного і якісного аналізу досліджуваних даних та встановлення зв'язків впливу контрольованих змінних на залежні.

Обґрунтування достовірності результатів формувального експерименту забезпечено доведенням його внутрішньої (правильності висновків), зовнішньої (можливості узагальнення висновків, перенесення причинно-наслідкового зв'язку на інших людей, ситуації та часові проміжки) валідності та валідності "здорового глузду" (відповідності мети і процедури дослідження побутовим уявленням про досліджуване явище).

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ДО БОЙОВИХ СТРЕСОРІВ

3.1. Психометрична перевірка методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців

У цьому підрозділі наведено вирішення першого завдання емпіричного дослідження: розроблено методику оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів (додаток Г) і проведено її психометричну перевірку.

Авторський інструмент вимірювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів розроблено у ході виконання таких завдань: модернізації методики комплексного оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців (О. Кокун, І. Пішко, Н. Лозінська) [36]; перевірки дискриптивності завдань; встановлення надійності і валідності модернізованої методики; визначення її дискримінативності; стандартизації методики.

Розробленню авторської методики передувала **апробація методики комплексного оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців** (О. Кокун, І. Пішко, Н. Лозінська) [36], зокрема окремого її елемента – “Опитувальника психологічної стійкості військовослужбовців Збройних Сил України в умовах бойових дій”. Оскільки у джерелі, де опубліковано методику, не містилося даних про її валідність, було проведено емпіричну перевірку конструкту методики та її стандартизацію (додаток В).

Виокремлені емпіричним шляхом п'ять факторів (компонент) психологічної стійкості відрізняються від компонент, використаних авторами під час розроблення “Опитувальника психологічної стійкості

військовослужбовців Збройних Сил України в умовах бойових дій”, та утворюють новий емпіричний конструкт психологічної стійкості військовослужбовців (табл. 3.1).

Таблиця 3.1 – Розподіл ознак між компонентами психологічної стійкості військовослужбовців в авторському та емпіричному конструктах

№ п/п	Авторський конструкт		Емпіричний конструкт	
	Компонента	№ ознак	Компонента	№ ознак
1	Морально-психологічний	5, 6, 19, 20	Здатність мобілізувати ресурси	4, 7, 9, 11, 12, 14, 24
2	Мотиваційний	1, 2, 15, 16	Особистісні ресурси	1, 3, 6, 8, 10, 13, 23
3	Когнітивно-оцінний	7, 8, 21, 22	Моральна перевага	15, 17, 19, 21, 22
4	Емоційний	17, 18, 23, 24	Спрямованість на захист України	2, 5, 16, 21
5	Вольовий	3, 4, 9, 10	Професійна готовність	18, 20
6	Індивідуально-особистісний	11, 12, 13, 14		

Виокремлений емпіричним шляхом конструкт психологічної стійкості дає змогу оцінювати складові психологічної стійкості, що можуть бути скориговані плануванням і проведенням заходів психологічного впливу та бойової підготовки. Такий конструкт сприятиме підвищенню очевидної валідності опитувальника – формуванню довіри до методики з боку користувачів та мотивації до її застосування.

Очевидна валідність також впливає на формування уявлень про опитувальник у респондента. Стимульний матеріал опитувальника досліджувана особа має сприймати як серйозний інструмент пізнання її особистості, викликати у неї повагу та довіру до того, хто проводить опитування. Очевидна валідність набуває особливого значення для роботи з військовослужбовцями в умовах ведення бойових дій, коли позитивне ставлення до роботи з опитувальником, сформоване інструкцією та завданнями методики, може сприяти нормалізації стану військовослужбовця, формуванню переконання в тому, що його переживання і стани є предметом уваги командування.

У процесі застосування опитувальника виявлено:

вимога інструкції опитувальника “оцінити себе за показниками” складна для сприйняття респондентами, що пов’язано з нерозумінням суті феномена, позначеного терміном “показник”;

формулювання ступеня (рангів) вираженості показника у відповідях викликало багато (10–12%) запитань щодо характеристики певного рівня вираженості показника;

деякі питання (12, 14) були зрозумілі не усім військовослужбовцям.

Окреслені особливості сприйняття опитувальника викликали у деяких (1–3%) військовослужбовців роздратування, неусвідомлений спротив, а інколи і чітко сформульовану відмову від проходження опитування, що не могло не відобразитися на об’єктивності відповідей та повноті заповнення аркушів опитувальника.

Щоб змінити інструкцію, шкали оцінювання відповідності твердження уявленням респондента про себе та переформулювати питання методики, була створена робоча група, до складу якої увійшли координатор дослідження (автор наукової праці), три фахівці у галузі професійно-психологічного відбору, два незалежних експерти у галузі психологічної стійкості, група критичного аналізу питань (9 “сліпих” тестувальників). За результатами аналізу усіх стимульних матеріалів оригінального опитувальника, причин їх негативного впливу на сприйняття опитувальника військовослужбовцями та відмов від його виконання було внесено відповідні зміни.

Насамперед змінено інструкцію: “Будь ласка, уважно прочитайте твердження й обведіть цифру у відповідній клітинці реєстраційного бланку, враховуючи, наскільки Ви погоджуєтеся чи не погоджуєтеся з кожним твердженням. Пам’ятайте, що у цьому разі “правильних” та “неправильних” відповідей не існує. Намагайтеся бути об’єктивними, обирайте лише один варіант відповіді”.

Варіанти оцінки ступеня згоди чи незгоди з твердженням, яке пропонує уявлення респондента про себе, наведені у вигляді шкали Лайкерта, що

включає п'ять варіантів: 1 – повністю не згоден; 2 – не згоден; 3 – важко відповісти; 4 – згоден; 5 – повністю згоден.

Разом із вимогою “прочитати твердження” та “враховувати, наскільки Ви погоджуєтеся чи не погоджуєтеся з кожним твердженням” таке формулювання варіантів відповіді ближче для розуміння пересічної людини, ніж “показник” та вимога “оцінити себе за показником”. Це сприятиме співпраці опитуваних з дослідником та очевидній валідності методики в цілому.

Перелік і зміст питань, наведених в “Опитувальнику психологічної стійкості військовослужбовців Збройних Сил України в умовах бойових дій” (О. Кокур, І. Пішко, Н. Лозінська), став основою для змістової валідності авторської методики, оскільки, як доведено вище, містить опис ключових індикаторів, що визначають складові психологічної стійкості до бойових стресорів (див. табл. 3.1).

Переформулювання питань методики спрямовано на персоналізацію тверджень, пропонує для погодження. Для цього вжито займенник “Я”, дієслова у теперішньому часі однини. Такий підхід спрощує сприйняття тверджень у непростій обстановці бойової діяльності, що поліпшить очевидну валідність методики.

Для зміщення результатів опитування у бік менших градацій шкали, протидії “автоматичному” заповненню опитувальника, зменшення впливу бажання бути сприйнятим як соціально позитивна особистість, погоджуватися із запропонованими твердженнями частину питань було сформульовано як заперечення: “Я не готовий протистояти труднощам військової служби в умовах війни”.

Далі модернізовану методику було апробовано. За розробленим стимульним матеріалом опитано 203 військовослужбовці механізованої бригади, яка перебувала на етапі формування. Це були люди, мобілізовані у Збройні Сили України, які перебували у частині від 1 до 3 тижнів. Вік

респондентів коливався від 22 до 59 років, середній вік – 41 рік, стандартне відхилення 8,99.

За результатами апробації методики встановлено, що інструкція до виконання завдань методики і питання сформульовано доступно для розуміння більшістю військовослужбовців. Опитувальники були заповнені у повному обсязі без нагадувань, досліджувані особи запитань не задавали, випадків відмови через тяжкість розуміння питань не спостерігалось, що доводить *очевидну валідність* методики для військовослужбовців, які взяли участь у дослідженні.

Для оцінювання здатності завдань ефективно розрізняти рівень прояву індикатора психологічної стійкості в діагностованій особі (**дискримінативності завдань**) за даними, отриманими внаслідок апробації методики, *проаналізовано завдання остаточної версії опитувальника*.

Першим кроком на шляху до аналізу завдань методики є складання таблиці, поле якої формують стовпці, в заголовках яких наведено завдання методики, і рядки, в заголовках яких перелічено осіб, залучених до психометричної перевірки методики як опитуваних. У чарунки поля таблиці було вписано відповіді (як правило, у вигляді цифрового коду) опитуваних за кожним завданням методики. При цьому зворотні завдання (з протилежним змістом) перекодовували у протилежному напрямку континууму (сукупності всіх варіантів) оцінок. Таблицю створено за допомогою стандартизованого пакету програм IBM SPSS Statistics 21.0, офісного додатка Microsoft Excel. У неї включено 4872 значення (спостереження): за 24 аналітичними ознаками (запитаннями, змінними) обстежено 203 респонденти (об'єкти спостереження).

Другим кроком стало обчислення **індексу ефективності завдання** за такою формулою:

$$I_e = \frac{N_p}{m}, \quad (3.1)$$

де I_e – індекс ефективності завдання; N_p – кількість “ключових” відповідей; m – загальна кількість відповідей.

Для опитувальників, питання яких не мають правильної (так званої “ключової”) відповіді, індекс ефективності завдання визначають у ході аналізу розподілу частот отриманих варіантів відповіді (табл. Г.5). Якщо розподіл набуває ознак нормального, то варіант відповіді, найближчий до обчисленого середнього значення, визнають “ключовим”. Проте, як правило, у результаті опитування отримують неправильний розподіл відповідей респондентів, тоді орієнтиром “ключового” варіанта відповіді є медіана.

В ідеалі індекс ефективності для кожного завдання має перебувати в інтервалі від 0,25 до 0,75, наближаючись в середньому до 0,5 для всього опитувальника. Індекс, менший ніж 0,25, показує, що завдання неефективне, тому що дуже мало обстежуваних відповідають на нього правильно, а вище 0,75 вказує, що на це завдання отримано занадто багато правильних відповідей.

Завдання (запитання, твердження) слід включати в остаточну версію опитувальника після того, як дослідник переконається в тому, що ними можна виміряти ті самі якості особистості, що й за допомогою інших завдань, включених у методику. Третім кроком аналізу завдань методики стало визначення *внутрішньої узгодженості запитань методики*.

Внутрішню узгодженість запитань методики перевірено шляхом виявлення зв'язку між даними, отриманими за результатами відповідей респондентів на кожне окреме запитання методики, та загальним балом респондентів, отриманим за результатами відповідей на запитання методики (або шкали). Оскільки дані не отримали нормального розподілу, для обчислення кореляційних зв'язків використано коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (r_s) (див. додаток Б.2).

Зрозуміло, що максимальної валідності тесту досягають за рахунок відбору саме тих пунктів, які, маючи позитивну кореляцію із загальним результатом тесту, водночас мінімально корелюють між собою. Якщо між окремими завданнями спостерігаються високі показники кореляції (додатні або від'ємні), така методика перевантажена зайвими пунктами (завданнями),

які є практично однозначними. Це зумовлює невиправдане збільшення обсягу завдань тесту, що призводить до збільшення терміну та обсягу роботи досліджуваної особи і дослідника, а також погіршує надійність методики.

Таким чином, відбір завдань за критерієм внутрішньої узгодженості забезпечує найбільшу прагматичну ефективність тесту. Завдяки такому критерію методику, як правило, комплектують переважно завданнями, максимально пов'язаними із досліджуваним показником. Відбір завдань методики проведено за двома статистичними показниками " I_e " та " r_{pb} ", наведеними у табл. Г.6. На основі даних таблиці було відібрано завдання методики, при цьому враховано не 2, а 4 критерії: величину тесту – має залишитися запланована кількість завдань; зміст тесту – не слід порушувати змістову валідність; кореляцію завдань із загальним показником – чим вище, тим краще, але не нижче $r_{pb} = 0,2$; індекс ефективності завдань " I_e ", що має відповідати інтервалу 0,8–0,2 бали.

Результати аналізу внутрішньої узгодженості завдань методики наведено у третій колонці табл. Г.6.

Обчислені коефіцієнти кореляції даних, отриманих за результатами відповідей респондентів на кожне окреме запитання методики, із загальним балом респондентів, отриманим за результатами відповідей на усі запитання методики (або шкали), перебували в межах від 0,31 до 0,64 одиниць. Що більшим був коефіцієнт кореляції, то вищою визнавалася узгодженість запитання із загальним показником. Запитань, які мають кореляцію із загальним балом менше 0,2 та потребують перегляду, не виявлено. Завдань з негативною чи нульовою кореляцією, які необхідно виключити, не виявлено. За результатами аналізу завдань рішення про доопрацювання запитання чи його виключення з тексту методики не приймалося.

Критерій внутрішньої узгодженості завдань є істотним елементом конструктної валідності методики.

Під час перевірки *надійності модернізованої методики* автор керувався положенням про те, що методику зазвичай вважають надійною,

якщо за її допомогою можна провести точні психодіагностичні вимірювання визначеної якості в кожного обстежуваного незалежно від впливу можливих випадкових чинників. До чинників, що впливають на надійність (точність і стабільність) результатів, отриманих під час опитування військовослужбовця за допомогою методики, як правило, включають: зовнішні умови тестування, динамічні внутрішні чинники, інформаційно-соціальні обставини. У нашому дослідженні надійність методики було визначено обчисленням двох компонент:

внутрішньої узгодженості методики – характеристики, що вказує на ступінь однорідності складу завдань з точки зору вимірюваної якості. В основу обчислення ступеня внутрішньої узгодженості методики покладено аксіому: якщо змінну вимірюють частиною методики, інші її частини, не будучи узгодженими з першою, вимірюють щось інше [23]. З огляду на цей принцип визначення надійності психологічної методики її завдання поділяють на частини (як правило, парні та непарні запитання), після чого обчислюють коефіцієнт кореляції між цими частинами, який тлумачать як коефіцієнт *надійності частин методики*;

стабільності результатів вимірювання – характеристики, що вказує на ступінь однорідності результатів вимірювання з точки зору стійкості до впливів випадкових чинників. У цьому разі надійність визначають як ступінь подібності результатів першого обстеження і повторного (через певний проміжок часу) ретесту, у якому на психологічні якості впливають випадкові чинники [23; 80]. Ступінь збереження рангових місць обстежених у вибірці за результатами першого і повторного обстежень називають *ретестовою надійністю*.

Для визначення **надійності частин методики** вибірці військовослужбовців механізованої бригади з 203 осіб було запропоновано пройти обстеження за повним набором запитань методики. Отримані відповіді було розділено на дві частини з урахуванням результатів

факторного аналізу щодо визначення компонентів психологічної стійкості (табл. 3.2).

Таблиця 3.2 – Результати розподілу завдань методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців для визначення надійності частин методики

Складові психологічної стійкості	Порядкові номери запитань, що утворили частини методики	
	1 частина	2 частина
Здатність контролювати свій стан	4, 9, (-13), 24	7, 12, 14, (-23),
Впевненість у собі	(-1), (-8)	(-3), (-10)
Готовність нищити ворога	17, (-20)	(-18)
Спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу	11	21
Переконаність у перевазі над ворогом	19	15, 22
Впевненість у командирах і товаришах по службі	5	(-6)
Готовність до самопожертви	2	16

Після підрахунку відповідей респондентів за окремими еквівалентними частинами методики було визначено узгодженість оцінок респондентів за виокремленими частинами. Оскільки в модернізованій методиці використано порядкові шкали, а розподіл отриманих значень відрізняється від нормального обчислювався коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (r_s) за наявності однакових рангів, скориставшись формулою (3.2):

$$r_s = 1 - 6 \cdot \frac{\sum d^2 + T_a + T_b}{N \cdot (N^2 - 1)}, \quad (3.2);$$

де $\sum d^2$ – сума квадратів різниць між рангами; N – кількість досліджуваних осіб, які брали участь у ранжуванні; $T_a = \sum (a^3 - a)/12$, де a – обсяг кожної групи однакових рангів у ранговому ряду A ; $T_b = \sum (b^3 - b)/12$, де b – обсяг кожної групи однакових рангів у ранговому ряду B .

У ході обчислення виявлено дуже значущий ($p < 0,01$) сильний ($r_s = 0,84$) кореляційний зв'язок між результатами відповідей на запитання визначених частин методики. Отриманий коефіцієнт кореляції відображає міру узгодженості (подібності) результатів, отриманих респондентом за першою та другою частинами методики.

Для визначення надійності частин методики, як правило [23; 80], обчислений коефіцієнт кореляції (між двома половинами тесту) використовують у формулі Спірмена – Брауна:

$$r_{11} = \frac{2 r_{1/2}^{1/2}}{1 + r_{1/2}^{1/2}}, \quad (3.3)$$

де r_{11} – надійність, оцінена для всього опитувальника; $r_{1/2}^{1/2}$ – кореляція між першою і другою половинами опитувальника.

У нашому випадку коефіцієнт рангової кореляції Спірмена між двома половинами методики дорівнює 0,84, відповідно:

$$r_{11} = \frac{2 \cdot 0,84}{1 + 0,84} = 0,91.$$

Отже, однорідність складу завдань методики за вимірюваною якістю, обчислена за формулою Спірмена – Брауна, становить 0,91, що вказує на високу надійність частин методики.

Визначення **ретестової надійності** передбачає: організацію з визначеним часовим інтервалом двох обстежень тих самих респондентів, які під час першого та другого обстежень перебувають у приблизно однакових умовах; застосування повністю ідентичних бланків методики, проведення обчислень за подібними алгоритмами в обох випадках; встановлення кореляційного зв'язку між двома рядами даних про психологічну стійкість респондентів, отриманих під час першого та другого опитування.

Під час визначення ретестової надійності методики особливого значення набуває вибір інтервалу ретесту, тобто часу між першим та другим обстеженням. Так, Л. Бурлачук [23], посилаючись на можливість респондентів запам'ятати і відтворити свої відповіді під час ретесту, рекомендує витримувати більш-менш значний часовий інтервал – не менше місяця. Натомість П. Клайн вважає обов'язковим дотримання 6-місячного інтервалу між тестуваннями [43]. На думку Л. Бурлачука [23], вимога П. Клайна про 6-місячний термін не обов'язкова. На підтвердження автор

посилається на результати дослідження канадських психологів, які за допомогою особистісного опитувальника двічі обстежили 302 студенти з інтервалом у 3 тижні. У ході повторного опитування було сформовано три групи досліджуваних осіб, до яких доводили одну з трьох інструкцій: 1) продумувати відповіді; 2) використати спогади про минулі відповіді; 3) виконувати паралельну форму тесту. Було виявлено, що стандартний, отриманий у першій групі, коефіцієнт ретестової надійності (0,872) вищий за коефіцієнт, отриманий у другій групі, де пропонували відтворювати минулі відповіді, та значуще не відрізняється від коефіцієнта, отриманого у третій групі – у разі використання паралельних форм [23].

Погоджуємося, що найкращою процедурою визначення надійності є проведення повторних досліджень через більш-менш значні часові інтервали. Проте цілком природно, що зі збільшенням інтервалу часу між першим та другим опитуванням, показники кореляції між даними досліджень мають тенденцію до зниження. У нашому випадку це може бути пояснено значним збільшенням ймовірності виникнення побічних чинників – зміни психологічних властивостей військовослужбовців, вимірюваних за допомогою методики, внаслідок подій, що вплинули на окремих військовослужбовців. З цієї причини було визначено два інтервали ретесту: 5 тижнів – військовослужбовці перебували в місцях формування та підготовки частини до застосування; 4 місяці – військовослужбовці вже виконували завдання за призначенням. Такі інтервали вважаємо обґрунтованими, зважаючи на природу феномена бойових дій та надзвичайно сильний вплив бойових стресорів на особистість.

Оскільки в модернізованій методиці використано порядкові шкали, а розподіл отриманих значень відрізняється від нормального, для обчислення значення ретестової надійності застосовано коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (r_s). Формулу (3.2), за якою було визначено коефіцієнти, наведено під час аналізу завдань методики. Результати обчислення значення ретестової

надійності із застосуванням коефіцієнта рангової кореляції Спірмена (r_s) наведено у табл. 3.3.

Таблиця 3.3 – Результати обчислення коефіцієнтів ретестової надійності Методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців

Інтервали ретесту (повторного вимірювання)		Рангові кореляції Спірмена із значеннями першого вимірювання рівня психологічної стійкості (n = 203)
Ретест через 5 тижнів	Коефіцієнт кореляції	,87***
	Значущість (2-стороння)	,000
	Вибірка – N	188
Ретест через 4 місяці	Коефіцієнт кореляції	0,75**
	Значущість (2-стороння)	,003
	Вибірка – N	176

Примітки: *** – кореляція значуща на рівні 0,001 (2-бічна);

** – кореляція значуща на рівні 0,01 (2-бічна).

За результатами обчислень виявлено:

максимально значущий ($p < 0,001$) сильний ($r_s = 0,87$) кореляційний зв'язок між двома рядами даних про психологічну стійкість респондентів, отриманих під час першого та другого опитування за ретестового інтервалу 5 тижнів;

дуже значущий ($p < 0,01$) сильний ($r_s = 0,75$) кореляційний зв'язок між двома рядами даних про психологічну стійкість респондентів, отриманих під час першого та другого опитування за ретестового інтервалу 4 місяці.

На думку Л. Бурлачука [23], найменшим задовільним значенням для ретестової надійності є коефіцієнт кореляції, що дорівнює 0,7, для деяких тестів цей показник може бути ще нижчим. Отримані коефіцієнти кореляції відображають стабільність результатів вимірювання психологічної стійкості респондентів у різні проміжки часу.

Отже, ступінь однорідності результатів вимірювання з точки зору стійкості до впливів випадкових чинників, розрахований за формулою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена, становить 0,87 (у разі проведення ретесту через 5 тижнів) та 0,75 (у разі проведення ретесту через 4 місяці), що вказує на високу ретестову надійність методики.

Надійність паралельних форм передбачає створення еквівалентних форм опитувальника і надання їх тим самим випробуваним для оцінювання кореляції між отриманими результатами. Основна проблема, що перешкоджає поширенню цього способу визначення надійності, полягає в необхідності підготовки двох наборів завдань, що надзвичайно складно, оскільки потрібні переконливі докази їхньої еквівалентності. Умови проведення дослідження не дали змоги розробити паралельні форми методики і перевірити їх надійність.

Надійність – важлива характеристика методики, але сама по собі цінності не становить, визначення надійності є обов’язковою умовою досягнення валідності методики. Загальноприйнята у психометрії точка зору полягає в тому, що висока надійність є передумовою валідності [43, с. 24]. Існує досить багато різних способів доведення валідності методики, серед основних – **доведення конструктної валідності**.

Для формування емпіричного конструкту методики використано процедуру факторного аналізу. Статистичний аналіз проведено за допомогою програми IBM SPSS Statistics 21.0. Матриця (масив) вхідних даних факторного аналізу мала 5448 значень (спостережень): за 24 аналітичними ознаками (запитаннями, змінними) обстежено 203 респонденти (об’єкти спостереження). Фактори були вилучені методом головних компонент. Кількість вибраних факторів визначено за величиною власних значень навантаження компонент (колонка “сума”), які більші за одиницю (табл. Г.7).

З таблиці Г.7 видно, що вилучено сім факторів психологічної стійкості військовослужбовців, які наведено в колонці “вилучені суми квадратів навантаження”: перший фактор пояснює 27,613% дисперсії; другий – 8,040% дисперсії; третій – 7,075% дисперсії; четвертий – 5,724% дисперсії; п’ятий – 5,139% дисперсії; шостий – 4,694% дисперсії; сьомий – 4,251% дисперсії. Кумулятивно (через накопичення) сім виокремлених факторів пояснюють 62,537% дисперсії (розсіювання значень психологічної стійкості стосовно середнього значення отриманого розподілу).

Обертання факторів проведено за методом Varimax з нормалізацією Кайзера. Навантаження факторів відображено в колонці “суми квадратів

навантаження після обертання”: перший фактор пояснює 14,971% дисперсії; другий – 12,441% дисперсії; третій – 8,395% дисперсії; четвертий – 7,866% дисперсії; пятий – 7,258% дисперсії; шостий – 6,091% дисперсії; сьомий – 5,514% дисперсії. Частка дисперсії кожного фактора після обертання набула більш врівноваженого розподілу. Обертання Varimax є процедурою ортогонального обертання, в якій факторні осі залишаються перпендикулярними одна до одної. Завдяки їх обертанню, спрямованому на наближення осей до виокремлених чинників, ортогональні фактори не корелюють один з одним (незалежні). Саме тому їх легше інтерпретувати, ніж косокутні.

Розподіл аналітичних ознак (індикаторів психологічної стійкості) між виокремленими після обертання компонентами наведено у факторній матриці (табл. Г.8).

Виокремлені сім факторів (компонент) психологічної стійкості (табл. Г.1) відрізняються від компонент, використаних під час розроблення “Опитувальника психологічної стійкості військовослужбовців Збройних Сил України в умовах бойових дій”, утворюючи новий емпіричний конструкт психологічної стійкості військовослужбовців (табл. 3.4).

Таблиця 3.4 – Розподіл ознак між компонентами психологічної стійкості військовослужбовців в оригінальній та авторській (емпіричний конструкт) методиках

№ п/п	Оригінальний конструкт		Авторський (емпіричний) конструкт	
	Компонента	№ ознак	Компонента	№ ознак
1	Морально-психологічний	5, 6, 19, 20	Здатність контролювати свій стан	4, 7, 9, 12, (–13), 14, (–23), 24
2	Мотиваційний	1, 2, 15, 16	Впевненість у собі	(–1), (–3), (–8), (–10)
3	Когнітивно-оцінний	7, 8, 21, 22	Готовність нищити ворога	17, (–18), (–20)
4	Емоційний	17, 18, 23, 24	Спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу	11, 21
5	Вольовий	3, 4, 9, 10	Переконаність у перевазі над ворогом	15, 19, 22
6	Індивідуально-особистісний	11, 12, 13, 14	Впевненість у командирах і товаришах по службі	5, (–6)
7	–	–	Готовність до самопожертви	2, 16

Авторський (емпірично визначений) конструкт (компоненти) психологічної стійкості зручний для розуміння природи наявного рівня психологічної стійкості та його коригування. Конструктну валідність доповнює змістова валідність методики.

Змістова валідність визначає, наскільки зміст тесту вимірює всі можливі поведінкові ознаки психічного явища, яке вивчають. Змістову валідність методики оцінено за допомогою методу експертного оцінювання кожного питання методики на етапі аналізу результатів пілотного дослідження. Експертами були чотири професійних психологи: науково-педагогічний працівник Національного університету оборони України (доктор психологічних наук), фахівці Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України (доктор психологічних наук і кандидат психологічних наук), представник Харківського національного університету Повітряних Сил (фахівець із професійно-психологічного відбору). Експертам було запропоновано оцінити кожне твердження бланка методики за 3-бальною шкалою (3 бали – відповідає повною мірою, 2 бали – частково відповідає, 1 бал – не відповідає) за такими критеріями:

критерій 1 – відповідність діагностичному конструкту (концепту);

критерій 2 – конкретність, доступність для сприйняття, однозначність у формулюванні питання, адекватна лінгвістична форма;

критерій 3 – придатність варіантів відповідей.

Висновок про валідність пунктів методики на основі оцінок експертів (загальна оцінка – M) було сформульовано на основі такого розрахунку:

при $M = 1 \dots 1,5$ – пункт невалідний;

при $M = 1,5 \dots 2$ – недостатня валідність пункту;

при $M \geq 2$ – достатня валідність пункту [4, с. 19–20].

Результати експертного оцінювання наведено в табл. Г.9. За результатами експертного оцінювання з урахуванням рекомендацій експертів в остаточних бланках методики ряд тверджень було відредаговано без

концептуальної зміни їх суті. Висновок експертів став підставою для прийняття рішення про достатню змістову валідність методики.

Конкурентну валідність оцінюють за мірою корельованості результатів обстеження з результатами, отриманими за допомогою інших методик, що спрямовані на вивчення цього ж психологічного феномена та валідність яких встановлено. Оскільки психологічна стійкість до бойових стресорів не була предметом дослідження психодіагностичних методик, а феномен, позначений цим терміном, пов'язаний з особистісною стійкістю, ознаками травматизації, показниками самопочуття, готовністю діяти в несприятливих ситуаціях, було обрано такі конкурентні методики:

“Коротку шкалу стійкості” (The Brief Resilience Scale; B. Smith) – дає змогу вимірювати особистісний показник психологічної стійкості [36];

“Коротку шкалу тривоги, депресії та посттравматичних стресових розладів” (в адаптації І. Котеньова) – дає змогу вимірювати ознаки гострих стресових реакцій [47];

методику “Індикатор копінг-стратегій” Д. Амірхана в адаптації Н. А. Сироти, В. М. Ялтонського – дає змогу визначати спрямованість базових особистісних стратегій подолання стресу на вирішення проблем, пошук соціальної підтримки або уникнення вирішення проблеми [38];

“Шкалу оцінювання соціально-психологічних умов стійкості військовослужбовців” (Г. Капосльоз) – дає змогу визначати самооцінку самопочуття, активності та настрою; довіру до безпосереднього командира; навички виконання завдань за призначенням; впевненість у собі; впевненість у товаришах по службі; готовність діяти в ситуації неповної поінформованості [35].

Перевірку конкурентної валідності авторської методики спрямовано на встановлення подібності та відмінності у характеристиках психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів (для вимірювання цього показника створено авторську методику) та їх особистісної стійкості (показника, вимірюваного з використанням “Короткої шкали стійкості”

(B. Smith)), появи у досліджуваних осіб ознак гострих стресових реакцій (показника, вимірюваного з використанням “Короткої шкали тривоги, депресії та посттравматичних стресових розладів” (в адаптації І. Котеньова)), а також базових стратегій стресдолаючої поведінки людини (показника, вимірюваного з використанням методики “Індикатор копінг-стратегій” Д. Амірхана). За результатами аналізу статистичних даних (табл Г.10) встановлено:

дуже значущу ($p < 0,001$) середньої сили ($r = 0,6$) кореляцію загального показника психологічної стійкості до бойових стресорів з показником особистісної стійкості, визначеним за “Короткою шкалою стійкості” (B. Smith);

дуже значущий ($p < 0,001$) обернений слабкий ($r = -0,4$) кореляційний зв'язок загального показника психологічної стійкості до бойових стресорів з проявом ознак гострих стресових реакцій, виявлених із використанням “Короткої шкали тривоги, депресії та посттравматичних стресових розладів” (в адаптації І. Котеньова);

дуже значущий ($p < 0,001$) слабкий ($r = 0,4$) кореляційний зв'язок загального показника психологічної стійкості до бойових стресорів з копінгом стресдолаючої поведінки “вирішення проблем”, визначеним за методикою “Індикатор копінг-стратегій” (рівень психологічної стійкості позитивно пов'язаний з вибором копінгу “вирішення проблем”).

Міра корельованості результатів обстеження військовослужбовців за авторською методикою з результатами використання інших методик, валідність яких встановлено, дає змогу говорити про достатній рівень конкурентної валідності з показником особистісної стійкості і мінімальний рівень конкурентної валідності з показниками наявності ознак гострих стресових реакцій, копінг стресдолаючої поведінки “вирішення проблем”.

Оскільки авторська методика, крім особистісних, дає змогу оцінити і соціально-психологічні показники психологічної стійкості до бойових стресорів, перевірка її конкурентної валідності передбачала застосування

“Шкали оцінювання соціально-психологічних умов стійкості військовослужбовців” (Г. Капосльоз). Рівень подібності у характеристиках психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів (для вимірювання цього показника створено авторську методику) та самооцінки ними самопочуття, активності і настрою; довіри до безпосереднього командира; навичок виконання завдань за призначенням; впевненості у собі; впевненості у товаришах по службі; готовності діяти в ситуації неповної поінформованості наведено в табл. Г.11.

Встановлено значущі ($p < 0,01$) слабкої сили ($r =$ від 0,33 до 0,48) кореляційні зв'язки загального показника психологічної стійкості до бойових стресорів за авторською методикою з показниками оцінювання соціально-психологічних умов психологічної стійкості (остання колонка табл. Г.11). Міра корельованості результатів обстеження військовослужбовців за авторською методикою з результатами використання іншої методики, валідність якої встановлено, дає змогу говорити про мінімальний рівень конкурентної валідності за показниками самооцінки: самопочуття, активності, настрою, довіри до безпосереднього командира, навичками виконувати завдання за призначенням, впевненості у собі, впевненості в товаришах по службі, готовності діяти в ситуації неповної поінформованості.

Таким чином, з одного боку достатній рівень конкурентної валідності з показником особистісної стійкості, з іншого – мінімальний рівень конкурентної валідності з показниками реакцій на бойові стресори, самооцінкою соціально-психологічних умов прояву психологічної стійкості визначають високий рівень **інкрементної валідності** методики як окремого випадку конкурентної валідності, що має обмежене значення і стосується ситуації, коли методика не перекрита іншими методиками з визначеної батареї. Оскільки авторська методика не призначена для проведення професійного відбору, де інкрементна валідність має особливе значення, цей тип валідності методики визначає її унікальність у вимірюванні властивості особистості зберігати стійке функціонування психіки під час впливу бойових

стресорів, що базується на психічному відображенні особистісних (здатності контролювати стан, впевненості у собі, переконаності у перевазі над ворогом), групових (спрямованості на виконання завдання у складі підрозділу, впевненості у командирах і товаришах по службі) та моральних (готовності нищити ворога, готовності до самопожертви) чинників забезпечення стійкого функціонування психіки військовослужбовців у бою.

Прогностичну валідність встановлюють обчисленням кореляції між значеннями показників психологічної стійкості до бойових стресорів, отриманими за допомогою авторської методики, та критеріями, що характеризують прояви вимірюваної властивості через певний обґрунтований проміжок часу. Прогностична (критеріальна) валідність вказує на міру узгодженості вищезазначених результатів [78, с. 64–65]. Ключовим та надзвичайно складним завданням під час визначення прогностичної валідності інструментів вимірювання особистісних змінних є добір критеріїв прояву психологічної якості з плином часу. Критеріями валідизації було обрано феномени поведінки та самопочуття військовослужбовців у бою та повсякденній діяльності. Важливими вимогами під час вибору незалежного критерію були його внутрішня смислова відповідність із діагностичним інструментом та однорідність за психологічною сутністю [23, с. 82–83]. Критеріями, що характеризують прояви психологічної стійкості до бойових стресорів через певний обґрунтований проміжок часу, були визначені:

критерієм, що характеризує прояв психологічної стійкості у здатності чинити опір бойовим стресорам обрано *задовільне самопочуття в районі бойових дій*. Вимірювання критерію проведено після участі в бойових діях за допомогою “Шкали інтроспективного оцінювання самопочуття в районі бойових дій” (Г. Капосльоз) [35; 40];

ще одним критерієм, що характеризує прояв психологічної стійкості у здатності чинити опір бойовим стресорам обрано *наявність ознак гострих стресових реакцій*. Вимірювання критерію проведено після участі в бойових

діях за допомогою “Короткої шкали тривоги, депресії та ПТСР” (в адаптації І. Котеньова) [47];

критерієм, що характеризує прояв психологічної стійкості у змінах поведінки під впливом бойових стресорів визначено *реакції військовослужбовців на бойові стресори*. Вимірювання критерію проведено після участі військовослужбовців у бойових діях за допомогою “Інтроспективної шкали реакцій на загрози життю та здоров’ю в районі бойових дій” (Г. Капосльоз) [35];

критерієм, що характеризує прояв психологічної стійкості до бойових стресорів у бойовій діяльності підрозділу обрано *кількість осіб, що брали активну участь у штурмових діях*. Вимірювання критерію проведено після участі в бойових діях за допомогою методу аналізу окремого випадку [103];

критерієм, що характеризує прояв психологічної стійкості до бойових стресорів у загальному рівні бойового духу у підрозділах є *морально-психологічний стан у підрозділах*. Вимірювання критерію проведено через місяць після застосування авторської методики на етапі підготовки та набуття спроможностей підрозділами за допомогою методики “Опитувальник для експертного оцінювання та експрес-опитування особового складу щодо визначення морально-психологічного стану (МПС)” [90];

критерієм, що характеризує прояв психологічної стійкості до бойових стресорів у довірі до командира слугували оцінки *довіри до командирів та їх лідерства*. Вимірювання критерію проведено через 3 тижні після застосування авторської методики за допомогою “Методики оцінювання рівня авторитету та лідерства командирів (начальників) у Збройних Силах України” [89] та методики “Оцінювання рівня довіри до командира (начальника)” (Д. П. Лисенко) [70].

Детальний аналіз процесу визначення прогностичної валідності наведено у додатку Г.2. Прогностичну валідність авторської методики визначено кореляцією показників, отриманих у випробуваних на етапах

формування й набуття спроможностей, застосування підрозділів за призначенням та етапі їх виведення для відновлення боєздатності. Узагальнені значення показників прогностичної валідності за визначеними критеріями, що характеризують прояви психологічної стійкості до бойових стресорів, наведено в табл. 3.5.

Таблиця 3.5 – Узагальнені значення показників прогностичної валідності методики

Критерії, що характеризують прояви психологічної стійкості в бою		Зв'язок між психологічною стійкістю та критерієм, який характеризує її прояв	
Назва	Засіб вимірювання	Статистичний критерій	Значущість
Задовільне самопочуття	“Шкала інтроспективного оцінювання самопочуття”	Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (r_s)	$p < 0,01$
Відсутність симптомів тривоги, депресії та ПТСР	“Коротка шкала тривоги, депресії та ПТСР”	Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (r_s)	$p < 0,01$
Реакції військовослужбовців на бойові стресори	“Інтроспективна шкала реакцій на загрози життю та здоров'ю в районі бойових дій”	Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (r_s)	$p < 0,01$
Кількість осіб, які брали активну участь у штурмових діях	“Метод аналізу окремого випадку”	Критерій узгодженості Пірсона (χ^2)	$p < 0,01$
Морально-психологічний стан у підрозділах	“Опитувальник для експертного оцінювання та експрес-опитування особового складу”	Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (r_s)	$p < 0,05$
Довіра до командирів, визнання їх лідерства	“Методика оцінювання рівня авторитету і лідерства командирів (начальників) у Збройних Силах України”; методика “Оцінювання рівня довіри до командира (начальника)”	Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (r_s)	$p < 0,05$

Таким чином, підставами для визнання прогностичної валідності методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів є:

виявлений зв'язок між рівнем психологічної стійкості підрозділів та експертних оцінок їх діяльності (між рівнем психологічної стійкості підрозділів і кількістю осіб, що брали активну участь у штурмових діях);

виявлений зв'язок між рівнем психологічної стійкості військовослужбовців та їх самооцінкою успішності виконання бойових завдань;

зв'язок між рівнем психологічної стійкості та рівнем МПС (поєднує низку чинників);

відмінності в рівні психологічної стійкості до бойових стресорів у групах військовослужбовців з ознаками гострих стресових розладів та без ознак гострих стресових розладів.

Л. Кронбах вважає прогностичну валідність найпереконливішим доказом того, що методика (тест) вимірює саме те, для чого її призначено. Крім того, показники змістової, конкурентної та прогностичної валідності доводять вплив психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів на успішність бойової діяльності.

Диференційна валідність методики була перевірена як для особистості військовослужбовця, так і для військового підрозділу. Процедура перевірки диференційної валідності методики для особистості військовослужбовця передбачала формування контрастних груп за такими показниками:

рівнем *особистісної психологічної стійкості* – розподіл вибірки проведено на підставі оцінювання подолання чи неподолання військовослужбовцями порогу достатнього рівня психологічної стійкості – 19 одиниць за методикою “Коротка шкала стійкості” (В. Smith). Такі ж дані про достатній рівень психологічної стійкості отримав і Д. Л. Бернс [132];

ознаками *гострої стресової реакції* (розладу) – розподіл вибірки проведено на підставі оцінювання подолання чи неподолання військовослужбовцями порогу наявності порушень психічного стану – 4 одиниці за методикою “Коротка шкала тривоги, депресії та ПТСР” (в адаптації І. Котеньова).

Дослідження проведено на усіх етапах функціонування частини (підрозділу): формування та набуття спроможностей; застосування за призначенням; відновлення боєздатності. Відмінності і статистична значущість результатів були визначені з використанням *U*-тесту за методом Манна-Уїтні. Результати аналізу відмінностей показників психологічної стійкості до бойових стресорів, виміряних за авторською методикою в контрастних групах, визначених за рівнем особистісної стійкості, наведено у табл. Г.17.

Результати аналізу значущості відмінностей у значеннях показників психологічної стійкості до бойових стресорів, виміряних за авторською методикою в контрастних групах, визначених за рівнем особистісної стійкості, наведено у табл. Г.18.

Оскільки спостерігається максимально значуща ($p < 0,001$) відмінність у значеннях складових показників психологічної стійкості до бойових стресорів у контрастних групах, визначених за рівнем особистісної стійкості (див. табл. Г.18), можемо зробити висновок, що авторська методика з високою ймовірністю дає змогу диференціювати військовослужбовців, які мають достатній особистісний ресурс психологічної стійкості, та військовослужбовців, які його не мають.

Результати аналізу відмінностей у значеннях показників психологічної стійкості до бойових стресорів, виміряних за авторською методикою в контрастних групах, визначених за наявністю ознак гострої стресової реакції (розладу), наведено у табл. Г.19.

Результати аналізу значущості відмінностей у значеннях показників психологічної стійкості до бойових стресорів, виміряних за авторською

методикою в контрастних групах, визначених за наявністю ознак гострої стресової реакції (розладу), наведено у табл. Г.20. Відмінності і статистична значущість результатів були визначені з використанням *U*-тесту за методом Манна-Уїтні.

Оскільки спостерігається максимально значуща ($p < 0,001$) відмінність у значеннях складових показників психологічної стійкості до бойових стресорів у контрастних групах, визначених за наявністю ознак гострої стресової реакції (див. табл. Г.20), можемо зробити висновок, що авторська методика з високою ймовірністю дає змогу диференціювати військовослужбовців, які мають ознаки гострої стресової реакції (розладу), та військовослужбовців, які не мають їх.

Процедура перевірки диференційної валідності методики для військового підрозділу передбачала формування контрастних груп за критерієм, що характеризує прояв психологічної стійкості до бойових стресорів у повсякденній діяльності підрозділу. Для визначення критерію застосовано *експертні оцінки командирів та дослідницької групи щодо рівня психологічної стійкості підрозділу*. Оцінювання критерію проведено:

у процесі опитування військовослужбовців за методикою визначення рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів – спостереженням за поведінкою військовослужбовців, їх реакціями на дії дослідника;

до та після опитування – отриманням експертних оцінок про психологічну стійкість підрозділів від командирів підрозділів, офіцерів управління частини, органів управління, що відповідали за її формування.

Результати непараметричного порівняння психологічної стійкості до бойових стресорів у підрозділах, які за допомогою спостереження та експертних оцінок визначено стійкими (танковий батальйон – ТБ), умовно стійкими (ремонтно-відновлювальний батальйон – РВБ) та нестійкими (резервна рота – РР), наведено у табл. Г.21.

Аналіз відмінностей у психологічній стійкості підрозділів та їх статистичної значущості (див. табл. Г.21) дав змогу дійти висновку, що за авторською методикою можна диференціювати підрозділи частин за рівнем сформованості психологічної стійкості особового складу на статистично значущому рівні:

з вірогідністю $p < 0,01$ розрізняти стійкі та нестійкі підрозділи;

з вірогідністю $p < 0,05$ розрізняти стійкі та умовно стійкі підрозділи, а також нестійкі та умовно стійкі підрозділи.

Основною перевагою застосування психодіагностичних методик є можливість порівняти показники досліджуваної особи з такими в генеральній сукупності [43, с. 214] чи відповідних групах, завдяки чому досягнути адекватної інтерпретації показника окремого випробуваного. При цьому рекомендовано визначати норму досліджуваного явища чи нормативні показники методики. Перетворення “сирих” оцінок у деяку похідну нормалізовану шкалу також дає змогу отримати показники, які можна порівнювати між собою незалежно від методики, за якою їх отримано. Саме тому наступним етапом визначено **стандартизацію методики**, що передбачає обчислення нормативних показників, отриманих внаслідок обстеження військовослужбовців за розробленою методикою.

Для отримання стандартних норм опитано 1035 військовослужбовців. Під час формування вибірки стандартизації було враховано її необхідний обсяг та критерії репрезентативності. Структуру вибірки респондентів, залучених до стандартизації методики визначення рівня психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів, наведено в табл. 2.2.

Зважаючи на відсутність нормального розподілу отриманих емпіричних даних, використання середнього арифметичного і стандартного відхилення під час стандартизації методики неможливе. Для відображення даних, отриманих у ході психологічних досліджень, розподіл яких відрізняється від нормального, у західній психології переважно використовують станайни (англ. stanine) – статистичну одиницю, яка становить 1/9 частину з діапазону значень у нормальному розподілі. Слово

було створене від англійського “standard nine”, українською шкала має назву “стандартна дев’ятка” або “дев’ятибальна шкала”. Такі типи шкал українські дослідники використовують вкрай рідко. Перелік діапазонів у відсотках осіб (випадків), оцінюваних певним станайном, наведено у табл. 3.6.

Таблиця 3.6 – Загальний принцип переведення абсолютних величин у станайни [за 159, с. 304]

Одиниці вимірювання	Показники нормативних груп								
	0–4	5–11	12–23	24–40	41–60	61–77	78–89	90–96	97–100
Діапазон, %	0–4	5–11	12–23	24–40	41–60	61–77	78–89	90–96	97–100
Кількість, %	4	7	12	17	20	17	12	7	4
Станайни	1	2	3	4	5	6	7	8	9

Для переведення абсолютних величин (“сирих” оцінок) у станайни застосовують нелінійне перетворення. Для цього залежно від величини отриманих абсолютних оцінок психологічної стійкості військовослужбовців їх було ранжовано та поділено на групи: до першої групи увійшли 4% військовослужбовців, які отримали найнижчі оцінки – 1 станайн; до другої групи увійшли наступні за рангом 7% військовослужбовців, які отримали 2 станайни; до третьої групи увійшли наступні за рангом 12% військовослужбовців, які отримали 3 станайни; до четвертої групи увійшли наступні за рангом 17% військовослужбовців, які отримали 4 станайни; до п’ятої групи увійшли наступні за рангом 20% військовослужбовців, які отримали 5 станайнів; далі – відповідно до табл. 3.6. У табл. 3.7 наведено розраховані дані для переведення абсолютних величин рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів у станайни.

Таблиця 3.7 – Таблиця переведення абсолютних величин рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів у станайни

Одиниці вимірювання	Показники нормативних груп								
	0–4	5–11	12–23	24–40	41–60	61–77	78–89	90–96	97–100
Відсоток осіб	0–4	5–11	12–23	24–40	41–60	61–77	78–89	90–96	97–100
Рівень стійкості	0–2,9	3–3,2	3,3–3,5	3,6–3,8	3,9–4,1	4,2–4,4	4,5–4,6	4,7–4,8	4,9–5,0
Станайни	1	2	3	4	5	6	7	8	9

Кожному станайну відповідає певний діапазон: результати, які потрапили у 4% гірших, відповідають 1 станайну, які потрапили у 4% кращих – 9 станайнам, 20% середніх – 5 станайнам і т. д. Наведено повний перелік діапазонів у відсотках осіб (випадків), що мають певний рівень стійкості й оцінюються відповідним станайном.

Для встановлення інтерпретаційних норм використано метод порівняння контрастних груп (див. диференціальну валідність) та процентильний аналіз (станайни). Контрастні групи були виокремлені за рівнем особистісної стійкості, проявом ознак гострих стресових розладів, інтроспективного оцінювання самопочуття в районі бойових дій, експертними оцінками командирів та їх заступників. Розподіл оцінок у контрастних групах став підставою для визначення групових та індивідуальних норм (наведено в описі методики у додатку Г).

3.2. Рівень розвитку психологічної стійкості до стресорів бою у військовослужбовців Сухопутних військ

У цьому підрозділі наведено результати емпіричного дослідження, що характеризують психологічну стійкість військовослужбовців Сухопутних військ Збройних Сил України до бойових стресорів, а саме дано відповіді на такі запитання:

яким чином бойові стресори впливають на психологічну стійкість військовослужбовців;

як змінюється рівень психологічної стійкості до стресорів бою на різних етапах функціонування частини (підрозділу);

чи відрізняються структура та значення складових психологічної стійкості до стресорів бою у військовослужбовців різних родів Сухопутних військ.

Дослідження проведено на етапах формування та набуття спроможностей, застосування за призначенням, відновлення боєздатності частин та підрозділів впродовж липня 2022 року – вересня 2023 року

у військових підрозділах і частинах Сухопутних військ Збройних Сил України. У проведенні обсерваційного (констатувального) етапу емпіричного дослідження взяли участь 1353 військовослужбовці чоловічої статі віком від 18 до 59 років, середній вік опитаних – $39 \pm 9,7$ років, серед них: військовослужбовців, що брали безпосередню участь у бойових діях – 629 осіб (46%); військовослужбовців, які виконували завдання із забезпечення бойових дій – 445 осіб (33%); військовослужбовців, які прибули у підрозділи, але участі у бойових діях ще не брали – 279 осіб (21%).

На момент обстеження військовослужбовці, які брали безпосередню участь у бойових діях та виконували завдання за призначенням, у зоні бойових дій перебували від 3 до 24 місяців. Військовослужбовці, які не брали участі у бойових діях, перебували у підрозділах не більше 3 місяців. До складу вибірки увійшли військовослужбовці служби за контрактом, а також першої та другої хвиль мобілізації після лютого 2022 року.

За належністю до роду військ учасники експерименту воювали: у механізованих підрозділах бригад – 454 особи; у танкових підрозділах бригади – 90 осіб; в артилерійській бригаді та артилерійських підрозділах механізованої бригади – 299 осіб; у десантно-штурмовій бригаді – 241 особа; в інженерно-саперних підрозділах механізованих бригад – 173 особи; у ремонтно-відновлювальних підрозділах бригади – 96 осіб.

Також визначено розподіл учасників обсерваційного етапу емпіричного дослідження за категоріями: офіцери – 149 осіб (11%), сержанти – 331 особа (24,5%), солдати – 873 особи (64,5%).

На цьому етапі емпіричного дослідження використано такий психодіагностичний інструментарій: “Скорочена шкала тривоги, депресії та ПТСР” (в адаптації І. Котеньова) дала змогу виявити військовослужбовців з ознаками гострих стресових реакцій (розладів); “Коротка шкала стійкості” (В. Smith) використана для оцінювання особистісних характеристик психологічної стійкості військовослужбовців; проведена валідизація (визначення конкурентної та прогностичної валідності) “Методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців”

(В. В. Клочкова) дала змогу використати її для оцінювання психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів.

Описові статистики вибірки військовослужбовців, які взяли участь в емпіричному дослідженні на його обсерваційному (констатувальному) етапі за визначеними методиками, наведено у табл. Д.1.

3.2.1. Порівняльний аналіз рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів на різних етапах функціонування підрозділу, частини

У цьому пункті наведено вирішення третього завдання емпіричного дослідження: відстежити динаміку рівня психологічної стійкості особового складу підрозділів на етапах формування підрозділів та набуття ними спроможностей, застосування за призначенням, відновлення боєздатності. Підхід до вирішення цього завдання передбачав:

вимірювання рівня психологічної стійкості в ході опитування військовослужбовців військових частин (підрозділів) на різних етапах функціонування;

математичний аналіз та опрацювання отриманих даних для побудови діаграм, що відобразатимуть зміни в рівні психологічної стійкості на різних етапах життєдіяльності військової частини (підрозділу), встановлення статистичної значущості таких змін.

Опитування військовослужбовців було проведено для оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів. На основі аналізу впливу тривалості, сили, інтенсивності бойових стресорів на психіку військовослужбовців (див. додаток Д.1) на етапах функціонування підрозділів відстежували динаміку зміни кількості військовослужбовців з ознаками гострих стресових реакцій та низьким рівнем психологічної стійкості. Оцінювання військовослужбовців за визначеними показниками проведено за допомогою таких психодіагностичних методик:

психологічну стійкість військовослужбовців до бойових стресорів – за “Методикою оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців”;

наявність ознак гострих стресових реакцій (розладів) – за “Скороченою шкалою тривоги, депресії та ПТСР” (в адаптації І. Котеньова);

особистісні характеристики психологічної стійкості – за “Короткою шкалою стійкості” (В. Smith).

Дослідження проведено із залученням військовослужбовців механізованої бригади (МВ, 6):

на етапі формування підрозділів і набуття ними спроможностей до застосування за призначенням опитано 583 військовослужбовці;

на етапі застосування підрозділів за призначенням опитано 432 військовослужбовці;

на етапі відновлення боєздатності підрозділів опитано 376 військовослужбовців.

Дані опитування було синтезовано з інформацією про динаміку рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців на різних етапах функціонування підрозділів, отриманою іншими способами (спостереженням, бесідами з командирами підрозділів), щоб оцінити узгодженість, а на цій підставі й достовірність отриманих під час вирішення цього завдання результатів.

Для визначення статистичної значущості відмінностей у рівнях психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів на різних етапах функціонування підрозділу використано методи статистичного висновку. Їх застосування передбачає формулювання нульової (H_0) та альтернативної (H_1) гіпотез:

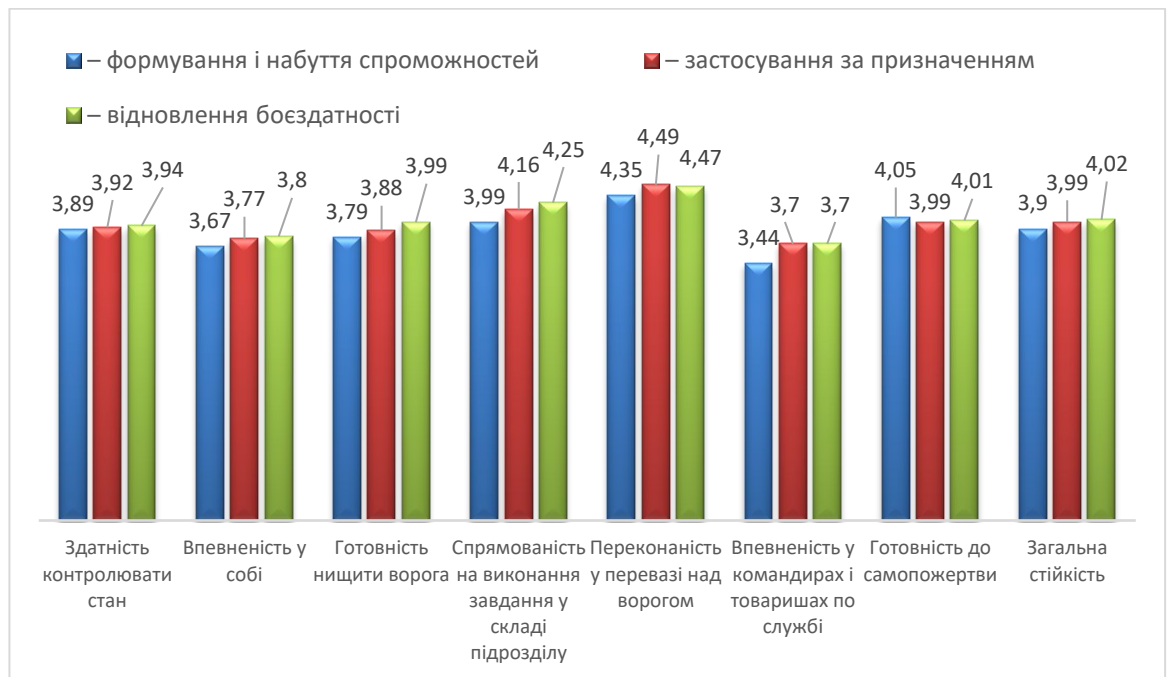
H_0 – різниця в рівнях психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів викликана випадковими чинниками, а не особливостями перебування військовослужбовців на певному етапі функціонування підрозділу;

H_1 – різниця в рівнях психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів викликана особливостями перебування

військовослужбовців на певному етапі функціонування підрозділу, а не випадковими чинниками.

Оскільки розподіл даних, отриманих у ході опитування респондентів трьох (більше двох) незалежних вибірок, відрізняється від нормального, для з'ясування, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, використано *H*-тест за методом Крускала – Уолліса (Kruskal – Wallis Test).

Динаміку змін середньостатистичних значень рівня психологічної стійкості до бойових стресорів на різних етапах функціонування підрозділів, статистики критерію *H*-тесту за методом Крускала – Уолліса щодо значущості виявлених відмінностей за показниками психологічної стійкості до бойових стресорів відображено на рис. 3.1.

Chi-Square	1,629	5,417	11,633	33,030	12,515	27,736	2,972	8,922
Df	2	2	2	2	2	2	2	2
значущість.	,443	,067	,003	,000	,002	,000	,226	,012

Рисунок 3.1 – Динаміка середніх значень рівня психологічної стійкості до бойових стресорів на різних етапах функціонування підрозділу та статистична значущість їх відмінностей (під назвою показника)

Порівнюючи середні значення психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів на різних етапах функціонування підрозділів, статистики значущості їх відмінностей (див. рис. 3.1) зазначимо:

за показником “здатність контролювати свій стан” спостерігається мінімальне зростання рівня психологічної стійкості: $3,89 \pm 0,668$ – на етапі формування і набуття спроможностей; $3,92 \pm 0,651$ – на етапі застосування за призначенням; $3,94 \pm 0,644$ – на етапі відновлення боєздатності. Проте виявлені відмінності статистично незначущі ($p = 0,443$);

за показником “впевненість у собі” спостерігається мінімальне зростання рівня психологічної стійкості: $3,67 \pm 0,917$ – на етапі формування і набуття спроможностей; $3,77 \pm 0,906$ – на етапі застосування за призначенням; $3,8 \pm 0,94$ – на етапі відновлення боєздатності. Проте виявлена тенденція статистично незначуща ($p = 0,067$);

за показником “готовність нищити ворога” спостерігається істотне і стабільне зростання рівня психологічної стійкості: $3,79 \pm 0,922$ – на етапі формування і набуття спроможностей; $3,88 \pm 0,836$ – на етапі застосування за призначенням; $3,99 \pm 0,883$ – на етапі відновлення боєздатності. Виявлена динаміка зростання рівня психологічної стійкості на різних етапах функціонування підрозділу статистично дуже значуща ($p = 0,003$);

за показником “спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу” спостерігається істотне і стабільне зростання рівня психологічної стійкості: $3,99 \pm 0,792$ – на етапі формування і набуття спроможностей; $4,16 \pm 0,797$ – на етапі застосування за призначенням; $4,25 \pm 0,77$ – на етапі відновлення боєздатності. Виявлена динаміка зростання рівня психологічної стійкості на різних етапах функціонування підрозділу статистично максимально значуща ($p = 0,000$);

за показником “переконаність у перевазі над ворогом” спостерігаються істотні, проте нестабільні за напрямом відмінності у рівні психологічної стійкості: $4,35 \pm 0,749$ – на етапі формування і набуття спроможностей; $4,49 \pm 0,649$ – на етапі застосування за призначенням; $4,47 \pm 0,654$ – на етапі відновлення боєздатності. Виявлено динаміку значущого зростання під час порівняння психологічної стійкості на етапах підготовки до застосування та застосування за призначенням, а також мінімального зменшення рівня

психологічної стійкості під час порівняння її рівня на етапах застосування за призначенням та відновлення боєдатності. Описані відмінності статистично дуже значущі ($p = 0,002$);

за показником “впевненість у командирах і товаришах по службі” спостерігається істотне зростання рівня психологічної стійкості: $3,44 \pm 0,821$ – на етапі формування і набуття спроможностей; $3,7 \pm 0,888$ – на етапі застосування за призначенням; $3,7 \pm 0,946$ – на етапі відновлення боєдатності. Виявлена динаміка зростання рівня психологічної стійкості під час порівняння її рівня на етапах формування і набуття спроможностей та застосування за призначенням, а також її стабілізація на етапах застосування за призначенням та відновлення боєдатності статистично максимально значуща ($p = 0,000$);

за показником “готовність до самопожертви” спостерігається мінімальна нестабільна за напрямом зміна рівня психологічної стійкості: $4,05 \pm 0,847$ – на етапі формування і набуття спроможностей; $3,99 \pm 0,798$ – на етапі застосування за призначенням; $4,01 \pm 0,778$ – на етапі відновлення боєдатності. Виявлені відмінності статистично незначущі ($p = 0,226$);

за узагальненим показником “загальна психологічна стійкість” спостерігається істотне і стабільне зростання рівня психологічної стійкості: $3,9 \pm 0,582$ – на етапі формування і набуття спроможностей; $3,99 \pm 0,542$ – на етапі застосування за призначенням; $4,02 \pm 0,556$ – на етапі відновлення боєдатності. Виявлена динаміка зростання рівня психологічної стійкості на різних етапах функціонування підрозділу статистично значуща ($p = 0,012$).

На усіх етапах функціонування підрозділів було виявлено військовослужбовців з ознаками гострих стресових реакцій та низьким рівнем особистісних характеристик психологічної стійкості. Динаміку зміни кількості військовослужбовців з проявами ознак гострих стресових реакцій та низьким рівнем особистісних характеристик психологічної стійкості на різних етапах функціонування підрозділів відображено на рис. 3.2.

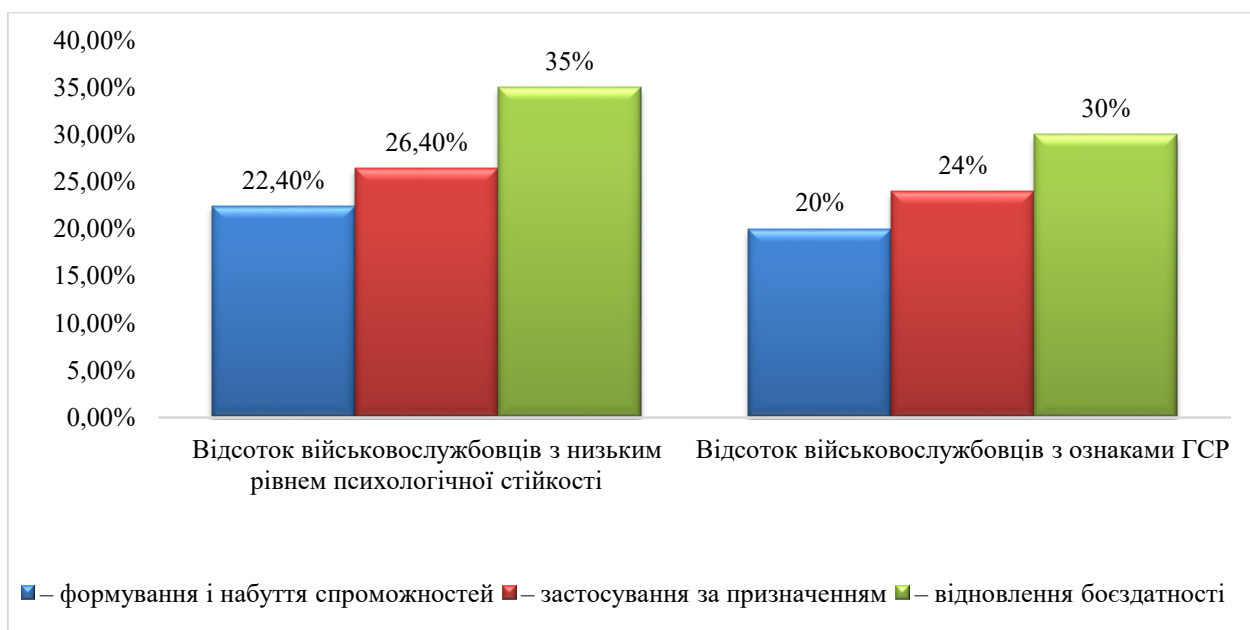

Рисунок 3.2 – Діаграма динаміки прояву негативних наслідків дії бойових стресорів на різних етапах функціонування підрозділу

Порівнюючи відносну кількість військовослужбовців з низьким рівнем особистісних характеристик психологічної стійкості на різних етапах функціонування підрозділів (див. рис. 3.2), зазначимо:

відсоток військовослужбовців, які мають низький рівень психологічної стійкості, коливається в межах від 22,4% до 35%;

високі відсотки (35%) військовослужбовців, які мають низький рівень особистісних характеристик психологічної стійкості, виявлено на етапі відновлення боєздатності підрозділів;

у середній частині ранжованого (за відсотками військовослужбовців, які мають низький рівень особистісних характеристик психологічної стійкості) переліку етапів функціонування підрозділів перебуває етап застосування підрозділів за призначенням. На цьому етапі виявлено 26,4% військовослужбовців з низьким рівнем особистісних характеристик психологічної стійкості;

низький (22,4%) відсоток військовослужбовців, які мають низький рівень особистісних характеристик психологічної стійкості, спостерігається на етапі підготовки підрозділів до застосування.

Отже, можемо припустити, що негативні наслідки впливу бойових стресорів із плином часу накопичуються, збільшуючи відсоток військовослужбовців, які демонструють низький рівень особистісних характеристик психологічної стійкості.

Порівнюючи відносну кількість військовослужбовців з ознаками гострих стресових розладів на різних етапах функціонування підрозділів (див. рис. 3.2), зазначимо:

відсоток військовослужбовців, які мають ознаки гострих стресових розладів, коливається в межах від 20% до 30%;

високі відсотки (30%) військовослужбовців, які мають ознаки гострих стресових розладів, виявлено на етапі відновлення боєздатності підрозділів;

у середній частині ранжованого (за відсотками військовослужбовців, які мають ознаки гострих стресових розладів) переліку етапів функціонування підрозділів перебуває етап застосування підрозділів за призначенням. На цьому етапі ознаки гострих стресових розладів виявлено у 24% військовослужбовців;

низький (20%) відсоток військовослужбовців, які мають ознаки гострих стресових розладів, спостерігається на етапі підготовки підрозділів до застосування.

Отже, можемо припустити, що негативні наслідки впливу бойових стресорів із плином часу накопичуються, збільшуючи відсоток військовослужбовців, які демонструють ознаки гострих стресових розладів (ГСР).

Для визначення статистичної значущості виявлених відмінностей у кількості військовослужбовців з низьким рівнем психологічної стійкості та ознаками гострих стресових розладів використано методи статистичного висновку. Їх застосування передбачає формулювання нульової (H_0) та альтернативної (H_1) гіпотез:

H_0 – різниця в кількості осіб з низьким рівнем психологічної стійкості та ознаками гострих стресових розладів на різних етапах функціонування

підрозділів викликана випадковими чинниками, а не накопиченими негативними наслідками впливу бойових стресорів;

H_1 – різниця в кількості осіб з низьким рівнем психологічної стійкості та ознаками гострих стресових розладів на різних етапах функціонування підрозділів викликана накопиченими негативними наслідками впливу бойових стресорів, а не випадковими чинниками.

Оскільки розподіл даних, отриманих у ході опитування респондентів трьох (більше двох) незалежних вибірок, відрізняється від нормального, для з'ясування, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, використано H -тест за методом Крускала – Уолліса (Kruskal – Wallis Test). Порівняльний аналіз відмінностей у значеннях середніх рангів особистісних характеристик психологічної стійкості на різних етапах функціонування підрозділів і статистики критерію H -тесту Крускала – Уолліса щодо значущості виявлених відмінностей значень середніх рангів наведено у табл. 3.8.

Таблиця 3.8 – Порівняльний аналіз значень середніх рангів особистісних характеристик психологічної стійкості військовослужбовців на різних етапах функціонування підрозділів і статистики значущості відмінностей

Показники	Етапи функціонування	N	Середній ранг	Ранг
Низький рівень психологічної стійкості	Формування і набуття спроможностей	568	646,40	1
	Застосування за призначенням	417	705,56	3
	Відновлення боєздатності	368	691,87	2
	Разом	1353		
Статистики відмінностей H -тесту за методом Крускала – Уолліса	χ^2		6,288	
	Ступені свободи		2	
	Асимптоматична значущість (двобічна)		,043	

Проведений статистичний аналіз (див. табл. 3.8) дав змогу визначити рейтинг підрозділів за кількістю військовослужбовців із низьким рівнем особистісних характеристик психологічної стійкості.

Асимптоматична значущість (двобічна) ($p = 0,042$) вказує на значущі ($p < 0,05$) відмінності в середніх рангах особистісних характеристик психологічної стійкості. Це дає змогу прийняти альтернативну та відхилити нульову гіпотезу: різниця в кількості осіб з низьким рівнем психологічної стійкості на різних етапах функціонування підрозділів викликана накопиченими негативними наслідками впливу бойових стресорів, а не випадковими чинниками.

Порівняльний аналіз відмінностей у значеннях середніх рангів прояву ознак гострих стресових реакцій у військовослужбовців на різних етапах функціонування підрозділів і статистики критерію H -тесту Крускала – Уолліса щодо значущості виявлених відмінностей у значеннях середніх рангів наведено у табл. 3.9.

Таблиця 3.9 – Порівняльний аналіз значень середніх рангів прояву ознак гострих стресових розладів у військовослужбовців на різних етапах функціонування підрозділів і статистики значущості відмінностей

Показники	Етапи функціонування	N	Середній ранг	Ранг
Відсутність ознак гострих стресових розладів	Формування і набуття спроможностей	565	678,60	3
	Застосування за призначенням	409	673,13	2
	Відновлення боєздатності	365	653,17	1
	Разом	1339		
Статистики відмінностей H -тесту за методом Крускала – Уолліса	χ^2		1,035	
	Ступені свободи		2	
	Асимптоматична значущість (двобічна)		,596	

Статистичний аналіз (див. табл. 3.9) дав змогу скласти рейтинг підрозділів за кількістю військовослужбовців, у яких немає ознак гострих стресових розладів.

Асимптоматична значущість (двобічна) ($p = 0,596$) вказує на відсутність значущих ($p > 0,05$) відмінностей у середніх рангах проявів ознак гострих стресових розладів. Це дає змогу прийняти нульову та відхилити альтернативну гіпотезу: різниця в кількості осіб з ознаками гострих стресових розладів на різних етапах функціонування підрозділів викликана

випадковими чинниками, а не накопиченими негативними наслідками впливу бойових стресорів.

У разі переходу частини (підрозділів) від етапу формування і набуття спроможностей до етапу їх застосування, а також від етапу бойового застосування до етапу відновлення боєздатності (див. рис. 3.2) збільшується відсоток військовослужбовців, які демонструють низький рівень психологічної стійкості та/або ознаки гострих стресових розладів (ГСР). Проявляється статистично значуща залежність (див. табл. 3.9) зростання кількості військовослужбовців з низьким рівнем особистісних характеристик психологічної стійкості через вплив бойових стресорів, а також тенденція (відсутня статистична значущість відмінностей див. табл. 3.9) до зростання кількості військовослужбовців з ознаками ГСР через вплив бойових стресорів. Саме така інтерпретація отриманих даних має статистичне підтвердження.

Отже, вивчення особливостей прояву психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів на різних етапах функціонування підрозділів механізованої частини показало, що найбільш значущими і досить специфічними (на перший погляд, суперечливими) психологічними феноменами є:

підвищення рівня психологічної стійкості до бойових стресорів на етапах підготовки до застосування, застосування за призначенням, відновлення боєздатності;

зростання негативних наслідків впливу бойових стресорів, а саме відсотка військовослужбовців з низьким рівнем психологічної стійкості та ознаками гострих стресових розладів.

Проте цю суперечливість досить легко пояснити, якщо поділити військовослужбовців на дві групи: тих, які переживають бойовий стрес за типом еустресу (набувають здатності посттравматичного зростання); тих, які переживають стрес за типом дистресу (з руйнуванням нормального функціонування психічних процесів, зривом діяльності, що супроводжується негативними змінами). При цьому спрацьовує ефект накопичення стресу під час ведення бойових дій.

3.2.2. Порівняльний аналіз рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів Сухопутних військ

У додатку Д.1 за результатами синтезу інформації, отриманої в ході опитування військовослужбовців, ознайомлення з положеннями організаційно-розпорядчих документів та проведенням інтерв'ю з посадовими особами органів військового управління, військових вищих навчальних закладів, частин і підрозділів різних родів Сухопутних військ Збройних Сил України визначено особливості умов бойової діяльності військовослужбовців різних родів військ та емпірично встановлено їх вплив на психологічну стійкість військовослужбовців.

У цьому пункті наведено вирішення четвертого завдання емпіричного дослідження: проведено порівняльний аналіз прояву складових психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів Сухопутних військ. Вирішення цього завдання передбачало реалізацію крос-секційного дизайну емпіричного дослідження:

поперечний зріз даних про психологічну стійкість військовослужбовців визначених частин та підрозділів проведено опитуванням обґрунтованої (див. табл. 2.2) вибірки військовослужбовців, які проходять службу в механізованих, танкових, артилерійських, ремонтно-відновлювальних, інженерно-саперних частинах та підрозділах Сухопутних військ;

оброблено отримані дані, описано та проаналізовано результати одноразового опитування вибірки через порівняльний аналіз рівнів психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів Сухопутних військ у певний момент часу зі встановленням статистичної значущості відмінностей (у разі їх виявлення).

Порівняльний аналіз прояву складових психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців механізованих, танкових, десантно-штурмових, ракетних військ і артилерії, ремонтно-

відновлювальних, інженерно-саперних частин та підрозділів Сухопутних військ наведено на рис. 3.3.

Рисунок 3.3 – Діаграма прояву складових психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів військ

На діаграмі (див. рис. 3.3) наведено значення складових психологічної стійкості військовослужбовців різних родів Сухопутних військ до бойових стресорів:

найвищий рівень психологічної стійкості демонструють військовослужбовці артилерійських підрозділів, що можна пояснити як специфікою відбору в ці підрозділи, так і особливостями виконуваних завдань (відсутністю безпосереднього контакту з ворогом, нетривалим перебуванням під обстрілами, необхідністю зосереджуватися на виконанні

конкретних дій під час ведення вогню). Ці військовослужбовці готові нищити ворога, діяти у своєму підрозділі, розуміючи ризики, які супроводжують діяльність піхотинців, танкістів, десантників;

незважаючи на складність та непередбачуваність завдань, поставлених десантно-штурмовим військам (ДШВ), військовослужбовці цих підрозділів демонструють другий за величиною загальний рівень психологічної стійкості, що відображається у других за величиною значеннях складових психологічної стійкості;

нижчі, проте подібно розташовані значення складових та загального рівня психологічної стійкості демонструють військовослужбовці механізованих і стрілецьких підрозділів. Попри меншу можливість відбору особового складу, ці військовослужбовці зіштовхуються з бойовими стресорами найвищої інтенсивності;

особливий профіль складових психологічної стійкості мають військовослужбовці танкових, інженерно-саперних та ремонтно-відновлювальних підрозділів: високі значення готовності до самопожертви (у танкістів – найвищі, у військовослужбовців інженерно-саперних та ремонтно-відновлювальних підрозділів – на рівні десантників); низькі значення готовності нищити ворога (найнижчі – у танкістів, на дещо вищому рівні, проте значно нижче, ніж у військовослужбовців інших підрозділів – у військовослужбовців інженерно-саперних та ремонтно-відновлювальних підрозділів). Такий профіль також відображає специфіку завдань, які виконують ці підрозділи: йти у бій першими – танкісти, сапери; забезпечити ремонт озброєння і техніки – ремонтно-відновлювальні підрозділи.

Для визначення статистичної значущості виявлених відмінностей використано методи статистичного висновку. Їх застосування передбачає формулювання нульової (H_0) та альтернативної (H_1) гіпотез:

H_0 – різниця в рівні психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів у підрозділах різних родів військ викликана випадковими чинниками, а не тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів,

зумовлених умовами виконання (характером) завдань та особистісними характеристиками військовослужбовців;

H_1 – різниця в рівні психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів у підрозділах різних родів військ викликана тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів, зумовлених умовами виконання (характером) завдань та особистісними характеристиками військовослужбовців, а не випадковими чинниками.

Під час формулювання гіпотез враховано, що різний порядок комплектування родів військ визначає відмінності в особистісних характеристиках військовослужбовців, якими їх укомплектовано.

Оскільки розподіл даних, отриманих у ході опитування респондентів шести (більше двох) незалежних вибірок, відрізняється від нормального, для з'ясування, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, використано H -тест за методом Крускала – Уолліса (Kruskal – Wallis Test). Порівняльний аналіз значень середніх рангів рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців, які воювали в підрозділах та частинах різних родів військ, наведено на рис. 3.3. Розглянемо статистики критерію H -тесту Крускала – Уолліса щодо значущості виявлених відмінностей у значеннях середніх рангів (табл. Д.5).

Проведений статистичний аналіз (див. табл. Д.5) дав змогу вибудувати рейтинг значущості статистик відмінностей у середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів військ (остання колонка табл. Д.5):

найвищі ранги відмінностей у рівні психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів військ виявлено за такими показниками: спрямованість на виконання завдань у складі свого підрозділу, впевненість у командирах і товаришах по службі, загальна психологічна стійкість до бойових стресорів. Визначені статистики при $p = 0,000$ вказують, що різниці в середніх рангах для цих складових психологічної стійкості максимально значущі ($p < 0,001$);

середню частину ранжованого (за значущістю статистик відмінностей у середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів) переліку показників психологічної стійкості займають такі складові: переконаність у перевазі над ворогом, здатність контролювати стан, готовність нищити ворога, впевненість у собі. Визначені статистики при $p = 0,000$ вказують, що різниці в середніх рангах для цих складових психологічної стійкості максимально значущі ($p < 0,001$);

найнижчий ранг відмінності в рівні психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів військ встановлено за показником готовності до самопожертви. Визначена статистика при $p = 0,002$ вказує, що різниця в середніх рангах для цієї складової психологічної стійкості високозначуща ($p < 0,01$).

За результатами проведеного аналізу з'ясовано, що структура та рівень психологічної стійкості за більшістю показників максимально значуще ($p \leq 0,001$) відрізняється у військовослужбовців різних родів Сухопутних військ Збройних Сил України.

Отже, прояв складових психологічної стійкості залежить від особистісних властивостей військовослужбовців та специфіки завдань, що їх виконує певний рід Сухопутних військ.

3.3. Програма розвитку психологічної стійкості військовослужбовців сухопутних військ та результати її апробації

У цьому підрозділі наведено вирішення 5-го завдання емпіричного дослідження: розроблення програми розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів та експериментальне доведення її результативності.

Це завдання вирішено через узагальнення та аналіз досвіду розвитку психологічної стійкості (додаток Е.1); систематизацію заходів розвитку психологічної стійкості відповідно до складових психологічної стійкості

військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів; формування програми розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів; проведення заходів із формування, підтримання та відновлення психологічної стійкості у визначених підрозділах; статистичне доведення їх результативності. Ми також отримали оцінку результативності розробленої програми, висловлену експертами – командним складом військових частин (вибірково для окремих випадків).

В Україні структури морально-психологічного забезпечення (психологічної підтримки персоналу) широко застосовують технології психологічного відбору військовослужбовців, їх психологічної підготовки, супроводження під час виконання завдань, відновлення боєздатності, реінтеграції в цивільне життя. Їх застосування спрямовано на комплектування частин і підрозділів кандидатами з відповідними психологічними якостями та їх мотивацію, розвиток психологічної стійкості і забезпечення стійкого функціонування психіки військовослужбовців під час виконання службово-бойових завдань, відновлення ресурсів психологічної стійкості військовослужбовців, забезпечення після перемоги повернення до повноцінного життя великої кількості активних і перспективних громадян, які мають стати основою нашого суспільства та розвитку України.

Перелічені заходи сукупно забезпечують формування, підтримання та відновлення психологічної стійкості військовослужбовців Збройних Сил України, оскільки елементи формування психологічної стійкості реалізуються під час психологічної підготовки, психологічного супроводу бойових дій, відновлення боєздатності частин (підрозділів). Проте програми розвитку психологічної стійкості на цей час не розроблені та не впроваджені, оскільки організація роботи структур морально-психологічного забезпечення (психологічної підтримки персоналу) не передбачає застосування програмно-цільового методу.

Програмно-цільовий метод доцільно визначити як спосіб формування системи управлінських рішень, сутність якого полягає у відборі основних

цілей соціально-психологічного розвитку військовослужбовців та військових підрозділів, розробленні взаємопов'язаних заходів з їх досягнення в певні строки за умови збалансованого забезпечення ресурсами із застосуванням оцінювання результативності заходів та ефективності використання ресурсів на всіх етапах реалізації плану діяльності.

Як відомо з досвіду російсько-української війни, трапляється, що події відбуваються не за планом, тому потрібно оперативно реагувати на зміни в обстановці. З огляду на це недоцільно складати програму формування психологічної стійкості як деталізований план діяльності з досягнення психологічної стійкості військовослужбовців та військових підрозділів чи передбачений хід подій у часі [91; 163].

Програму формування психологічної стійкості військовослужбовців та військових підрозділів доцільно визначити як сукупність заходів, спрямованих на досягнення їх психологічної стійкості, порядок реалізації яких визначає командир відповідно до пропозицій психолога, розроблених на підставі оцінювання стану об'єктів управління.

Щоб підвищити якість надання психологічної допомоги військовослужбовцям Збройних Сил України, спільною директивою Міністерства оборони України та Головнокомандувача Збройних Сил України створено групи контролю бойового стресу. В інструкції “Порядок роботи груп контролю бойового стресу у військових частинах Збройних Сил України” визначено основні завдання груп:

методично забезпечувати проведення заходів психологічної підготовки (загальної, спеціальної, цільової) особового складу військової частини (підрозділу) до виконання бойових завдань у конкретних умовах бойової обстановки під час проведення занять з предметів бойової підготовки;

оцінювати та оперативно реагувати на зміни психологічної готовності і стійкості особового складу військової частини, що виникають під час виконання завдань за призначенням;

методично забезпечувати проведення заходів з відновлення психологічної готовності і стійкості особового складу [54].

Щоб методично правильно та оперативно реагувати на недосягнення чи зниження необхідного рівня психологічної стійкості, було розроблено програму розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів та проведено її апробацію. Вихідним положенням для побудови програми стало визначення психологічної стійкості до бойових стресорів – здатність (забезпечена певним набором властивостей) особистості виконувати завдання за наявності загроз задоволенню її потреб у бою.

Програму розроблено з урахуванням можливого комплексного її використання з методикою оцінювання психологічної стійкості військовослужбовців (див. додаток Г). Для цілей цієї наукової праці **програму розвитку психологічної стійкості** визначено як сукупність заходів, спрямованих на розвиток особистісних властивостей, які за результатами обсерваційного дослідження визначено як компоненти психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів: здатність контролювати свій стан; впевненість у собі; готовність нищити ворога; спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу; переконаність у перевазі над ворогом; впевненість у командирах і товаришах по службі; готовність до самопожертви.

На формування саме цих характеристик і спрямовано заходи програми. Такий підхід передбачає застосування трьох головних правил розроблення програми:

спрямованості на розвиток хоча б одного з семи визначених компонентів психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів;

визначення часу, умов, порядку та правил проведення заходів, очікуваних результатів проведення запланованих заходів;

доведення результативності заходів програми в ході емпіричного експериментального дослідження.

Моделлю травми Елерса і Кларка (Ehlers та Clark) [134] передбачено, що превентивні програми мають бути зосереджені на переосмисленні негативних оцінок посттравматичних реакцій, допомозі індивідам у розрізненні минулих і сучасних загроз, подоланні нав'язливих спогадів. Зокрема автори з'ясували:

індивіди мають вищий ризик постійного ПТСР, якщо надзвичайно негативно оцінюють травмувальну ситуацію та мають нав'язливі спогади (погано розуміють ситуацію та її контекст, мають сильну асоціативну пам'ять, сильну перцептуальну реакцію). Якщо людина негативно оцінює свою реакцію на травму, то ризикує отримати постійний ПТСР. Допомога індивідам у зміні їхніх реакцій на нейтральні або позитивні дасть змогу послабити ймовірність тривалого ПТСР;

оскільки у ПТСР ключовою є неспроможність відрізнити загрози, пов'язані з минулою травмою, від нинішньої ситуації, Елерс і Кларк обстоюють втручання на основі когнітивної терапії, що мають допомогти протистояти обмеженням у минулому і в актуальній ситуації.

Мета навчання психологічної стійкості полягає в посиленні або нарощуванні наявних ресурсів, які сприятимуть адаптації.

Більшість досліджень психологічної стійкості були проведені в межах психології розвитку (вікової психології). Дослідники намагалися ідентифікувати загальні характеристики відновлення психологічної стійкості після стресу [106, с. 107]: витривалість, ефективність (як самоефективність, так і колективну ефективність), а також нейробіологічні компоненти стійкості.

Вивчення витривалих індивідів дало підстави вважати, що їм притаманні особистісні характеристики, які підтримують психологічну стійкість. Такі індивіди вдаються до пошуку допомоги і мають значні мережі підтримки; часто оцінюють свій досвід позитивно (труднощі вважають

кроком до досягнень); вірять, що можуть змінити стресову ситуацію або відновитися після її наслідків; віддають перевагу зосередженню на позитивних наслідках сильних життєвих викликів; вважають, що здатні контролювати власну долю; мають сутнісні життєві цілі; розглядають стрес як виклик, який можна подолати; з меншою ймовірністю можуть мати поведінкові розлади чи розлади психічного здоров'я, вживати алкоголь для протистояння стресові; з більшою ймовірністю описуватимуть себе як таких, що вирішують проблеми [106, с 114].

Мадді та Кобаса (Maddi and Kobasa) [106, с. 107] досліджували методи, які медики використовують для підвищення “психічної стійкості”. Учені виявили, що витривалі особи віддані своїй роботі (у них є місія, в яку вони вірять), їм притаманне відчуття контролю над подіями свого життя, вони невтомно шукають і приймають виклики, відчуваючи, що навчатимуться з досвіду, рідко хворіють.

Основою людського існування є відчуття здатності бути ефективним (спроможним діяти задля досягнення мети) [106, с. 107]. Допоки люди не повірять, що можуть досягати бажаних результатів завдяки своїм діям, у них буде недостатньо мотивації для дій або протистояння труднощам. Частково саме завдяки вірі в самоефективність люди визначають, яким викликам можуть протидіяти, скільки зусиль здатні витратити, як довго триматися попри перешкоди і втрати, сприймати втрати як мотивуючі або демотивуючі. Беніт і Бандура (Benight and Bandura) [106, с. 107] рекомендували навчати індивідів обранню досяжних цілей, які заохочуватимуть до повторення успішного досвіду, а також формуватимуть відчуття контролю за навколишнім середовищем, що зміцнюватиме психологічну стійкість.

У соціальній когнітивній теорії поширена концепція індивідуальної ефективності впливу на “колективного агента” [106, с. 108], що, зокрема, стосується й військовослужбовців. Спільна віра у здатність колективу досягати бажаних результатів – це основна характеристика колективного агента. Дослідження показують: що сильнішими є відчуття колективної

ефективності і вищими прагнення членів групи та вмотивованість їхніх дій, то сильнішою стає їхня спроможність впоратися з перешкодами й невдачами, вищими бойовий дух і стресостійкість, кращими досягнуті результати. Як на суспільному, так і на індивідуальному рівнях висока самооцінка ефективності поліпшує групові зусилля та досягнення. Діяльність військових керівників із формування колективної ефективності потребує об'єднання різноманітних індивідуальних інтересів задля підтримки спільних базових цінностей і цілей.

Інший підхід до розвитку психологічної стійкості полягає у проведенні інтерв'ю з тими, хто вижив у надзвичайних стресових умовах, щоб зрозуміти загальні чинники, які допомагають виживати. Дослідження таких випадків [106, с. 114] показало, що застосування певної стратегії вирішення проблем допомогло тим, хто пережив травму, зберегти відчуття самоефективності й контролю над загрозовими для життя ситуаціями. Прикладами таких стратегій були: пригадування і практичне застосування набутих раніше навичок щодо ситуації, в якій люди опинилися (наприклад, безпека і дихання); впевненість у допомозі друзів; вдумливий аналіз усіх подій і прагнення досягнути результатів; відкидання думок про смерть як неконструктивних; зосередженість на способах заспокоєння людини, яка становить загрозу; відчуття контролю над ситуацією; збереження спокою; думки про близьких людей; молитви; зосередження на позитивних копінг-стратегіях; намагання не звертати увагу на звуки або знаки.

Основні навички виживання були окреслені Гонсалесом (Gonzales) [106, с. 114], який провів інтерв'ю з сотнями людей, які вижили у загрозових для життя ситуаціях. Ці люди наводили перелік чинників, які допомогли їм вижити у небезпечних ситуаціях:

1) обізнаність, наскільки це можливо, про ситуацію заздалегідь, усвідомлення, що вплив може бути настільки значним або швидким, що це навіть уявити неможливо;

2) адаптивність і гнучкість, які спираються на правильне розуміння ситуації і передбачають відповідну зміну поведінки;

3) швидка організація, встановлення правил і дисципліни; поділ великих завдань на маленькі частини, виконання доручень; визначення досяжних цілей і розроблення короткострокових планів із їх досягнення; час від часу – виконання того, що перебуває у межах можливого, і відмова від усього іншого;

4) усвідомлення власних можливостей і запобігання їх недооцінюванню чи переоцінюванню;

5) здатність оцінювати ситуацію та зупинитися, якщо умови не дають змоги просуватися вперед, незалежно від обсягів запланованого; реалістичність цілей і часових меж, зорієнтованість здебільшого на зміст, ніж на процес;

6) культивування позитивного психологічного налаштування: розуміння того, що життя не завжди справедливе; наявність стійкості, терпіння, ввічливості, скромності, зовнішньої пристойності та волі (у найгірших ситуаціях), які дадуть змогу вчинити якнайкраще; відзначення успіхів, відчуття радості від завершення виконання завдання, навіть незначного; підтримання постійної мотивації, запобігання відчуттю безнадії, влаштування собі невеличких перерв у разі виникнення стресової ситуації; налаштування на обачність і виконання задуманого, переконання у власному успіху; відсутність збентеження через невдачу; визнання, що середовище і ситуація постійно змінюються; у разі невдачі – прагнення почати все заново і рухатися постійно, хоч і маленькими кроками; використання ресурсів ситуації, що склалася, і прагнення бачити можливості у виниклих перепонах.

Стрес-менеджмент зазвичай передбачає: визначення і пом'якшення чинників, які впливають на одужання (нестачі підтримки з боку інших, безперервних стресів, неконструктивних переконань); забезпечення ресурсами, які допоможуть постраждалому зорганізуватися і втілити свій

план [106, с. 106]. Розвиток психологічної стійкості передбачає накопичення особистісного ресурсу для подолання стресових ситуацій.

Можливості з розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів доречно визначати на основі теорії провідної діяльності. На думку О. М. Леонтєва, провідна діяльність – це вид діяльності, виконання якої визначає виникнення і формування психологічних новоутворень людини на певному етапі розвитку особистості. Підготовка у складі військових підрозділів, ведення бойових дій, участь у відновленні боєздатності підрозділів є саме тією діяльністю, яка формує психологічну стійкість до бойових стресорів. У структурі такої діяльності особливе місце посідають соціально-психологічні характеристики особистості – сукупність конкретних форм, значущих для військовослужбовців відносин із соціальним оточенням (рідними, друзями, товаришами по службі, командирами, союзниками, ворогом тощо) та їх психічних якостей.

Саме тому заходи з розвитку психологічної стійкості доцільно спрямувати на формування, виявлення та закріплення особистісних засобів контролю стресу (знань, навичок, позитивних копінгів реагування на бойові стресори) через набуття таких здатностей:

- диференціювати уявні та реальні загрози;
- долати нав'язливі деструктивні спонуки;
- об'єктивно оцінювати свій стан та реакції на стресори;
- застосовувати психотехніки контролю стресу та страху, надання першої психологічної допомоги;
- сприяти створенню умов для соціально-психологічної підтримки у підрозділі.

Досягати цілей розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів доцільно на етапах формування та набуття спроможностей, застосування за призначенням, відновлення боєздатності частин і підрозділів.

На етапі формування частин і підрозділів та набуття ними спроможностей до виконання завдань потрібно:

забезпечити усвідомлення військовослужбовцями реалій бою;
навчати військовослужбовців методів контролю стресу та страху;
навчати військовослужбовців методів надання першої психологічної допомоги;

провести інструкторсько-методичні заняття з офіцерським складом щодо формування поваги та авторитету до себе у підлеглих, що включатимуть заходи психологічного впливу під час занять з бойової підготовки;

сприяти формуванню внутрішніх комунікацій у підрозділі.

На етапі застосування частин і підрозділів за призначенням доцільно:

підкріплювати позитивні копінги;

надавати первинну психологічну допомогу;

сприяти усвідомленню ситуацій і подій, що відбуваються.

На етапі відновлення боєздатності частин і підрозділів доцільно:

закріплювати позитивні копінги;

надавати психологічну допомогу;

сприяти усвідомленню того, що відбулося;

забезпечувати соціальну підтримку військовослужбовців.

3.3.1. Заходи з розвитку психологічної стійкості на етапі формування частин та підрозділів і набуття ними спроможностей до виконання завдань за призначенням та їх результативність

Заходи з розвитку психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів на етапі формування частин та підрозділів і набуття ними спроможностей до виконання завдань за призначенням проводилися за такими напрямками:

- 1) формування серед солдатського та сержантського складу соціально-психологічних умов, які забезпечать підтримання психологічної стійкості і швидке відновлення психоемоційного стану в екстремальних ситуаціях;
- 2) формування в офіцерського складу мотивації та уміння організувати і здійснювати внутрішні комунікації;
- 3) насичення заходів бойової підготовки елементами психологічної підготовки.

Заходи з розвитку психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів на етапі підготовки частин та підрозділів до застосування мають забезпечити:

- усвідомлення військовослужбовцями реалій бою;
- освоєння прийомів самоконтролю стресу та страху, надання першої психологічної допомоги;
- формування ефективних внутрішніх комунікацій у підрозділі;
- насичення заходів бойової підготовки імітаторами бойових стресорів.

Щоб військовослужбовці усвідомили, якими будуть умови їх участі в бойових діях, доцільно провести мозковий штурм та обговорити з ними основні особливості бойових дій, а також провести психоедукацію щодо особливостей функціонування психіки в разі впливу бойових стресорів. Під час мозкового штурму й обговорення основних особливостей бойових дій потрібно використовувати приклади реальних бойових дій, зосереджуючи увагу на відмінностях в очікуваннях щодо розгортання ситуації і своєї поведінки та реальністю бою (табл. Е.1).

Психоедукація щодо особливостей функціонування психіки у разі впливу бойових стресорів передбачає:

- навчання – вивчення природи, причин і симптомів страху та стресу, змін у психофізіологічному функціонуванні і їх значень – військових потрібно навчити використовувати досвід ветеранів, відкрито їм розповідати про свої переживання в парах, щоб заохотити процес “вентиляції”

(зменшення внутрішнього напруження через вербалізацію особистого досвіду, переживань, думок);

“відверті розмови” – заохочення відвертих розмов про страх і стрес з боку командира, військових психологів і лікарів із наголошенням, що йдеться про звичайні прояви, які сприяють розвитку “чутливості” до виявлення ознак страху і стресу в собі та інших.

Страх та бойовий стрес логічні й очікувані на полі бою, а через їх потенційно руйнівний ефект їм потрібно присвятити окрему увагу в межах спеціальної психологічної підготовки до бойових дій. Для освоєння прийомів самоконтролю стресу і страху доцільно проводити психоедукацію, тренувати військовослужбовців у застосуванні психотехнік контролю стресу і страху, мотивувати їх застосовувати, проводити інструкторсько-методичні заняття з офіцерським та сержантським складом щодо використання психотехнік у повсякденній діяльності і на заняттях з бойової підготовки. Для навчання військовослужбовців методів контролю стресу рекомендовано застосовувати технологічну карту (табл. Е.2).

Щоб освоїти прийоми самоконтролю страху доцільно проводити психоедукацію, тренувати виконання психотехніки контролю страху, мотивувати військовослужбовців їх застосовувати, проводити інструкторсько-методичні заняття з офіцерським та сержантським складом щодо використання психотехнік у повсякденній діяльності і на заняттях з бойової підготовки. Для навчання військовослужбовців методів контролю страху рекомендовано застосовувати технологічну карту (табл. Е.3).

Щоб освоїти прийоми надання першої психологічної допомоги, доцільно проводити психоедукацію, тренувати виконання психотехніки надання першої психологічної допомоги (за протоколом “Яхалом”, застосовуваним в Ізраїлі), мотивувати усіх військовослужбовців його застосовувати, проводити інструкторсько-методичні заняття з офіцерським та сержантським складом щодо використання психотехніки у повсякденній діяльності і на заняттях з бойової підготовки. Для навчання

військовослужбовців методів надання першої психологічної допомоги рекомендовано застосовувати технологічну карту (табл. Е.4).

Для формування ефективних внутрішніх комунікацій у підрозділі доцільно проводити психоедукацію, тренінги згуртованості, мотивувати усіх військовослужбовців до внутрішньої комунікації, проводити інструкторсько-методичні заняття з офіцерським та сержантським складом щодо використання психотехнік внутрішніх комунікацій у повсякденній діяльності і на заняттях з бойової підготовки.

У процесі психоедукації доцільно ознайомити військовослужбовців з метою та головними завданнями проведення заходів внутрішніх комунікацій, обговорити загальні принципи взаємодії між військовослужбовцями, необхідність і способи їх дотримання з точки зору цінності високого рівня взаємодії військовослужбовців у бою (табл. Е.5).

Для набуття навичок ефективної міжособистісної взаємодії у підрозділі рекомендовано застосовувати технологічну карту тренінгу згуртованості військового підрозділу (табл. Е.6).

На етапах формування військових підрозділів та набуття ними спроможностей для виконання завдань за призначенням є можливість та необхідність навчати офіцерський і сержантський склад форм організації та методів проведення заходів внутрішньої комунікації. Для кращої мотивації, посилення практичної спрямованості занять навчання командирів рот і взводів плануванню та проведенню заходів внутрішніх комунікацій у підрозділі доцільно проводити у формі мозкового штурму. Орієнтовний порядок роботи та головні питання, які доцільно винести на обговорення, наведено у технологічній карті проведення заняття (табл. Е.7).

Командирське інформування забезпечує налагодження процесів обміну інформацією (спілкування) у підрозділі, формування психологічної готовності військовослужбовців виконати наказ. Під час відпрацювання 4-го питання заняття доцільно дотримуватися таких порад щодо підготовки і проведення командирського інформування:

бери особисту участь у підготовці та проведенні командирського інформування, що сприятиме налагодженню комунікаційних процесів з підлеглими, формуванню довіри до Вас та Ваших рішень;

веди розмову просто, не вживаючи жаргонної лексики та спеціальних термінів, що можуть бути незрозумілими для бійців. Якщо необхідно ввести певні терміни в лексикон військовослужбовців, роби це свідомо, поступово, згідно з планом, що дасть змогу підлеглим краще Вас розуміти;

моделлю чи показуй ситуацію, залучай підлеглих до обговорення, що сприятиме кращому засвоєнню ними інформації;

виважено використовуй власні оцінні судження, спонукай підлеглих до оцінювання, що забезпечить взяття ними відповідальності за виконання запропонованих рішень.

У бойових умовах обов'язково необхідно проводити бойове інформування. Сутність методики бойового інформування, наведеної у табл. Е.8 полягає у відповіді на п'ять запитань.

Важливим елементом внутрішніх комунікацій в умовах бойових дій є аналіз проведених дій – професійне обговорення виконання завдання (участі в ситуації, події, процесі підготовки), призначене для критичного аналізу досягнутих результатів, дотримання вимог і можливостей вдосконалення процесів. Аналіз проведених дій дає змогу командирам підрозділів та особовому складу самостійно визначити: що мало статися, що відбулося насправді, чому це сталося саме так, як підтримати сильні та компенсувати слабкі сторони в майбутньому. Аналіз проведених дій – це інструмент удосконалення будь-якої діяльності та основна форма систематизації досвіду, що забезпечує:

розуміння кожним своєї ролі та дій;

оцінювання сильних і слабких сторін підрозділу з різних точок зору;

зворотний зв'язок та розуміння кожним, що потрібно вдосконалити для підготовки до подальших бойових дій;

деталізацію та об'єктивність звітів про події, можливість вивчати досвід бойових дій та/або підготовки до них.

Психологічну сутність методики аналізу проведених дій наведено у табл. Е.9.

Для насичення заходів бойової підготовки імітаторами бойових стресорів доцільно проводити інструкторсько-методичні заняття з офіцерським складом. Під час інструкторсько-методичних занять рекомендовано наголосити на необхідності застосовувати досвід реальних бойових дій та спиратися на особливості організації занять з бойової підготовки (табл. Е.10).

Узагальнений розподіл заходів за категоріями військовослужбовців та часом проведення наведено у табл. Е.11.

Щоб визначити результативність заходів програми розвитку психологічної стійкості, рекомендованих для реалізації на етапі формування частин (підрозділів) та набуття ними спроможностей для виконання завдань, проведено формувальний експеримент. Для забезпечення прийняттого рівня психологічної стійкості використано заходи, згадані у цьому пункті та наведені у таблицях додатку Е.

Для встановлення результативності заходів з формування психологічної стійкості до бойових стресорів за допомогою методики оцінювання рівня психологічної стійкості (див. додаток Г) виявлялися відмінності у рівнях психологічної стійкості військовослужбовців п'яти експериментальних і п'яти контрольних груп. Порівняльний аналіз відмінностей у середньостатистичних значеннях в експериментальних (заходи проводили до вимірювання психологічної стійкості) та умовно контрольних (заходи проводили після вимірювання психологічної стійкості) групах наведено на рис. 3.4.

Рисунок 3.4 – Результативність заходів з формування психологічної стійкості до бойових стресорів на етапі підготовки підрозділів

Описуючи відмінності в середньостатистичних значеннях в експериментальних та умовно-контрольних групах (див. рис. 3.4) зазначимо, що в експериментальних групах, де заходи формування були проведені до вимірювання психологічної стійкості, її рівень вищий порівняно з результатами вимірювання рівня психологічної стійкості в контрольних групах за усіма показниками. Найвиразніші відмінності спостерігаються за такими показниками:

впевненість у собі ($\Delta = 0,6$) – вказує на готовність протистояти труднощам, виконувати бойові завдання, проявляти винахідливість, переборювати втому та дискомфорт;

готовність нищити ворога ($\Delta = 0,6$) – вказує на переживання ненависті до ворога, бажання та професійну здатність нищити його;

впевненість у командирах і товаришах по службі ($\Delta = 0,7$) – вказує на готовність підпорядковуватися та діяти в команді.

Для визначення статистичної значущості відмінностей у рівні психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців експериментальних та умовно контрольних груп (встановлення випадковості

чи закономірності) використано методи статистичного висновку, що передбачають формулювання нульової (H_0) та альтернативної (H_1) гіпотез:

H_0 – різниця у рівнях психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців експериментальних та умовно контрольних груп викликана випадковими причинами, а не проведенням заходів з формування психологічної стійкості до бойових стресорів;

H_1 – різниця у рівнях психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців експериментальних та умовно контрольних груп викликана проведенням заходів з формування психологічної стійкості до бойових стресорів, а не випадковими причинами.

Оскільки розподіл даних, отриманих у ході опитування респондентів двох незалежних вибірок, відрізняється від нормального, для з'ясування, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, використано статистичний критерій – тест Манна – Уїтні (Mann – Whitney Test). Результати застосування цього вирішального правила, на основі якого буде прийнято рішення про відхилення чи прийняття нульової гіпотези, наведено у табл. Ж.1 та Ж.2. Порівняльний аналіз відмінностей у значеннях середніх рангів в експериментальних (заходи проведено до вимірювання психологічної стійкості) та умовно контрольних (заходи проведено після вимірювання психологічної стійкості) групах наведено у табл. Ж.1.

Різниця у значеннях середніх рангів (Δ) показників психологічної стійкості до бойових стресорів коливається у межах від 22,52 до 56,81 одиниць. У процесі ранжування різниць середніх рангів в експериментальних та контрольних групах встановлено:

найвище значення різниці середніх рангів має показник загальної психологічної стійкості до бойових стресорів ($\Delta = 56,81$);

високі значення різниць середніх рангів мають показники впевненості у командирах і товаришах по службі ($\Delta = 48,06$), готовності нищити ворога ($\Delta = 47,1$), здатності контролювати стан ($\Delta = 44,62$), переконаності у перевазі над ворогом ($\Delta = 44,44$), впевненості у собі ($\Delta = 41,98$);

низькі значення різниць середніх рангів мають показники готовності виконувати завдання у складі свого підрозділу ($\Delta = 29,53$), готовності до самопожертви ($\Delta = 22,52$).

Статистики критерію *U* Манна – Уїтні щодо значущості відмінностей у значеннях середніх рангів в експериментальних (заходи проведено до вимірювання психологічної стійкості) та умовно контрольних (заходи проведено після вимірювання психологічної стійкості) групах наведено у табл. Ж.2.

Аналіз значень таблиці Ж.2 показує на максимально значущі ($p < 0,001$) відмінності в середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців в експериментальних та контрольних групах за більшістю показників психологічної стійкості, крім готовності до самопожертви (встановлено дуже значущі $p < 0,01$ відмінності). Визначені статистики вказують, що заходи з формування психологічної стійкості до бойових стресорів, проведені під час формувального експерименту на етапі підготовки підрозділів до застосування, з максимальною ймовірністю ($p < 0,001$) виявилися результативними.

3.3.2. Заходи з розвитку психологічної стійкості на етапі супроводу частин та підрозділів під час виконання завдань за призначенням і їх результативність

Заходи з розвитку психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів на етапі застосування частин та підрозділів за призначенням мають забезпечити:

усвідомлення військовослужбовцями ситуації та подій, що відбуваються;

надання первинної психологічної допомоги у підрозділах та спеціально обладнаних пунктах;

виявлення та підкріплення позитивних копінгів поведінки у бою.

Під час виконання частинами і підрозділами завдань за призначенням заходи з підтримання та розвитку психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів проводять на етапах:

- 1) підтримання соціально-психологічних умов, що забезпечать психологічну стійкість у бою та швидке відновлення психоемоційного стану після бою;
- 2) психологічної підтримки особового складу під час бою;
- 3) відновлення психологічної стійкості до бойових стресорів після завершення бою за умови відведення з “нуля”.

Щоб звернути увагу командирів відділень, взводів, рот на необхідність підтримання соціально-психологічних умов, які забезпечують психологічну стійкість у бою та швидке відновлення психоемоційного стану безпосередньо після бою, доцільно проводити з ними мотиваційні бесіди про діяльність командира із забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців у бою, вимагати обов'язкового проведення бойового інформування (див. табл. Е.8) та аналізу проведених дій (див. табл. Е.9). Під час бесід обговорюють очікувані результати проведення заходів із підтримання психологічної стійкості на етапі застосування підрозділів за призначенням (табл. Е.12), використовуючи приклади реальних бойових дій та спираючись на основні потреби військовослужбовця в бою.

Слід досягти усвідомлення командирами своїх завдань із забезпечення стійкого функціонування психіки військовослужбовців на полі бою:

проведення підготовки, що була б достатньо жорсткою та реалістичною і забезпечувала виконання завдань;

згуртування підрозділу навколо питань, вирішення яких забезпечить виконання завдань;

формування та підтримання довіри військовослужбовців до себе на всіх рівнях. Довіри досягають та зберігають її через двосторонню чесність

військовослужбовців і командування, яке дослухається до потреб і реальності передової та діє відповідно до них. Довіра зміцнюється завдяки реалістичним та адекватним наказам, особистому контакту командирів з підлеглими, і відкритою підтримкою;

формування взаємної довіри та взаємної підтримки серед сімей військовослужбовців, які є не менш важливою частиною підрозділу, ніж кадрові військовослужбовці у згуртованих підрозділах;

досягнення успіху в бойовій підготовці та діяльності, що забезпечує запобігання негативній асоціації себе з чим-небудь ганебним, усунення неподоланих бар'єрів на шляху до визнання наявності стресу перед іншими.

Щоб підтримувати психологічну стійкість військовослужбовців під час бою на достатньому рівні, доцільно реалізовувати розроблений комплекс заходів, який включає порядок (варіанти) дій різних категорій військовослужбовців (табл. Е.13).

Для відновлення психологічної стійкості до бойових стресорів після завершення бою за умови відведення з “нуля” доцільно реалізовувати розроблений комплекс заходів, який включає порядок (варіанти) дій різних категорій військовослужбовців (табл. Е.14).

Розглянемо порядок та основні питання проведення підтримувальної бесіди, яку доцільно застосовувати в діяльності груп контролю бойового стресу для підтримання психологічної стійкості військовослужбовців у районі ведення бойових дій. Групову бесіду доцільно проводити у сім етапів, зміст яких подібний до етапів дебрифінгу. Зміст і послідовність операцій за етапами підтримувальної бесіди, їх коротку характеристику наведено у технологічній карті (табл. Е.15).

Для визначення результативності заходів програми розвитку психологічної стійкості, рекомендованої для реалізації на етапі виконання завдань за призначенням частинами (підрозділами), проведено формувальний експеримент у частині, яка виконувала завдання за призначенням у районі

бойових дій. Підрозділи частини вели бойові дії та забезпечували їх ведення. Експериментальні групи були визначені випадковим поділом підрозділу (як правило, роти, батареї, рідше – взводу) на дві групи. В одній групі спочатку проводили бесіду, а потім опитування, в іншій групі спочатку опитування, а потім – бесіду. Робота тривала одночасно в обох групах: різні офіцери-психологи змінювали місце роботи з особовим складом (один офіцер проводив бесіду, інший – опитування).

Для підтримання психологічної стійкості на прийнятному рівні використано розроблені у цьому пункті заходи. Узагальнений розподіл заходів за категоріями військовослужбовців та часом проведення наведено у табл. Е.16.

Заходи з розвитку психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів на етапі застосування частин та підрозділів за призначенням були апробовані в ході роботи мобільної групи Головного управління морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України (ГУ МПЗ ЗС України). Група працювала в межах повноважень високомобільної групи внутрішніх комунікацій, використовуючи мотиваційну бесіду (див. табл. Е.12), адаптовану методику аналізу проведених дій (див. табл. Е.9) під час роботи з офіцерами МПЗ та командирами підрозділів, а також групову бесіду (за адаптованою схемою дебрифінгу) як метод підтримання психологічної стійкості військовослужбовців у межах психологічного супроводу бойових дій частини (див. табл. Е.15).

Таким чином, апробація полягала в застосуванні у природних умовах інструментів, які б давали змогу підтримувати психологічну стійкість військовослужбовців на рівні, достатньому для виконання службово-бойових завдань, що відповідає одному із завдань та функцій груп контролю бойового стресу.

Під час роботи було враховано високу ймовірність наявності ознак травматичних психічних розладів, проте ми зосереджували зусилля на переважній більшості військовослужбовців, яка мала усвідомити набутий досвід та використати його для розвитку своїх якостей, зокрема психологічної стійкості. Звичайно, пропонований підхід доцільно реалізувати після фільтрації та визначення військовослужбовців з рівнем негативних відхилень у функціонуванні психіки, який не дає їм змоги працювати у групі. У практиці нашої групи фільтрацію проводили в ході встановлення контакту та проведення заходів з групою, в якій працювали. Випадків вилучення військовослужбовців з групи за нашою ініціативою було близько 5, з них через ознаки психотравми, що не давали змоги працювати за методикою, – 2 (разом взяли участь у бесідах 197 осіб).

Для встановлення результативності заходів з підтримання психологічної стійкості до бойових стресорів на етапі виконання підрозділом завдань за призначенням використано методику оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців (див. додаток Г). Виявлено відмінності у рівнях психологічної стійкості військовослужбовців чотирьох експериментальних і чотирьох контрольних груп. Порівняльний аналіз відмінностей середньостатистичних значень в експериментальних (заходи проведено до вимірювання психологічної стійкості) та умовно контрольних (заходи проведено після вимірювання психологічної стійкості) групах наведено на рис. 3.5.

Рисунок 3.5 – Результативність заходів з формування психологічної стійкості до бойових стресорів на етапі застосування підрозділів за призначенням

Описуючи відмінності в середньостатистичних значеннях в експериментальних та умовно контрольних групах (див. рис. 3.5), зазначимо, що в експериментальних групах, де заходи формування були проведені до вимірювання психологічної стійкості, її рівень за більшістю показників вищий порівняно з результатами вимірювання рівня психологічної стійкості в контрольних групах. Виразні відмінності спостерігаються за такими показниками:

переконаність у перевазі над ворогом ($\Delta = 0,4$) – демонструє вплив проведених заходів на підвищення впевненості у перемозі, переконаності у моральній та духовній перевазі над ворогом, готовності до захисту України у складі свого підрозділу;

здатність контролювати стан ($\Delta = 0,3$) – демонструє вплив проведених заходів на підвищення готовності проявити сміливість, активізуватися, зберігати самовладання, контролювати страх, переживати азарт, шукати шляхи вирішення проблем, надати підтримку іншим, надихнути своїм прикладом;

впевненість у собі ($\Delta = 0,3$) – демонструє вплив проведених заходів на підвищення готовності протистояти труднощам, виконувати бойові завдання, проявляти винахідливість, переборювати втому та дискомфорт.

Мінімальні відмінності виявлено за такими показниками:

готовність до самопожертви ($\Delta = 0,2$) – вказує на мінімальне підвищення готовності захищати Україну від ворога ціною самопожертви за результатами проведених заходів;

готовність нищити ворога ($\Delta = 0,1$) – вказує на мінімальне загострення відчуття ненависті до ворога, зростання бажання та професійної здатності нищити його за результатами проведених заходів.

Відсутні відмінності за такими показниками:

впевненість у командирах і товаришах по службі ($\Delta = 0,0$) – демонструє більшу силу впливу досвіду ведення бойових дій на готовність військовослужбовців підпорядковуватися та діяти в команді порівняно із проведеними заходами розвитку психологічної стійкості;

спрямованість виконувати завдання у складі підрозділу ($\Delta = 0,0$) – демонструє більшу силу впливу досвіду ведення бойових дій на готовність військовослужбовців долати втому та фізичне виснаження, впевненості у значущості діяльності у складі підрозділу порівняно із проведеними заходами розвитку психологічної стійкості.

Відмінності в середньостатистичних значеннях загального показника психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів в експериментальних та умовно контрольних групах становлять 0,3 одиниці, що дає змогу припустити існування зв'язку між зростанням рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів та проведеними заходами підтримання психологічної стійкості на етапі використання підрозділів за призначенням.

Для визначення статистичної значущості відмінностей у рівні психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців експериментальних та умовно контрольних груп (встановлення їх

випадковості чи закономірності) використано методи статистичного висновку. Їх застосування передбачає формулювання нульової (H_0) та альтернативної (H_1) гіпотез:

H_0 – різниця в рівнях психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців експериментальних та умовно контрольних груп викликана випадковими причинами, а не проведенням заходів з підтримання психологічної стійкості до бойових стресорів;

H_1 – різниця в рівнях психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців експериментальних та умовно контрольних груп викликана проведенням заходів з підтримання психологічної стійкості до бойових стресорів, а не випадковими причинами.

Оскільки розподіл даних, отриманих у ході опитування респондентів двох незалежних вибірок відрізняється від нормального, для з'ясування, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, використано статистичний критерій – тест Манна – Уїтні (Mann – Whitney Test). Результати застосування цього вирішального правила, на основі якого буде прийнято рішення про відхилення чи прийняття нульової гіпотези, наведено у табл. Ж.3 та Ж.4. Порівняльний аналіз відмінностей у значеннях середніх рангів в експериментальних (заходи проведено до вимірювання психологічної стійкості) та умовно контрольних (заходи проведено після вимірювання психологічної стійкості) групах наведено у табл. Ж.3.

Різниця у значеннях середніх рангів (Δ) показників психологічної стійкості до бойових стресорів коливається у межах від 1,06 до 20,15 одиниць. У процесі ранжування різниць середніх рангів в експериментальних та контрольних групах встановлено:

високі значення різниць середніх рангів мають показники загальної психологічної стійкості до бойових стресорів ($\Delta = 20,15$), здатності контролювати стан ($\Delta = 19,86$);

помірні значення різниць середніх рангів мають показники готовності до самопожертви ($\Delta = 17,61$), переконаності у перевазі над ворогом

($\Delta = 16,5$), впевненості у собі ($\Delta = 15,32$), впевненості у командирах і товаришах по службі ($\Delta = 12,12$);

низькі значення різниць середніх рангів має показник готовності нищити ворога ($\Delta=6,35$);

різниця у значеннях середніх рангів майже не спостерігається за показником готовності виконувати завдання у складі свого підрозділу ($\Delta = 1,06$).

Статистики критерію *U* Манна – Уїтні щодо значущості відмінностей у значеннях середніх рангів в експериментальних (заходи проведено до вимірювання психологічної стійкості) та умовно контрольних (заходи проведено після вимірювання психологічної стійкості) групах наведено у табл. Ж.4.

У ході аналізу значень табл. Ж.4 виявлено дуже значущі ($p < 0,01$) відмінності в середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців в експериментальних та умовно контрольних групах за такими показниками: загальна психологічна стійкість до бойових стресорів ($p = 0,006$); здатність контролювати стан ($p = 0,009$). Визначені статистики показують, що заходи з формування психологічної стійкості до бойових стресорів, проведені під час формувального експерименту на етапі застосування підрозділів за призначенням з високою ймовірністю ($p < 0,01$) виявилися результативними для розвитку загальної психологічної стійкості до бойових стресорів та однієї з її складових – здатності контролювати свій стан.

Значущі ($p < 0,05$) відмінності в середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців в експериментальних та контрольних групах виявлено за такими показниками: готовність до самопожертви ($p = 0,018$); переконаність у перевазі над ворогом ($p = 0,028$); впевненість у собі ($p = 0,43$). Визначені статистики вказують, що заходи з формування психологічної стійкості до бойових стресорів, проведені під час формувального експерименту на етапі застосування підрозділів за

призначенням, з достатньою ймовірністю ($p < 0,05$) виявилися результативними для розвитку загальної психологічної стійкості до бойових стресорів та її складових: готовності до самопожертви, переконаності у перевазі над ворогом, впевненості у собі.

За показниками спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу ($p = 0,888$), впевненість у командирах і товаришах по службі ($p = 0,418$), готовність нищити ворога ($p = 0,395$) значущих відмінностей у середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців в експериментальних та умовно контрольних групах не виявлено. Визначені статистики вказують, що заходи з формування психологічної стійкості до бойових стресорів, проведені під час формувального експерименту на етапі застосування підрозділів за призначенням, не дають змоги розвивати вказані складові психологічної стійкості до бойових стресорів.

3.3.3. Заходи з розвитку психологічної стійкості на етапі відновлення боєздатності частин і підрозділів та їх результативність

Відновлення психологічної стійкості є обов'язковою складовою заходів з відновлення боєздатності підрозділів та частин. Психологічне відновлення передбачає регенерацію втрачених (порушених) функцій соціального й особистісного статусу, відновлення фізичної та психологічної спроможності і готовності вести бойові дії, зниження частоти й тяжкості наслідків зазнаних бойових психічних травм, запобігання посттравматичним стресовим розладам.

Заходи з відновлення та/або розвитку психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів на етапі відновлення боєздатності частин та підрозділів мають забезпечити: сприяння усвідомленню того, що відбулося; закріплення позитивних копінгів подолання впливу бойових

стресорів; надання психологічної допомоги; психологічний супровід заходів відновлення боєздатності підрозділів та частин.

Під час відновлення боєздатності частин і підрозділів заходи з відновлення та розвитку психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів проводять за такими напрямками:

- 1) формування в командирів мотивації та умінь організувати проведення заходів із психологічного відновлення (декомпресії);
- 2) психологічний скринінг та відновлення психологічної стійкості особового складу на перших етапах відновлення боєздатності;
- 3) розвиток психологічної стійкості до бойових стресорів на подальших етапах відновлення боєздатності.

Структуру і пріоритетність проведення заходів з відновлення психологічної стійкості до бойових стресорів визначають психологи спільно з командуванням і медичною службою залежно від умов бойової діяльності, наявності психічних порушень у військовослужбовців.

На етапі відновлення боєздатності частин і підрозділів доцільно формувати в командирів мотивацію та умінь організувати проведення заходів з відновлення психологічної стійкості (декомпресії) у підрозділі. Для кращої мотивації, посилення практичної спрямованості інструкторсько-методичних занять з командирами рот і взводів заходи відновлення психологічної стійкості у підрозділі доцільно планувати і проводити у формі мозкового штурму. Орієнтовний порядок роботи та основні питання, які доцільно обговорити, наведено у технологічній карті проведення заняття (табл. Е.17).

Інструкторсько-методичне заняття з командирами має забезпечити налагодження процесів відновлення психологічної стійкості у підрозділі, формування психологічної готовності військовослужбовців виконувати накази й надалі. Під час відпрацювання питань заняття і підведення підсумків доцільно зосередити увагу на порадах щодо підготовки та

проведення заходів з відновлення психологічної стійкості до бойових стресорів (табл. Е.18).

На перших етапах відновлення боєздатності підрозділів і частин психологи мають виявляти стресові реакції, травми і захворювання у військовослужбовців, організовувати методичне забезпечення відновлення психологічної стійкості, застосовувати методи психоемоційного та психофізіологічного розвантаження. Для відновлення психологічної стійкості військовослужбовців до належного рівня на цьому етапі доцільно реалізувати розроблений комплекс заходів, наведений у технологічній карті роботи психолога (табл. Е.19).

Запропоновані дії спрямовані та сукупно мають забезпечити відновлення здатності військовослужбовців протистояти бойовим стресорам, запобігання негативним індивідуальним психічним станам, розладам і груповим соціально-психологічним феноменам.

Оскільки психологічне відновлення ґрунтується на принципах партнерства, тобто залучення самих військовослужбовців до активної участі у відновному процесі, психологи можуть застосовувати групові (бесіда, аналіз проведених дій, дебрифінг, групи взаємодопомоги) та індивідуальні (бесіда, психологічне консультування, психотерапія) методи роботи. Їх метою, як правило, є заспокоєння людини, показ їй скороминущості зміни її станів, спрямування її активності на вихід з травматичної ситуації, роз'яснення механізмів виникнення психічних розладів і переконання військовослужбовця в реальних можливостях саморегуляції деяких нервових процесів.

Через те, що групові методи продуктивніші, ніж індивідуальні, а складовими психологічної стійкості є значна кількість соціально-психологічних чинників, які на неї впливають, автором праці розроблено технологічну карту проведення бесіди для відновлення психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів (табл. Е.20). В основу бесіди покладено фази психологічного дебрифінгу.

Щоб визначити результативність заходів програми розвитку психологічної стійкості, рекомендованих для реалізації на етапі відновлення частин (підрозділів), проведено формувальний експеримент у частинах, виведених з районів бойових дій для відновлення боєздатності. У підрозділах частин тривали заходи з відновлення боєздатності: психологічне діагностування (скринінг), психоемоційне та психофізіологічне розвантаження, спортивно-розважальні та культурно-розважальні заходи, бойова підготовка.

Експериментальні та контрольні групи були визначені випадковим поділом підрозділу (як правило роти, батареї, рідше – взводу) на дві групи. В одній групі спочатку проводили заходи з відновлення психологічної стійкості, а потім опитування, в іншій – спочатку опитування, а потім – заходи з відновлення психологічної стійкості.

Для відновлення та/або розвитку психологічної стійкості використано розроблені у цьому пункті заходи. Узагальнений розподіл заходів за категоріями військовослужбовців та часом проведення наведено у табл. Е.21.

Заходи з відновлення психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів на етапі відновлення боєздатності частин і підрозділів апробовано в ході роботи мобільної групи Головного управління морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України.

Групи працювали в межах повноважень високомобільних груп внутрішніх комунікацій, використовуючи технологічні карти інструкторсько-методичного заняття (див. табл. Е.17) під час роботи з офіцерами МПЗ та командирами підрозділів, а також групової бесіди (за адаптованою схемою дебрифінгу) як методу відновлення психологічної стійкості військовослужбовців у межах психологічного супроводу відновлення боєздатності частини, підрозділів (див. табл. Е.20).

Отже, апробація полягала в застосуванні у природних умовах інструментів, які б давали змогу відновлювати та/або розвивати психологічну стійкість військовослужбовців до рівня, достатнього для виконання

службово-бойових завдань, що відповідає одному із завдань та функцій груп контролю бойового стресу.

Порівняльний аналіз відмінностей середньостатистичних значень в експериментальних (заходи проведено до вимірювання психологічної стійкості) та умовно контрольних (заходи проведено після вимірювання психологічної стійкості) групах наведено на рис. 3.6.

Рисунок 3.6 – Результативність заходів з відновлення психологічної стійкості до бойових стресорів на етапі відновлення боєздатності підрозділів

Описуючи відмінності у середньостатистичних значеннях в експериментальних та умовно контрольних групах (див. рис. 3.6), зазначимо, що в експериментальних групах, де заходи формування проведені до вимірювання психологічної стійкості, її рівень за більшістю показників вищий порівняно з результатами вимірювання рівня психологічної стійкості у контрольних групах. Виразні відмінності спостерігаються за такими показниками:

впевненість у собі ($\Delta = 0,4$) – демонструє вплив проведених заходів на підвищення готовності протистояти труднощам, виконувати бойові завдання, проявляти винахідливість, переборювати втому та дискомфорт;

спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу ($\Delta = 0,3$) – демонструє вплив проведених заходів на підвищення готовності

військовослужбовців долати втому та фізичне виснаження, впевненості у значущості діяльності у складі підрозділу;

впевненість у командирах і товаришах по службі ($\Delta = 0,3$) – демонструє вплив проведених заходів на підвищення готовності військовослужбовців підпорядковуватися та діяти в команді.

Мінімальні відмінності виявлено за такими показниками:

здатність контролювати стан ($\Delta = 0,2$) – демонструє мінімальний вплив проведених заходів на підвищення готовності проявити сміливість, активізуватися, зберігати самовладання, контролювати страх, переживати азарт, шукати шляхи вирішення проблем, надавати підтримку іншим, надихати своїм прикладом;

переконаність у перевазі над ворогом ($\Delta = 0,2$) – вказує на мінімальну відмінність середньостатистичних значень впевненості у перемозі, переконаності у моральній та духовній перевазі над ворогом, готовності до захисту України у складі свого підрозділу за результатами проведених заходів;

готовність до самопожертви ($\Delta = 0,2$) – вказує на мінімальне підвищення готовності захищати Україну від ворога ціною самопожертви за результатами проведених заходів;

готовність нищити ворога ($\Delta = 0,1$) – вказує на мінімальне загострення відчуття ненависті до ворога, зростання бажання та професійної здатності нищити його за результатами проведених заходів.

Відмінності середньостатистичних значень загального показника психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів в експериментальних та умовно контрольних групах становлять 0,3 одиниці, що дає підстави припустити існування впливу заходів, проведених на етапі відновлення боєздатності підрозділів, на рівень психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів.

Для визначення статистичної значущості відмінностей у рівні психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців

експериментальних та умовно контрольних груп (встановлення їх випадковості чи закономірності) використано методи статистичного висновку. Їх застосування передбачає формулювання нульової (H_0) та альтернативної (H_1) гіпотез:

H_0 – різниця в рівнях психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців експериментальних та умовно контрольних груп викликана випадковими причинами, а не проведенням заходів з відновлення психологічної стійкості до бойових стресорів;

H_1 – різниця в рівнях психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців експериментальних та умовно контрольних груп викликана проведенням заходів з відновлення психологічної стійкості до бойових стресорів, а не випадковими причинами.

Оскільки розподіл даних, отриманих у ході опитування респондентів двох незалежних вибірок, відрізняється від нормального, для з'ясування, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, використано статистичний критерій – тест Манна – Уїтні (Mann – Whitney Test). Результати застосування даного вирішального правила, на основі якого буде прийнято рішення про відхилення чи прийняття нульової гіпотези, наведено у табл. Ж.5 та Ж.6.

Порівняльний аналіз отриманих у ході формувального експерименту відмінностей у значеннях середніх рангів в експериментальних (заходи проведено до вимірювання психологічної стійкості) та умовно контрольних (заходи проведено після вимірювання психологічної стійкості) групах наведено у табл. Ж.5.

Різниця у значеннях середніх рангів (Δ) показників психологічної стійкості до бойових стресорів коливається у межах від 11,42 до 42,98 одиниць. У процесі ранжування різниць середніх рангів в експериментальних та умовно контрольних групах встановлено:

найвищі значення різниці середніх рангів мають показники впевненості у собі ($\Delta = 42,98$), загальної психологічної стійкості до бойових стресорів ($\Delta = 40,1$);

високі значення різниці середніх рангів мають показники здатності контролювати стан ($\Delta = 33,39$), готовності виконувати завдання у складі свого підрозділу ($\Delta = 29,31$), переконаності у перевазі над ворогом ($\Delta = 24,47$);

низькі значення різниці середніх рангів мають показники впевненості у командирах і товаришах по службі ($\Delta = 21,4$), готовності до самопожертви ($\Delta = 17$), готовності нищити ворога ($\Delta = 11,42$).

Статистики критерію *U* Манна – Уїтні щодо значущості відмінностей у значеннях середніх рангів в експериментальних (заходи проведено до вимірювання психологічної стійкості) та умовно контрольних (заходи проведено після вимірювання психологічної стійкості) групах наведено у табл. Ж.6.

Аналіз значень, наведених у табл. Ж.6 вказує на максимально значущі ($p < 0,001$) відмінності в середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців в експериментальних та умовно контрольних групах за такими показниками: загальна психологічна стійкість до бойових стресорів ($p = 0,000$); впевненість у собі ($p = 0,000$). Визначені статистики вказують, що заходи формування психологічної стійкості до бойових стресорів, проведені під час формувального експерименту на етапі відновлення боєздатності підрозділів, з максимальною ймовірністю ($p < 0,001$) виявилися результативними для розвитку загальної психологічної стійкості до бойових стресорів та однієї з її складових – впевненості у собі.

Дуже значущі ($p < 0,01$) відмінності в середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців в експериментальних та умовно контрольних групах виявлено за такими показниками: здатність контролювати стан ($p = 0,001$); спрямованість на виконання завдань у складі підрозділу ($p = 0,002$); переконаність у перевазі

над ворогом ($p = 0,009$). Визначені статистики вказують, що заходи з формування психологічної стійкості до бойових стресорів, проведені під час формувального експерименту на етапі відновлення боєздатності підрозділів, з високою ймовірністю ($p < 0,01$) виявилися результативними для розвитку складових психологічної стійкості до бойових стресорів: здатності контролювати стан, готовності виконувати завдання у складі свого підрозділу, переконаності у перевазі над ворогом.

Значущі ($p < 0,05$) відмінності в середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців в експериментальних та умовно контрольних групах виявлено за показником впевненості в командирах і товаришах по службі ($p = 0,028$). Визначені статистики вказують, що заходи з відновлення психологічної стійкості до бойових стресорів, проведені під час формувального експерименту на етапі відновлення боєздатності підрозділів, з достатньою ймовірністю ($p < 0,05$) виявилися результативними для розвитку однієї зі складових психологічної стійкості до бойових стресорів – впевненості у командирах і товаришах по службі.

За показниками готовності нищити ворога ($p = 0,236$), готовності до самопожертви ($p = 0,078$) значущих відмінностей у середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців в експериментальних та умовно контрольних групах не виявлено ($p > 0,05$). Визначені статистики вказують, що заходи з формування психологічної стійкості до бойових стресорів, проведені під час формувального експерименту на етапі відновлення боєздатності підрозділів, не дають змоги розвивати вказані складові психологічної стійкості до бойових стресорів.

Висновки до розділу 3

Проведене емпіричне (обсерваційне та експериментальне) дослідження і результати аналізу отриманих даних дали змогу: розробити методiku вимірювання одного з феноменів психологічної стійкості – психологічної стійкості до бойових стресорів; осмислити особливості прояву цього феномена у професійній діяльності військовослужбовців; розробити програму розвитку психологічної стійкості та довести її результативність.

1. Розроблена методика оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців призначена для вимірювання особистісних характеристик військовослужбовця, які є його ресурсом у протидії бойовим стресорам, виявлення його складових, що потребують корекції за допомогою методів психологічних впливу чи інших методів з використанням знань про характеристики психологічної стійкості військовослужбовця чи підрозділу.

Наведена методика дає змогу:

за допомогою психологічного опитувальника виявляти особистісні характеристики військовослужбовців та соціально-психологічні умови у підрозділі, що забезпечують стабільне їх функціонування за впливу бойових стресорів;

на підставі отриманих даних встановлювати рівень психологічної стійкості до бойових стресорів (прогнозувати поведінку військовослужбовців у бою);

за негативного прогнозу пропонувати шляхи розвитку чи компенсації особистісних характеристик військовослужбовців та соціально-психологічних умов у підрозділі.

Для забезпечення валідності методики автор праці модернізував стимульний матеріал методики (переформулював інструкцію, рейтингові шкали і запитання), конструкт показників психологічної стійкості (сформував конструкт психологічної стійкості до бойових стресорів), довів валідність і надійність модернізованого варіанта методики, провів її стандартизацію для окремого військовослужбовця та підрозділу в цілому.

Обсяг проведених робіт з валідації, перевірки надійності та дискримінативності методики, її стандартизації та оформлення кінцевого вигляду методики дають змогу говорити про розроблення авторської методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів.

Інкрементна валідність методики визначає її унікальність у вимірюванні властивості особистості зберігати стійке функціонування психіки за впливу бойових стресорів, що базується на психічному відображенні особистісних (здатності контролювати стан, впевненості в собі, переконаності в перевазі над ворогом), групових (спрямованості на виконання завдань у складі підрозділу, впевненості у командирах і товаришах по службі) та соціальних (готовності нищити ворога, готовності до самопожертви) чинників забезпечення стійкого функціонування психіки військовослужбовців у бою.

Проведені заходи дають змогу говорити про завершеність роботи зі створення власної авторської методики оцінювання рівня психологічної стійкості до бойових стресорів. Проте з часом необхідно переглядати визначені норми і конструкт психологічної стійкості до бойових стресорів. Перевірка стійкості факторного рішення (кросвалідація) не проводилася.

2. Емпіричне дослідження особливостей прояву психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів показало, що найістотнішими і досить специфічними (на перший погляд суперечливими) психологічними феноменами є:

зростання середньостатистичних значень рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у підрозділах на етапах підготовки до застосування, застосування за призначенням, відновлення боєздатності;

зростання негативних наслідків впливу бойових стресорів, а саме відсотка військовослужбовців з низьким рівнем психологічної стійкості, а також військовослужбовців з ознаками гострих стресових розладів.

Проте цю суперечливість досить легко пояснити проявом ефектів адаптації чи накопичення дистресу в разі тривалого ведення бойових дій, за якими військовослужбовців поділять на дві групи:

перша – військовослужбовці, що переживають бойовий стрес за типом еустресу (набувають здатності посттравматичного зростання);

друга – військовослужбовці, що переживають стрес за типом дистресу (руйнується нормальне функціонування психічних процесів, відбувається зрив діяльності, що супроводжується негативними змінами).

Встановлено такі загальні тенденції:

залежно від зростання тривалості, сили, інтенсивності впливу бойових стресорів на психіку військовослужбовців із наближенням до лінії зіткнення виявлено статистично значуще ($p = 0,02$) збільшення кількості осіб з ознаками гострих стресових розладів (ГСР), незначуще ($p = 0,389$) збільшення кількості осіб з низьким рівнем особистісної психологічної стійкості, а також максимально значуще ($p < 0,001$) зростання рівня психологічної стійкості до бойових стресорів;

залежно від тривалості, сили, інтенсивності впливу бойових стресорів на психіку військовослужбовців, що воюють у підрозділах різних родів військ, виявлено: статистично значущу ($p = 0,000$) різницю відсотка військовослужбовців, які мають ознаки гострих стресових розладів в інженерно-саперних (27,2%), механізованих (23,2%), десантно-штурмових (21,6%), ремонтно-відновлювальних (15,8%), артилерійських (12,5%), танкових (9,8%) підрозділах і частинах; статистично значущу ($p = 0,022$) різницю відсотка військовослужбовців з низьким рівнем психологічної стійкості в інженерно-саперних (41,5%), ремонтно-відновлювальних (36,6%), механізованих (35,6%), десантно-штурмових (34%), танкових (32,2%), артилерійських (25,8%) підрозділах і частинах; статистично значущу ($p < 0,01$) відмінність у рівні психологічної стійкості до бойових стресорів, а саме: найвищі ранги загального показника психологічної стійкості до бойових стресорів та його складових (крім впевненості у собі) мають

військовослужбовці артилерійської частини (РВіА, 6); найнижчі ранги загального показника психологічної стійкості до бойових стресорів та його складових (крім спрямованості на виконання завдань у складі підрозділу) мають військовослужбовці однієї з механізованих частин (МВ, 3); військовослужбовці десантно-штурмової (ДШВ, 6) та механізованих (МВ, 7, МВ, 6, МВ, 3) частин не мають однозначних переваг у середніх рангах за усіма показниками психологічної стійкості; за показниками готовності до самопожертви ($p = 0,103$), впевненості у собі ($p = 0,252$) значущих відмінностей у середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів військ не виявлено.

3. Для методичного забезпечення виконання завдань групами контролю бойового стресу в умовах оперативного реагування на недосягнення чи зниження необхідного рівня психологічної стійкості розроблено програму розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів та проведено її апробацію. Вихідним положенням для побудови програми стало визначення психологічної стійкості до бойових стресорів – здатності (забезпеченої певним набором властивостей) особистості виконувати завдання за наявності загроз задоволенню її потреб у бою.

У програмі, розвиток психологічної стійкості розглянуто у контексті теорії провідної діяльності – виду діяльності, виконання якої визначає виникнення і формування психологічних новоутворень людини на певному етапі розвитку особистості. Для цілей цієї роботи програму розвитку психологічної стійкості визначено як сукупність заходів, спрямованих на розвиток особистісних властивостей, які за результатами проведеного обсерваційного дослідження визначені як компоненти психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів.

Програма передбачає забезпечення розвитку психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів на етапах формування та набуття

спроможностей, застосування за призначенням, відновлення боєздатності частин і підрозділів.

На етапі формування та набуття спроможностей частинами і підрозділами рекомендовані заходи дають змогу: забезпечити усвідомлення реалій бою; навчати методів контролю стресу та страху, надання першої психологічної допомоги; проводити інструкторсько-методичні заняття з офіцерським складом щодо формування у підлеглих поваги та авторитету до себе, включення заходів психологічного впливу під час проведення занять з бойової підготовки; сприяти формуванню внутрішніх комунікацій у підрозділі.

На етапі застосування частин і підрозділів розроблені заходи дають змогу: виявляти і закріплювати позитивні копінги; надавати першу психологічну допомогу; сприяти усвідомленню ситуацій та подій, що відбуваються.

На етапі відновлення боєздатності частин та підрозділів заходи програми дають змогу: закріплювати позитивні копінги; надавати психологічну допомогу; сприяти усвідомленню того, що відбулося; забезпечувати соціально-психологічну підтримку військовослужбовців.

Заходи програми апробовано в ході роботи мобільних груп Головного управління морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України (ГУ МПЗ ЗС України) за участі офіцерів-психологів Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України відповідно до окремих доручень заступника начальника Генерального штабу Збройних Сил України. За результатами аналізу відмінностей у середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців в експериментальних та умовно контрольних групах визначено результативність заходів з формування психологічної стійкості до бойових стресорів, проведених під час формувального експерименту:

на етапі підготовки підрозділів до застосування заходи виявилися результативними з максимальною ймовірністю ($p < 0,001$) за більшістю

показників психологічної стійкості, крім готовності до самопожертви (тут виявлено дуже значущі ($p < 0,01$) відмінності);

на етапі застосування підрозділів за призначенням з високою ймовірністю ($p < 0,01$) заходи виявилися результативними для розвитку загальної психологічної стійкості до бойових стресорів та однієї з її складових – здатності контролювати свій стан, з достатньою ймовірністю ($p < 0,05$) – для розвитку готовності до самопожертви, переконаності у перевазі над ворогом, впевненості у собі. За показниками готовності виконувати завдання у складі свого підрозділу ($p = 0,888$), впевненості у командирах і товаришах по службі ($p = 0,418$), готовності нищити ворога ($p = 0,395$) значущих відмінностей у середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців в експериментальних та контрольних групах не виявлено;

на етапі відновлення боєздатності підрозділів з максимальною ймовірністю ($p < 0,001$) заходи виявилися результативними для розвитку загальної психологічної стійкості до бойових стресорів та однієї з її складових – впевненості у собі, з високою ймовірністю ($p < 0,01$) – для розвитку здатності контролювати стан, готовності виконувати завдання у складі свого підрозділу, переконаності у перевазі над ворогом, з достатньою ймовірністю ($p < 0,05$) – для розвитку впевненості у командирах і товаришах по службі. За показниками готовності нищити ворога ($p = 0,236$), готовності до самопожертви ($p = 0,078$) значущих відмінностей у середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців експериментальних та умовно контрольних груп не виявлено ($p > 0,05$).

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано нове вирішення актуального наукового завдання: розроблення та емпіричної перевірки валідності, надійності і результативності перспективних інструментів вимірювання та розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів, призначених для застосування суб'єктами психологічного забезпечення (підтримки) діяльності військ (сил).

1. За результатами теоретичного дослідження встановлено:

найпоширенішим є вживання поняття “психологічна стійкість” для позначення складної та ємної якості особистості, що забезпечує опірність негативному зовнішньому впливу, стабільність її функціонування під впливом стресорів та відновлення після цього. У цьому понятті поєднаний комплекс різнорівневих явищ, зумовлених властивостями нервової системи, емоційної та емоційно-вольової сфер, системою цінностей та установок, моральними якостями й екзистенційно-філософськими поглядами особистості, який забезпечує успішність професійної діяльності;

на військовослужбовців стресогенно впливають різноманітні чинники (стресори), які згідно з теорією стресу поділяються на первинні стресори (зовнішні подразники, що зумовлюють реакції відповідно до наявних у людини ресурсів як матеріальних (соціальних, фінансових), так і нематеріальних (віра, очікування)), вторинні стресори (відсутність соціальних, фінансових ресурсів, невиправдані очікування, довіра, що впливають на процес опанування стресової ситуації), третинні стресори (тривога, безсоння, депресія як реакція дистресу, що забирають ресурси, перетворюючись на внутрішньо сформований стресор);

серед первинних стресорів (соціальних, природних, бойових, відновлення) саме бойові стресори пов'язані з безпосереднім впливом противника – танкові, артилерійські та мінометні обстріли; обстріли снайперами; авіаційні удари; напад розвідувально-диверсійних груп (ДРГ), штурми противника; глибокі мінні загородження; смерть побратимів; поранення; раптовість, напруженість бойових дій; нестача об'єктивної

інформації і часу для ухвалення рішень; негативний інформаційно-психологічний вплив; вороже ставлення місцевих мешканців звільнених населених пунктів; біологічна депривація (неможливість нормального харчування, сну, відпочинку);

соціальні стресори (відсутність свободи вибору, ізоляція від соціуму, неможливість вирішити проблему, недостатня згуртованість військових підрозділів, постійна зміна товаришів по службі, відсутність соціальної підтримки, складне матеріальне та соціальне становище), природні стресори (важкі екологічні чи кліматичні умови), стресори відновлення (нерозуміння командирами, сім'єю, громадою) з одного боку є первинними для військовослужбовця, з іншого – перешкоджають військовослужбовцю опанувати стресову ситуацію та проявляються у вторинних стресорах (неможливості уникнути загроз у вигляді бойових стресорів, відсутності соціальних, матеріальних ресурсів їх подолання, невиправданих очікуваннях, довірі);

реакцією на первинні та вторинні стресори є тривога, безсоння, депресія як реакція дистресу – третинні стресори, що забирають ресурси, перетворюючись на внутрішньо сформований стресор;

спроба поєднати визначення психологічної стійкості як особистісного ресурсу (системно-інтегративної властивості особистості) та загрози задоволенню потреб особистості в бою, джерелом яких є бойові стресори, обґрунтовує доцільність визначення поняття “психологічна стійкість до бойових стресорів” – системно-інтегративної властивості особистості, яка забезпечує здатність військовослужбовців виконувати завдання за наявності загроз задоволенню їх потреб у бою;

теоретично обґрунтована структура психологічної стійкості до бойових стресорів включає такі компоненти: морально-психологічний, мотиваційний, когнітивно-оцінний, емоційний, вольовий, індивідуально-особистісний.

2. Розроблена методика оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців (додаток Г) призначена для вимірювання особистісних характеристик військовослужбовця та/або підрозділу в цілому, які є ресурсом у протидії бойовим стресорам. За результатами валідизації методики

емпірично визначені такі компоненти психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців Сухопутних військ: здатність контролювати свій стан; впевненість у собі; готовність нищити ворога; спрямованість на виконання завдань у складі підрозділу; переконаність у перевазі над ворогом; впевненість у командирах і товаришах по службі; готовність до самопожертви. Методика дає змогу виявляти складові психологічної стійкості військовослужбовця чи підрозділу, що потребують корекції, та розробляти рекомендації щодо проведення заходів розвитку, підтримання чи відновлення психологічної стійкості.

3. Обсерваційне (неінтервенційне) емпіричне дослідження особливостей прояву психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів показало, що найістотнішими і досить специфічними (на перший погляд, суперечливими) психологічними феноменами є:

статистично значуще ($p = 0,02$) збільшення кількості осіб з ознаками гострих стресових розладів (ГСР), незначуще ($p = 0,389$) збільшення кількості осіб з низьким рівнем особистісної психологічної стійкості, а також значуще ($p < 0,01$) зростання рівня психологічної стійкості до бойових стресорів зі зростанням тривалості, сили, інтенсивності впливу бойових стресорів на психіку військовослужбовців з наближенням до лінії зіткнення;

статистично значуще збільшення відсотків військовослужбовців з ознаками гострих стресових розладів ($p < 0,001$), низьким рівнем психологічної стійкості ($p < 0,05$), зростання середніх рангів рівня психологічної стійкості до бойових стресорів ($p < 0,01$) зі зростанням тривалості, сили, інтенсивності впливу бойових стресорів на психіку військовослужбовців, зумовлених особливістю умов виконання (характеру) завдань військовослужбовцями підрозділів і частин різних родів військ.

Суперечливість динамік зростання рівня психологічної стійкості до бойових стресорів на етапах підготовки до застосування, застосування за призначенням, відновлення боєздатності та одночасно зростання негативних наслідків впливу бойових стресорів (відсотків військовослужбовців з низьким рівнем психологічної стійкості, ознаками гострих стресових

розладів) досить легко пояснити поділом військовослужбовців на дві групи:

перша – військовослужбовці, що переживають бойовий стрес за типом еустресу, набуваючи здатності посттравматичного зростання, при цьому у них спрацьовують механізми адаптації та спостерігається відповідний ефект;

друга – військовослужбовці, що переживають стрес за типом дистресу, коли руйнується нормальне функціонування психічних процесів, відбувається зрив діяльності, що супроводжується негативними змінами, при цьому у них спрацьовують механізми накопичення дистресу у разі тривалого ведення бойових дій та спостерігаються відповідні ефекти.

4. Для методичного забезпечення виконання завдань групами контролю бойового стресу в умовах оперативного реагування на недосягнення чи зниження необхідного рівня психологічної стійкості розроблено програму розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів. Згідно з програмою розвиток психологічної стійкості до бойових стресорів доцільно забезпечувати на етапах формування та набуття спроможностей, застосування за призначенням, відновлення боєздатності частин (підрозділів).

Інструментальною основою досягнення підсумкового очікуваного результату на етапах функціонування частин (підрозділів) є розроблені технологічні карти та алгоритми дій:

на етапі формування частин та підрозділів і набуття ними спроможностей – технологічні карти самоконтролю стресу в бою, самоконтролю страху в бою, надання першої психологічної допомоги (протокол “Яхалом”, застосовуваний в Ізраїлі), тренінгу згуртованості військового підрозділу, заняття з командирами щодо організації внутрішніх комунікацій у підрозділі, порядку дій командира під час відпрацювання запитань бойового інформування, вирішення завдань аналізу проведених дій;

на етапі застосування частин та підрозділів за призначенням – тези мотиваційної бесіди про забезпечення командиром психологічної стійкості підлеглих у бою, комплекси заходів із підтримання психологічної стійкості військовослужбовців під час бою, відновлення психологічної стійкості до

бойових стресорів після завершення бою, за умови відведення з “нуля”, технологічна карта проведення підтримувальної бесіди;

на етапі відновлення боєздатності частин та підрозділів – технологічна карта заняття з командирами щодо організації заходів з відновлення психологічної стійкості у підрозділі, алгоритм дій командира з відновлення та/або розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів на етапі відновлення боєздатності підрозділу, технологічні карти роботи психолога з відновлення психологічної стійкості військовослужбовців у районі відновлення боєздатності частини, проведення відновної бесіди.

За результатами апробації програми розвитку психологічної стійкості та аналізу відмінностей у середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців в експериментальних та умовно контрольних групах визначено результативність заходів з розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів, проведених під час формувального експерименту:

на етапі підготовки підрозділів до застосування заходи виявилися результативними з максимальною ймовірністю ($p < 0,001$) за більшістю показників психологічної стійкості, крім готовності до самопожертви (тут виявлено дуже значущі ($p < 0,01$) відмінності);

на етапі застосування підрозділів за призначенням з високою ймовірністю ($p < 0,01$) заходи виявилися результативними для розвитку загальної психологічної стійкості до бойових стресорів та однієї з її складових – здатності контролювати свій стан, з достатньою ймовірністю ($p < 0,05$) – для розвитку готовності до самопожертви, переконаності у перевазі над ворогом, впевненості у собі. За показниками готовності виконувати завдання у складі свого підрозділу ($p = 0,888$), впевненості у командирах і товаришах по службі ($p = 0,418$), готовності нищити ворога ($p = 0,395$) значущих відмінностей у середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців в експериментальних та контрольних групах не виявлено;

на етапі відновлення боєздатності підрозділів з максимальною ймовірністю ($p < 0,001$) заходи виявилися результативними для розвитку

загальної психологічної стійкості до бойових стресорів та однієї з її складових – впевненості у собі, з високою ймовірністю ($p < 0,01$) – для розвитку здатності контролювати свій стан, готовності виконувати завдання у складі свого підрозділу, переконаності у перевазі над ворогом, з достатньою ймовірністю ($p < 0,05$) – для розвитку впевненості у командирах і товаришах по службі. За показниками готовності нищити ворога ($p = 0,236$), готовності до самопожертви ($p = 0,078$) значущих відмінностей у середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців експериментальних та умовно контрольних груп не виявлено ($p > 0,05$).

5. Запропоновані у дисертації підходи до оцінювання та розвитку психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів дають змогу охопити вимірюванням та впливом соціально-психологічні чинники, які визначають стійке функціонування психіки військовослужбовців у бою, однак не можуть конкурувати з системою психологічного забезпечення (психологічної підтримки), яка має поєднувати сучасну професійну інфраструктуру, програмні продукти, систему підготовки та відновлення кадрів, налагоджену взаємодію із колегами інших складових сектору безпеки та оборони України, центральних органів виконавчої влади, місцевого самоврядування. Практичне застосування розроблених інструментів дасть змогу на певному короткому проміжку часу компенсувати окремі проблемні питання функціонування наявної системи. З іншого боку, розроблені інструменти вимірювання та розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів у перспективі можна розвинути завдяки автоматизації вибору заходів розвитку психологічної стійкості, які доцільно проводити у конкретному підрозділі посадовими особами групи контролю бойового стресу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агаєв Н. А., Дикун В. Г., Стасюк В. В. Особливості організації морально-психологічного супроводу в арміях зарубіжних країн : навч. посіб. Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2020. 134 с.
2. Агаєв Н. А. Характерні ознаки основних негативних психічних станів військовослужбовців під час ведення бойових дій // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. 2016. Серія “Психологія”. Вип. 4. С. 46–53.
3. Адаптація та валідація україномовної версії шкали стресостійкості Коннора-Девідсона-10 (CD RISC-10): апробація у хворих на анкілозивний спондиліт / Школіна Н.В. та ін. // Український ревматологічний журнал. 2020. № 80 (2). С. 66–72. DOI: 10.32471/rheumatology.2707-6970.80.15236.
4. Акимова Л. Н. Основы психометрии. Методические указания к курсу. Одесса : Студия “Негоциант”, 2012. 81 с.
5. Алещенко В. І. Характеристика бойового стресу й основні симптоми бойових психічних травм // Вісник Національного університету оборони України. 2015. № 2 (45). С. 7–13.
6. Аршава І. Ф. Емоційна стійкість людини та її діагностика : автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.02. Київ, 2007. 38 с.
7. Бандура А. Теория социального научения. 304 с. URL: <https://coollib.net/b/182474-albert-bandura-teoriya-sotsialnogo-naucheniya/read> (дата звернення: 20.08.2023).
8. Березовська Л., Богайчук В. Емоційна стійкість військовослужбовців: емпіричний ракурс // Вісник Національного університету оборони України. 2022. № 3 (67). С. 19–25.
9. Беспалько А. О. Відновлення копінг-ресурсів учасників бойових дій на етапі психологічної декомпресії : дис. ... д-ра філософії: 053; КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2021. 20 с.

10. Білова М. Е. Психологічні особливості осіб з різним рівнем стресостійкості (на прикладі працівників стресогенних професій) : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2007. 20 с.
11. Блінов О. А. Психологія бойової психічної травми : монографія. Київ : Талком, 2016. 246 с.
12. Блінов О. А. Методика прогнозування психогенних втрат : метод. посіб. Київ : ВГІ НАОУ, 2003. 36 с.
13. Блінов О. А. Психологічний захист від бойового стресу в збройних силах провідних країн світу // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка; Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. Вип. 38. С. 38–52.
14. Бойовий та оперативний стрес у військово-професійній діяльності офіцерів-лідерів : зб. матеріалів наук.-практ. семінару (м. Київ, 23 квітня 2023 р.). Київ : НУОУ, 2023. 149 с.
15. Бондарчук О. І. Експериментальна психологія: курс лекцій. Київ: МАУП, 2003. 120 с.
16. Бочаров М. М. Оцінка рівня психологічної стійкості особового складу в управлінні підрозділами військ (сил) // Зб. наук. праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України. Київ : НУОУ, 2016. № 1 (56). С. 88–92.
17. Василенко С. В. Психологічні основи управлінської взаємодії командира (начальника) з військовим колективом // Проблеми екстремальної та кризової психології. 2013. Вип. 14 (1). С. 48–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Рекр_2013_14%281%29__9 (дата звернення: 23.09.2022).
18. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2004. 1440 с.
19. Вінтоняк В. Ф. Професійний “Я-образ” як чинник визначення офіцером стратегії кар’єрного зростання: автореф. дис. ... канд. психол. наук:

19.00.10. Київ, 2014. 21 с.

20. Вплив катастроф і війн на психічне здоров'я особистості та суспільства. Повідомлення п'яте: перетворення індивідуальної оперативно-бойової психічної травми на колективну соціально-психологічну, соціально-культурну / І. С. Трінька, В. В. Нечипоренко, Ю. П. Романенко та ін. 2013. DOI: <http://doi.org/10.32437/IPSIProceedings.Issue-2019>.

21. Вебер Д. Подолай стрес від мозкового туману. Житомир : Морфеус, 2023. 192 с.

22. Галян О. І., Галян І. М. Експериментальна психологія : навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2012. 402 с.

23. Галян І. М. Психодіагностика : навч. посіб. Київ: Академвидав, 2009. 464 с.

24. Гаркуша І.В., Кайко В.І. Детермінанти стійкості військових ЗСУ до бойового стресу // Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія “Педагогіка і психологія”. 2019. № 1 (17). С. 61–68.

25. Горбаль І. С. Відчуття суб'єктивного благополуччя як передумова та втілення психологічного здоров'я особистості // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: зб. наук. праць. Серія психологічна [за ред. М. М. Цимбалюк]. Львів : ЛДУВС, 2012. Вип. 2. С. 293–303.

26. Горбунова В. В. Експериментальна психологія в схемах і таблицях: навч. посіб. Київ : ВД “Професіонал”, 2007. 208 с.

27. Грицина О. М. Розвиток психологічної стійкості у керівників органів охорони державного кордону України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2018. 20 с.

28. Грейтенс Е. Стійкість. Тяжко виборена мудрість для ліпшого життя. Харків: Фабула, 2021. 432 с.

29. Гросман Д. Вбивство: психологічна плата за навчання вбивати на війні і в мирний час / пер. з англ. А. Накорчевського; ред. О. Фешовець. Львів: Астролябія, 2024. 560 с.

30. Гросман Д. Крістенсен Л. Бій : психологія і фізіологія воїна в часи війни та миру / пер. з англ. А. Накорчевського; ред. О. Фешовець. Львів: Астролябія, 2023. 720 с.

31. Деточка О. Д. Соціологічні дослідження у Збройних Силах України: проблеми формування вибіркової сукупності та можливі шляхи їх подолання // Габітус. 2021. Вип. 28. С. 25–30.

32. Дикун В. Г., Мороз В. М., Стасюк В. В. Методологія дослідження морально-психологічного стану особового складу військ (сил) : навч.-метод. посіб. Київ : 7БЦ, 2023. 383 с.

33. Екстремальна психологія: підруч. / за заг. ред. О. В. Тімченка. Київ: ТОВ “Август Трейд”, 2007. 502 с.

34. Євланова Е. М. Психологічні особливості атрибутивно-стильової детермінації життєстійкості особистості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Одеса, 2021. 179 с.

35. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців Збройних Сил України під час виконання завдань за призначенням: звіт про НДР (ост.) / В. Стасюк, Г. Капосльоз, В. Клочков та ін. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2023. 186 с.

36. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій : метод. посіб. / О. М. Кокун, В. В. Клочков, В. М. Мороз, та ін. Київ-Одеса : Фенікс, 2022. 128 с.

37. Заворотный В. И. Характеристика боевых стрессоров гибридной войны на востоке Украины // Медична психологія. 2017. № 2. С. 98–100.

38. Зливков В. Л., Лукомська С. О., Федан О. В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ: Педагогічна думка, 2016. 219 с.

39. Камінська А. О. Психометричні основи психодіагностики. Проблеми конструювання та використання психодіагностичних методик // Методична розробка практичного заняття з “Експериментальної психології та психодіагностики”. 6 с. URL: <https://www.vnmu.edu.ua/downloads> (дата

звернення: 12.09.2023).

40. Капосльоз Г. В. Опис та оцінювання самопочуття військовослужбовців за впливу бойових стресорів // Вектори соціальної, організаційної та економічної психології : тези доп. III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23 лют. 2024 р.). Київ, 2024. С. 102–108.

41. Капосльоз Г. В. Основи психолого-педагогічного дослідження // Основи професійної освіти : підручник. Київ: КНУБА, 2018. 613 с.

42. Капосльоз Г. В. Чеченський синдром // Військо України. 2004. № 5–6. С. 34–36.

43. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов. Киев: ПАН Лтд., 1994. 283 с.

44. Ключков В. В. Сучасні погляди на проблему формування психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій // Вісник Національного університету оборони України. Київ, 2022. Вип. 3 (67). С. 71–79.

45. Ключков В. В. Поняття та структура психологічної стійкості військовослужбовців до виконання бойових завдань // Вісник Національного університету оборони України. Київ, 2022. Вип. 4 (68). С. 52–63.

46. Ключков В. В. Психологічні чинники стійкості особистості: наукові погляди // Вісник Національного університету оборони України. Київ, 2022. №5 (69). С. 58–66.

47. Ключков В. В. Особливості формування психологічної стійкості майбутніх офіцерів Збройних Сил України // Вісник Національного університету оборони України, 2022. № 70 (6). С. 67–77. URL: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-70-6-67-77>

48. Ключков В. В. Підтримання психологічної стійкості військовослужбовців в районі ведення бойових дій // Вісник Національного університету оборони України. Київ, 2023. №1 (71). С. 85–93.

49. Ключков В. В. Психологічна стійкість воїна : монографія. Тернопіль : ЗАЗА ПРІНТ, 2024. 323 с.

50. Ключков В. В. Актуалізація дослідження проблеми психологічної

стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій : зб. матеріалів круглого столу. Київ : Державний податковий університет, 2022. С. 113–118.

51. Ключков В. В. Психологічна стійкість офіцерів Збройних сил України: проблеми та перспективи формування // Комплексний підхід до модернізації науки: методи, моделі та мультидисциплінарність: матеріали II Міжнар. наук. конф. (м. Чернівці, 26 серп. 2022 р.) Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2022. С. 377–379.

52. Ключков В. В. Формування та розвиток психологічної стійкості особистості: системний підхід // International scientific innovations in human life. Proceedings of XIV International Scientific and Practical Conference. Manchester, United Kingdom 4–6 August 2022. С. 265–272.

53. Ключков В. В. Соціально-психологічні технології формування психологічної стійкості військовослужбовців Збройних Сил України // Стійкість особового складу Збройних Сил України: актуальні питання емпіричного виміру та розвитку: матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 15 груд. 2022 р.) / за заг. ред. В. М. Мороза. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2022. С. 59–64.

54. Інструкція “Порядок роботи груп контролю бойового стресу у військових частинах Збройних Сил України”: військова публікація військовим організаційним структурам з порядку роботи групи контролю бойового стресу у військових частинах Збройних Сил України ВП 1-00(160)237.31 : затв. ЗН ГШ ЗСУ 11.11.2022. 36 с.

55. Ключков В. В. Розвиток психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів: умови застосування програми // Стійкість особового складу Збройних Сил України: актуальні питання емпіричного виміру та розвитку: Матеріали II наук.-практ. семінару (Київ, 23 лист. 2023 р.) / за заг. ред. В. М. Мороза. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2023. С. 63–74.

56. Когут О. О. Психологія стресостійкості особистості : монографія. Кривий Ріг : ДЮО МВС України, 2021. 435 с.

57. Кокун О. М., Мельничук Т. І. Резилієнс-довідник: практ. посіб. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. 25 с.

58. Кокун О. М., Мороз В. М., Пішко І. О., Лозінська Н. С. Формування психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до виконання завдань за призначенням під час бойового злагодження : метод. посіб. Київ : 7БЦ, 2021. 170 с.

59. Кокун О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О., Лозінська Н. С. Особливості вияву негативних психічних станів у військовослужбовців внаслідок тривалої участі в бойових діях та перебування в зоні АТО // Вісник Національного університету оборони України. 2015. № 3 (46). С. 123–129.

60. Кокун О. М., Мороз В. М., Лозінська Н. С., Пішко І. О. Збірник психодіагностичних методик для професійно-психологічного відбору кандидатів на військову службу за контрактом у Збройних Силах України : метод. посіб. Київ : ВД “Освіта України”, ФОП Маслаков Руслан Олексійович, 2021. 74 с.

61. Кокун О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О., Лозінська Н. С. Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій: метод. посіб. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2015. 170 с.

62. Колесніченко О. С. Особливості формування стійкості до психологічної травматичності бойового досвіду військовослужбовця – учасника бойових дій // Особистість та суспільство в цифрову еру: психологічний вимір : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 24 черв. 2022 р.). Одеса: Національний університет “Одеська юридична академія”, 2022. С. 107–110. URL: <https://hdl.handle.net/11300/18037> (дата звернення: 23.01.2023).

63. Комар З. Психологічна стійкість воїна : підручник для військових психологів. Київ, 2017. 184 с.

64. Корольчук В. М. Психологія стресостійкості особистості : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2009. 512 с.

65. Корольчук М. С. Психофізіологія діяльності: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Ельга, Ніка-Центр, 2009. 400 с.
66. Корольчук М. С., Крайнюк В. М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навч. посіб. Київ : Ніка-Центр, 2017. 580 с.
67. Корольчук В. М. Психологія стресостійкості особистості : автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2009. 40 с.
68. Крайнюк В. М. Особливості психологічного забезпечення працездатності спеціалістів в екстремальних умовах // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць / гол. ред. В. І. Судаков. Київ: Фенікс, 2006. С. 34–56.
69. Лазос Г. П. Резильєнтність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень // Актуальні проблеми психології. Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України; Вінниця: ФОП Рогальська І. О., 2018. Вип. 14. С. 26–64.
70. Лисенко Д. П. Психологічні особливості розвитку довіри в системі взаємин “командир – підлеглий” у бойових умовах : автореф. дис. ... д-ра філософії : 053; НУОУ. Київ: НУОУ, 2021. 251 с.
71. Лисюк С. Г. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців до екстремальних ситуацій професійної діяльності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2011. 20 с.
72. Мазяр О. В., Фещук В. В. Основи психометрики : методичні рекомендації до навчальних занять здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 05 “Соціальні та поведінкові науки” спеціальності 053 Психологія. Житомир : Вид-во ЖДУ, 2022. 108 с.
73. Максименко С. Д. Загальна психологія: підручник / за заг. ред. академіка С. Д. Максименка. 2-ге вид., перероб. і доп. Вінниця: Нова книга, 2004. 704 с.
74. Максименко С. Д., Носенко Е. Л. Експериментальна психологія: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 360 с.

75. Манн Дж. Д., Вебб Б. Приборкати страх. Досвід “морського котика”. Yakaboo Publishing, 2021. 192 с.

76. Мітягін О. О., Рибчук О. О., Войтех О. В. Психологічна підготовка курсантів в процесі навчання у вищому військовому навчальному закладі // Військова освіта : зб. наук. праць. 2014. № 1 (29). С. 153–160.

77. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України : підручник : у 2 ч. Ч. 1. Вид. 2-ге, перероб., зі змін. та доп. / Н. А. Агаєв, В. Г. Дикун, В. С. Чорний та ін. ; за заг. ред. В. В. Стасюка. Бровари : ТОВ “7БЦ”, 2020. 755 с.

78. Моргун В. Ф., Тітов І. Г. Основи психологічної діагностики : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Слово, 2012. 464 с.

79. Мороз В. М. Огляд досвіду формування і забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців армії США // Вісник Національного університету оборони України. 2022. № 3 (67). С. 80–88.

80. Морозов С. М. Засоби контролю діагностичних якостей психологічних тестів: навч. посіб. Київ : ІСДО, 1994. 68 с. URL: <https://psyfactor.org/lib/morozov1.htm> (дата звернення: 14.03.2023).

81. Москалець В. П. Структурно-функціональна організація особистості // Психологія і суспільство : укр. теорет.-метод. соціогуманіт. часопис / гол. ред. А. В. Фурман. Тернопіль, 2010. № 2. С. 20–25.

82. Москальов І. О., Лисенко Д. П. Застосування методів математичної статистики у психолого-педагогічних дослідженнях: навч. посіб. Київ : НУОУ, 2023. 187 с.

83. Мушкевич М. І., Чагарна С. Є. Основи психотерапії : навч. посіб / за ред. М. І. Мушкевич. Вид. 3-тє. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 420 с.

84. Наказ Головнокомандувача Збройних Сил України “Про затвердження Інструкції з організації психологічного забезпечення особового складу Збройних Сил України” від 18.10.2021 № 305.

85. Ніколаєску І. О. Практичні основи акмеологічного розвитку особистості в умовах освітньо-інформаційного простору: навч.-метод. посіб. Черкаси, ОПОПП, 2012. 53 с.

86. Осьодло В. І. Особистісні чинники подолання стресових ситуацій в особливих умовах // Проблеми екстремальної та кризової психології. 2013. Вип. 14 (1). С. 242–252. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pepr_2013_14\(1\)_33](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pepr_2013_14(1)_33) (дата звернення: 14.02.2022).

87. Охорона психічного здоров'я в умовах війни / пер. з англ. Т. Семигіної, І. Павленко, Є. Овсянникової [та ін.]. Київ : Наш Формат, 2017. 1068 с.

88. Пам'ятка психологу щодо організації психологічного супроводження військовослужбовців під час виконання завдань за призначенням. Київ: ГУ МПЗ ЗС України, 2015. 13 с.

89. Про затвердження Інструкції з оцінювання рівня авторитету і лідерства командирів (начальників) у ЗС України : наказ Генерального штабу ЗС України від 05.07.2018 № 249. URL: <https://dovidnykmpz.info/zagalni/nakaz-heneral-noho-shtabu-zbro-nykh-sy-12/> (дата звернення: 14.03.2022).

90. Про затвердження Інструкції з оцінювання морально-психологічного стану особового складу Збройних Сил України : наказ Генерального штабу ЗС України від 29.04.2017 № 153. URL: <https://dovidnykmpz.info/psycho/nakaz-heneral-noho-shtabu-zbro-nykh-sy-6> (дата звернення: 14.03.2022).

91. Програма // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5 : П – С. 736 с.

92. Перша психологічна допомога в гострих стресових ситуаціях: навч.-практ. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. А. Моргунова; [О. І. Федоренко та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 84 с.

93. Психодіагностика та скринінг психічного здоров'я з основами психометрики : методичні рекомендації для підготовки до навчальних занять здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки спеціальності 053 Психологія / Укл.: О. В. Мазяр. Житомир : Видво ЖДУ, 2023. 117 с.

94. Разумний П. К. Психологічний дебрифінг як складова надання психологічної допомоги у кризовій ситуації // Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Психологія. 2022. №1 (17). С. 230–234. URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/psychology/article/view/1957> (дата звернення: 14.03.2023).

95. Ромах О. В. Триангуляція як метод забезпечення валідності результатів якісних досліджень // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. 2017. V(19), I.: 119. С. 62–64.

96. Самара О. Є. Психологічні особливості стратегій стрес-долаючої поведінки співробітників МНС : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01; Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. Одеса, 2010. 18 с.

97. Сельє Г. Стресс без дистресса // Журнал неврології ім. Б. М. Маньковського. 2016. Т. 4. № 1. С. 78–89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jorn_2016_1_13 (дата звернення: 04.05.2021).

98. Сидоренко В. В. Акмеологічні технології в освіті дорослих // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 16 : Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики. 2016. Вип. 26. С. 38–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_016_2016_26_11 (дата звернення: 14.03.2021).

99. Синишина В. М. Особливості формування психологічної стійкості рятувальників Державної служби України з надзвичайних ситуацій : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Київ: НУОУ, 2014. 272 с.

100. Склень О. І. Психологічні особливості поведінкових стратегій подолання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09. Харків, 2008. 24 с.

101. Слободянюк А. В., Андрущенко Н. О. Психологія управління та конфліктологія. Вінниця, 2010. 120 с. С. 96–99.

102. Стасюк В. В. Страх і паніка на війні: монографія. Київ: НУОУ, 2013. 289 с.

103. Сурмін Ю. П. Кейс-стаді: архітектура і можливості. Київ : НМЦ “Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні”, 2012. 336 с.
104. Тімченко О. В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція) : автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.06; Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2003. 35 с.
105. Торічний О. В. Сутність акмеологічних основ процесу формування службово-спеціальної компетентності у майбутніх офіцерів-прикордонників // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія “Педагогіка, соціальна робота”. Вип. 22. С. 172–174.
106. Уотсон П., Літц Б., Саусвік С., Річі Е.К. Підготовка до відправлення військ за кордон: зміцнення психологічної стійкості // Охорона психічного здоров'я в умовах війни / пер. з англ. Т. Семигіної, І. Павленко, Є. Овсянникової [та ін.]. Київ : Наш Формат, 2017. С. 103–122.
107. Хайрулін О. М. Психологія професійного вигорання військовослужбовців: монографія; за наук. ред. А. В. Фурмана. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 220 с.
108. Хміляр О. Ф. Психічна стійкість солдата // Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту. Серія: Психологія. 2023. № 6. С. 71–79. URL: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.13> (дата звернення: 14.11.2023).
109. Чала Ю. М., Шахрайчук А. М. Психодіагностика: навч. посіб. Харків: НТУ “ХПР”, 2018. 246 с.
110. Чанчиков І. К. Психологічні чинники життестійкості особистості : автореф. дис. ... д-ра філософії: 053; КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2021. 20 с.
111. Чижевський С. О. Проблеми оцінювання та забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців // Соціально-психологічне забезпечення діяльності сил безпеки та оборони України. Харків, 2023. С. 123–125.
112. Чорний В. С. Роль релігії у формуванні патріотизму захисників

Української держави // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ, 2006. Вип. 6. С. 218–226.

113. Чорний В. С. Роль духовного чинника у відбитті російської агресії Збройними Силами України // Духовна безпека України: погляд суспільствознавства і богослов'я: матеріали XVII наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 лист. 2018 р.) Київ: “Національна академія управління”, 2018. С. 75–78.

114. Юник Д. Г. Завадостійкість майбутніх управлінців персоналом : зміст та структура // Педагогічні науки. 2014. Вип. 122. С. 254–261.

115. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. Одесса: Print2print, 2015. 576 с.

116. Ярмольчик М.О. Особистісні детермінанти вибору копінг-стратегій учасниками операції об'єднаних сил на етапі декомпресії : дис. ... д-ра філософії: 053; Національний авіаційний університет. Київ, 2021. 20 с.

117. Ярошок Ю. В. Регуляція психічної напруженості військовослужбовців в екстремальних умовах службово-бойової діяльності : дис. ... канд. психол. наук: 20.02.02. Хмельницький, 2000. 163 с.

118. Anthony E. J., Cohler B. J., eds. The Invulnerable Child. New York, NY: Guilford Press, 1987. 435 p.

119. APA road to resilience Web site. Available at: <http://www.apahelpcenter.org/featuredtopics/feature.php?id=6>. Accessed July 21, 2009.

120. Averill J. R. Personal control over aversive stimuli and its relationship to stress // Psychological Bulletin. 1973. Vol. 80. P. 286–303.

121. Bandura A. Perceive self-efficacy in the exercise of personal agency // Psychologist. 1989. Vol. 2. № 10. P. 411–424.

122. Bonanno G. A. Loss, trauma, and human resilience: have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? Am Psychol. 2004. № 59. P. 20–28.

123. Bryant R. A., Harvey A. G., Dang S. T., eds. Treatment of acute stress disorder: a comparison of cognitivebehavioral therapy and supportive counseling. J Consult Clin Psychol. 1998. № 66. P. 862–866.

124. Building Psychological Resilience in Military Personnel : theory and practice / edited by Robert R. Sinclair and Thomas W. Britt. Washington, 2013. P. 124–136.

125. Burisch M. Approaches to personality inventory construction: A comparison of merits // American Psychologist. 1984. № 39 (3). P. 214–227. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.39.3.214>.

126. Campbell-Sills L., & Stein M. B. Psychometric analysis and refinement of the Connor–Davidson resilience scale (CD-RISC): Validation of a 10-item measure of resilience // Journal of Traumatic Stress: Official Publication of The International Societ. 2007. P. 1019–1028.

127. Charney D. S. Psychobiological mechanisms of resilience and vulnerability: implications for successful adaptation to extreme stress // Am J Psychiatry. 2004. № 161. P. 195–216.

128. Cohler B. J., Stott F. M., Musick J. S. Adversity, vulnerability, and resilience. Cultural and developmental perspectives. In: Cicchetti D, Cohen DJ, eds. Developmental Psychopathology. Vol. 12. Risk, Disorder, and Adaptation. New York, NY: Wiley, 1995. P. 753–800.

129. Combat and Operational Stress Control / Department of the NAVY. Washington, Headquarters United States Marine Corps. 2010. 221 c.

130. Combat duty in Iraq and Afghanistan, mental health problems, and barriers to care / C. W. Hoge, C. A. Castro, S. C. Messer [et al.] // N. Engl. J. Med. 2004. Vol. 351. № 1. P. 13–22.

131. Connor K. M., Davidson J. R. Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson resilience scale (CD-RISC) // Depression Anxiety. 2003. № 18 (2). P. 76–82.

132. Daniel L. Burns. ACE Survey among Individuals with a History of National Guard Service. A Dissertation ... Doctor of Education. School of Behavioral Sciences. Liberty University, Lynchburg, VA. 2022. 144 p.

133. Denzin N. The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods. Chicago : Aldine, 2009. 379 p.

134. Ehlers A., Clark D. M. A cognitive model of posttraumatic stress disorder. *Behav Res Ther.* 2000. № 38. P. 319–345.
135. Friberg O., Hjemdal O., Rosenvinge J. H., Martinussen M. A new rating scale for adult resilience: what are the central protective resources behind healthy adjustment? // *International Journal of Methods in Psychiatric Research.* 2003. № 12 (2). P. 65–76.
136. Hobfoll S. E. Conservation of resources: a new attempt at conceptualizing stress. *Am Psychol.* 1989. № 44. P. 513–524.
137. Hobfoll S. E., Watson P., Bell C. C., et al. Five essential elements of immediate and mid-term mass trauma intervention: empirical evidence // *Psychiatry.* 2007. № 70. P. 283–315.
138. Jefferies P., McGarrigle L., Ungar M. The CYRM-R: a Rasch-validated revision of the Child and Youth Resilience Measure // *Journal of Evidence-Informed Social Work.* 2018. № 16 (1). P. 1–24.
139. Luthar S. S. Vulnerability and resilience: a study of high-risk adolescents. *Child Dev.* 1991. № 62. P. 600–616.
140. Luthar S. S., Cicchetti D. The construct of resilience: implications for interventions and social policies. *Dev Psychopathol.* 2000. № 12. P. 857–885.
141. Masten A. S. Ordinary magic. Resilience processes in development // *Am Psychol.* 2001. № 56. P. 227–238.
142. Ness G. J., Macaskill N. Preventing PTSD: the value of inner resourcefulness and a sense of personal control of a situation. Is it a matter of problem-solving or anxiety management? // *Behav Cogn Psychother.* 2003. № 31. P. 463–486.
143. Peterson G. D. Political ecology and ecological resilience: an integration of human and ecological dynamics // *Ecological Econ.* 2000. № 35. P. 323–336.
144. Promoting Psychological Resilience in the U.S. Military / [L. Meredith, C. Sherbourne, G. Sarah та ін.]. Santa Monica: Center for Military Health Policy Research, RAND, 2011. 158 с.

145. Raphael B., Wilson J. P., eds. *Psychological Debriefing: Theory, Practice, and Evidence*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2000. 367 p.
146. Rotter J. B., Chance J. E., Phares E. J. *Applications of a Social Learning Theory of Personality*. New York, 1972. 624 p.
147. Rotter J. B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement // *Psychological Monographs*, 80 (Whole No. 609), 1966. P. 1–28. URL: <http://dx.doi.org/10.1037/h0092976>
148. Rutter M. Resilience: some conceptual considerations. *J Adolesc Health*. 1993. № 14. P. 626–631.
149. Seligman M. *What You Can Change and What You Can't*. New York, NY: John Murray, 2007. 317 p.
150. Seligman M., Peterson C. *Positive clinical psychology // A Psychology of Human Strengths: Fundamental Questions and Future Directions for a Positive Psychology* / L. G. Aspinwall, U. M. Staudinger, eds. Washington, DC: American Psychological Association, 2003. P. 195–305.
151. Seligman M., Schulman P., DeRubeis R.J., Hollon S.D. The prevention of depression and anxiety // *Prevention Treatment*. 1999. № 2 (1). URL: <http://journals.apa.org/prevention/volume2/pre0020008a.html> (дата звернення: 16.05.2022).
152. Seligman M., Schulman P., Tryon A. M. Group prevention of depression and anxiety symptoms // *Behaviour Research and Therapy*. 2007. № 45. P. 1110–1126.
153. Smith B. W., Dalen J., Wiggins K., Tooley E., Christopher P. and Bernfrd J. The Brief Resilience Scale: Assessing the Ability to Bounce Back // *International Journal of Behavioral Medicine*. 2008. № 15. P. 194–200.
154. Tusaie K., Dyer J. Resilience: a historical review of the construct. *Holis Nurse Pract*. 2004. № 18. P. 3–8.
155. URL: [#cite_note-1](https://uk.wikipedia.org/wiki/Генеральна_сукупність) (дата звернення: 14.03.2022).
156. URL: <http://elbib.in.ua/tipi-i-metodi-vibirki-metodologiya-ta-metodi-sotsiologichnih-doslidjen.html> (дата звернення: 14.03.2022).

157. URL: <https://studfile.net/preview/7388899/page:5/> (дата звернення: 27.02.2020).

158. URL: <https://psyfactor.org/lib/morozov8.htm> (дата звернення: 18.03.2022).

159. URL: <https://sprotyvg7.com.ua/lesson/podolannya-bojovogo-stresu-u-vijskovix-pidrozdilax> (дата звернення: 14.03.2023).

160. URL: <http://weblib.pp.ua/standartizatsiya-24863.html> (дата звернення: 18.03.2022).

161. URL: <https://buklib.net/books/26430/> (дата звернення: 18.03.2022).

162. URL: <https://medstatistic.ru/calculators/calchit.html> (дата звернення: 14.03.2024).

163. URL: <https://cyclop.com.ua/content/view/1273/58/1/19/#27947> (дата звернення: 14.03.2023).

164. Werner E. E., Smith R. S. *Overcoming the Odds: High Risk Children From Birth to Adulthood*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1992. 289 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Клочков В. В. Сучасні погляди на проблему формування психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій // Вісник Національного університету оборони України. Київ, 2022. Вип. 3 (67). С. 71–79.
2. Клочков В. В. Поняття та структура психологічної стійкості військовослужбовців до виконання бойових завдань // Вісник Національного університету оборони України. Київ, 2022. № 4 (68). С. 52–63.
3. Клочков В. В. Психологічні чинники стійкості особистості: наукові погляди // Вісник Національного університету оборони України. Київ, 2022. №5 (69). С. 58–66.
4. Клочков В. В. Особливості формування психологічної стійкості майбутніх офіцерів Збройних Сил України // Вісник Національного університету оборони України. Київ, 2022. № 6 (70). С. 67–77.
5. Клочков В. В. Підтримання психологічної стійкості військовослужбовців в районі ведення бойових дій // Вісник Національного університету оборони України. Київ, 2023. № 1 (71). С. 85–93.
6. Клочков В. В. Психологічна стійкість воїна : монографія. Тернопіль : “ЗАЗА ПРІНТ”, 2024. 323 с.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Клочков В. В. Актуалізація дослідження проблеми психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій // Зб. матеріалів круглого столу “Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства” (м. Ірпінь, 25 червн. 2022 р.) Ірпінь : Державний податковий університет, 2022. С. 113–118.

8. Клочков В. В. Психологічна стійкість офіцерів Збройних Сил України: проблеми та перспективи формування // Комплексний підхід до модернізації науки: методи, моделі та мультидисциплінарність: матеріали II Міжнар. Наук. конф. (м. Чернівці, 26 серп. 2022 р.). / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2022. С. 377–379.

9. Клочков В. В. Формування та розвиток психологічної стійкості особистості: системний підхід // International scientific innovations in human life. Proceedings of XIV International Scientific and Practical Conference. Manchester, United Kingdom 4–6 August 2022. С. 265–272.

10. Клочков В. В. Соціально-психологічні технології формування психологічної стійкості військовослужбовців Збройних Сил України // Стійкість особового складу Збройних Сил України: актуальні питання емпіричного виміру та розвитку: матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 15 груд. 2022 р.) / за заг. ред. В. М. Мороза. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2022. С. 59–64.

11. Клочков В. В. Розвиток психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів: умови застосування програми // Стійкість особового складу Збройних Сил України: актуальні питання емпіричного виміру та розвитку: матеріали II наук.-практ. семінару (Київ, 23 листоп. 2023 р.) / за заг. ред. В. М. Мороза. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2023. С. 63–74.

Етапи та методи дослідження психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів

Щоб задовольнити потребу в удосконаленні інструментів вимірювання та розвитку психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів, сплановано та реалізовано три етапи дослідження особливостей розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців частин (підрозділів) Сухопутних військ.

Перший етап – **теоретичне дослідження предмета**. На цьому етапі проаналізовано наукову літературу з теми дослідження для створення теоретичної моделі психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів, уточнення наукового завдання.

Результатами теоретичного дослідження на цьому етапі стали: уточнене поняття психологічної стійкості як властивості особистості, класифікатор бойових стресорів, поняття психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів (див. розділ 1).

Другий етап – **емпіричне дослідження предмета**. На цьому етапі сплановано взаємодію з об'єктом дослідження; обрано методи та методики емпіричного дослідження, зібрано емпіричні дані; проведено психологічний вплив; внесено емпіричні дані в базу даних.

Результатами теоретичного аналізу на цьому етапі стали: програма емпіричного дослідження, опис використаних методів і методик (див. підрозділи 2.2–2.4).

Результатами емпіричного дослідження на цьому етапі стали: зафіксовані в анкетах і таблицях дані про психологічну стійкість до бойових стресорів, отримані у ході опитування військовослужбовців на різних етапах експерименту; проведені на етапах формування та набуття спроможностей, застосування за призначенням, відновлення боєздатності частин та підрозділів заходи забезпечення психологічної стійкості.

Третій етап – **аналіз та інтерпретація даних, отриманих у ході емпіричного дослідження**. На цьому етапі проведено первинний аналіз даних, їх математичну обробку і подання у вигляді таблиць, діаграм,

рисунків; здійснено якісний та кількісний аналіз отриманих даних; перевірено статистичну значущість результатів психологічного впливу; співвіднесено теоретичні висновки та емпіричні дані, пояснено встановлені факти і сформульовано закономірності розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів; встановлено зв'язок з іншими результатами подібних досліджень чи теорій.

Виокремлені етапи стали основою для побудови дизайну дослідження (табл. Б.1)

Таблиця Б.1 – Дизайн дослідження психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців Сухопутних військ

Етапи дослідження	Очікувані результати	Використані методи	N вибірки
Теоретичний (квітень 2020 року – травень 2022 року)	Уточнене поняття “психологічної стійкості до бойових стресорів”; класифікатор бойових стресорів; модель структури психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів; система підходів до розвитку психологічної стійкості особистості	Понятійний аналіз, порівняння, ідеалізація, абстрагування, класифікація, систематизація, формалізація	154 джерела наукової інформації за тематикою дослідження
Емпіричний (травень 2022 року – липень 2023 року)	Програма емпіричного дослідження; дані про психологічну стійкість до бойових стресорів, отримані у ході опитування; проведені заходи забезпечення психологічної стійкості	Обсерваційний; психодіагностичний; експеримент	2321 військовослужбовець СВ ЗС України
Інтерпретаційний (червень 2022 року – вересень 2024 року)	Методика оцінювання рівня психологічної стійкості; модель розвитку рівня психологічної стійкості; профіль прояву складових психологічної стійкості; програма розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів	Математичної статистики, узагальнення, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, генетичний, системний аналіз	39 457 даних за 17 показниками

На теоретичному етапі дослідження було спрямовано на досягнення таких цілей:

уточнення поняття “психологічної стійкості до бойових стресорів”;
класифікацію бойових стресорів;
розроблення теоретичної моделі структури психологічної стійкості
військовослужбовців до бойових стресорів;
узагальнення та систематизацію підходів до розвитку психологічної
стійкості особистості.

Для цього використано такі теоретичні методи:

понятійний аналіз – аналіз визначень і виявлення найпридатніших для
цього дослідження;

порівняння – зіставлення предметів або явищ дійсності для виявлення
схожості чи відмінності між ними, а також пошук спільного, що може бути
властивим для двох чи більшої кількості об’єктів дослідження;

ідеалізація – мисленнєвий акт, пов’язаний з утворенням понять про
об’єкти, принципово нездійсненні у досліді і дійсності. Ідеалізовані об’єкти
вважають граничними випадками реальних об’єктів, їх обирають як засіб
наукового аналізу, основу для побудови теорії реальних об’єктів;

абстрагування – виокремлення в об’єкті основних значущих ознак і
відхилення вторинних, неістотних;

систематизація (класифікація) – об’єднання об’єктів у групи за
певними ознаками;

формалізація – викладення знань у вигляді понять, суджень, гіпотез,
теорій, законів.

Вказані методи забезпечили реалізацію генетичного підходу на етапах
організації емпіричного дослідження та інтерпретації отриманих даних.

На емпіричному етапі відбір і застосування теоретичних та емпіричних
методів і методик психологічного дослідження було спрямовано на
досягнення таких цілей:

розроблення та реалізацію програми емпіричного дослідження;

отримання даних про психологічну стійкість до бойових стресорів та
результативність проведених заходів забезпечення психологічної стійкості.

Для цього використано такі теоретичні методи:

аналіз – мисленнєве розчленування цілого на частини для вивчення окремих частин;

синтез – мисленнєве об'єднання частин у ціле для виявлення зв'язків між частинами;

моделювання – непрямий, опосередкований метод наукового дослідження об'єктів пізнання, безпосереднє вивчення яких неможливе, ускладнене чи недоцільне, що ґрунтується на застосуванні моделі як засобу дослідження. Як модель розглядають систему, що заміщує об'єкт пізнання і є джерелом інформації про нього.

Поряд з теоретичними на цьому етапі використано емпіричні методи:

обсерваційні (спостереження, експертне оцінювання, аналіз продуктів діяльності) – під час обсерваційного дослідження дослідник збирає інформацію, активно не впливаючи на об'єкти дослідження (психіку досліджуваної особи);

психодіагностичний – за допомогою психодіагностичних методик отримано дані про психологічні характеристики військовослужбовців (табл. Б.2);

формувальний експеримент – в експериментальних дослідженнях дослідник втручається, маніпулює експозицією (впливає), а потім спостерігає за результатом впливу. Експеримент відрізняється від обсерваційного дослідження активним впливом експериментатора на суб'єктів дослідження через планомірне маніпулювання однією або кількома умовами діяльності, а також реєстрацію супутніх змін у поведінці учасників експерименту.

Таблиця Б.2 – Кількість респондентів, опитаних на різних етапах функціонування частин за допомогою визначених методик

№ п/п	Назва методики	Вимірювані показники	Кількість опитаних респондентів на етапах			
			підготовки	застосування	відновлення	разом
1	Коротка шкала стійкості (B. Smith)	Особистісна стійкість	1095	438	383	1916
2	Методика комплексного оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців (О. Кокур, І. Пішко, Н. Лозінська)	Морально-психологічний, мотиваційний, когнітивно-оцінний, емоційний, вольовий індивідуально-особистісний	488	–	–	488
3	Методика оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців (В. В. Клочков)	Здатність контролювати свій стан; впевненість у собі; готовність нищити ворога; готовність виконувати завдання у складі свого підрозділу; переконаність у перевазі над ворогом; впевненість у командирах і товаришах по службі; готовність до самопожертви	607	438	383	1428
4	Шкала оцінювання соціально-психологічних умов стійкості військовослужбовців (Г. Капосльоз)	Здатність контролювати свій стан; довіра до безпосереднього командира; навички виконувати завдання за призначенням; впевненість у собі; впевненість у товаришах по службі; готовність діяти в ситуації неповної поінформованості	1095	438	383	1916
5	Коротка шкала тривоги, депресії та ПТСР (в адаптації І. Котеньова)	Симптоми тривоги, депресії, ПТСР	1095	438	383	1916
6	Тест “Схильність до лідерства”	Схильність до лідерства	325	–	–	325

№ п/п	Назва методики	Вимірювані показники	Кількість опитаних респондентів на етапах			
			підготовки	застосування	відновлення	разом
7	Опитувальник для експертного оцінювання та експрес-опитування особового складу щодо визначення морально-психологічного стану	Моральна налаштованість; емоційно-вольова налаштованість; мотиваційна готовність; функціональна готовність; фахова здатність; об'єктивні і суб'єктивні чинники	736	–	–	736
8	Оцінювання рівня довіри до командира (начальника) (Д. П. Лисенко)	Довіра підлеглого до командира (начальника)	156	–	–	156
9	Методика оцінювання рівня авторитету і лідерства командирів (начальників) у Збройних Силах України	Рівень авторитету; рівень лідерства	156	–	–	156
10	Інтроспективна шкала реакцій на загрози життю та здоров'ю в районі бойових дій (Г. Капосльоз)	Панічні розлади та соматика тривоги; фобія бою; конструктивні копінги; деструктивні копінги	–	187	226	413
11	Шкала інтроспективного оцінювання самопочуття в районі бойових дій (Г. Капосльоз)	Психологічні та психосоматичні порушення; активізація діяльності	–	125	383	508
12	Індикатор копінг-стратегій	Вирішення проблем; пошук соціальної підтримки; уникнення	218	–	–	218
Отриманих вимірювань разом за етап			5971	2064	2141	10176

На інтерпретаційному етапі застосування інтерпретаційних методів та методів математичної статистики було спрямовано на досягнення таких цілей:

доведення надійності, валідності та дискримінативності методики оцінювання рівня психологічної стійкості;

моделювання розвитку рівня психологічної стійкості на різних етапах функціонування частини (підрозділу);

побудову профілю прояву складових психологічної стійкості у військовослужбовців різних родів військ;

доведення результативності програми розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів.

Для цього використано такі інтерпретаційні методи:

узагальнення – виявлення для групи об'єктів (явищ) найістотніших рис, що визначають їх найважливіші якісні характеристики;

встановлення причинно-наслідкових зв'язків між умовами середовища і спостережуваними реакціями, що характеризують поведінку особистості (нерідко їх використовують для якісного аналізу моделі життєвого досвіду);

генетичний – спосіб дослідження і пояснення явищ (у тому числі психічних), заснований на аналізі їх онтогенетичного і філогенетичного розвитку. При цьому передбачено встановлення: початкових умов виникнення явища (у нашому дослідженні – очікування впливу чи вплив бойових стресорів); головних етапів переживання стресу (тривоги, опору, виснаження); основних тенденцій розвитку рис особистості (виявлення динаміки психологічної стійкості військовослужбовців). Виявлення пов'язаності психологічної стійкості і впливу бойових стресорів, зміни рівня психологічної стійкості до бойових стресорів на різних етапах функціонування підрозділу є метою емпіричного дослідження;

структурний – орієнтований на виявлення та опис структури об'єктів (явищ). Для нього характерні: поглиблена увага до опису актуального стану об'єктів; з'ясування властивих їм внутрішніх, позачасових властивостей (у нашому дослідженні – профілю прояву складових психологічної стійкості у військовослужбовців); інтерес не до ізольованих фактів, а до їх взаємопов'язаності (виявлення відмінностей у профілі прояву складових психологічної стійкості у військовослужбовців різних родів військ). При цьому розкладання цілого на частини (декомпозицію) проводять за різними

варіантами співвідношення в об'єкті частин і цілого, а динаміку явища зазвичай не досліджують. Перевагою структурного методу є відносна простота наочного подання результатів у вигляді описів, таблиць та рисунків, які можуть містити переліки елементів, графічні схеми, класифікації тощо;

системний аналіз – аналіз емпіричних даних про об'єкт, який розглядають як систему, тобто у ньому виокремлюють елементи, встановлюють зв'язки між елементами об'єкта, а також між об'єктом та оточенням. Попередні методи (підходи) є фактично органічними компонентами системного аналізу. Системний аналіз психологічної стійкості до бойових стресорів передбачає опис феномена на підставі теоретичного аналізу досліджень цього явища, теоретичне та емпіричне визначення його елементів, встановлення зв'язків між елементами цього явища, а також між елементами цього явища та бойовими стресорами і наслідками їх впливу на особистість. Це дало змогу інтегрувати між собою дані про психологічну стійкість військовослужбовців до бойових стресорів, пояснити особливості її оцінювання та розвитку, прогнозувати і коригувати реакцію військовослужбовців на бойові стресори.

Інтерпретаційні методи можна називати підходами, оскільки це насамперед пояснювальні принципи, що визначають напрям та порядок кількісного і якісного аналізу результатів емпіричного дослідження.

Аналіз отриманих під час емпіричного дослідження даних базувався на результатах застосування *методів математичної статистики*. Первинну обробку проведено на основі елементів описової статистики, зокрема формул обчислення мір середньої тенденції (середніх значень, стандартних відхилень, медіани, процентилів), графічного і табличного подання розподілу отриманих даних.

Для встановлення випадковості збігу або відмінностей між виявленими рівнями психологічної стійкості використано методи статистичного висновування. Їх застосування розпочинають із формулювання нульової (H_0) та альтернативної (H_1) гіпотез:

H_0 – передбачення, відповідно до якого вибірки, які вивчають, взяті з генеральних сукупностей з однаковим законом розподілу, а різницю в результатах їх дослідження можна пояснити виключно випадковими чинниками;

H_1 – передбачення, протилежне тому, що сформульоване в нульовій гіпотезі.

Нульову гіпотезу H_0 , як правило, перевіряють порівнянням з альтернативною гіпотезою H_1 . Альтернативну гіпотезу (чи гіпотези, якщо їх кілька) приймають тоді, і лише тоді, коли відкинута нульова гіпотеза. Для прийняття рішення про те, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, використовують статистичні критерії – вирішальне правило, на основі якого нульову гіпотезу відхиляють чи приймають.

У процесі вибору статистичних критеріїв ми зважали на класифікацію завдань дослідження, потужність критерію (його здатність виявляти розбіжності, якщо вони є). Крім того, в основу вибору критерію були покладені простота його обчислення та інтерпретації, можливість застосування на нерівних за обсягом вибірках. Для вибору статистичних критеріїв застосовано алгоритм, що враховував загальну класифікацію завдань дослідження і методів їх вирішення (О.В. Сидоренко) [84, с. 34] (табл. Б.3).

Таблиця Б.3 – Порядок вибору статистичних методів (критеріїв) перевірки гіпотез

Завдання	Умови	Методи
Виявлення відмінностей у рівні досліджуваної ознаки	2 вибірки досліджуваних	U – критерій Манна – Уїтні
Оцінювання зсуву значень досліджуваної ознаки	2 зрізи на тій самій вибірці досліджуваних	T – критерій Вілкоксона
Виявлення відмінностей у розподілі ознаки	Порівняння емпіричного розподілу з теоретичним	λ – критерій Колмогорова-Смірнова
	Порівняння двох емпіричних розподілів	χ^2 – критерій Пірсона
Виявлення ступеня узгодженості змін	Порівняння двох ознак або профілів	r_s – коефіцієнт рангової кореляції Спірмена

Отримані результати проаналізовані за допомогою статистичного пакету для соціальних досліджень *IBM SPSS Statistics 21.0*, який дає змогу виконувати будь-які операції із зазначеними у нашому дослідженні даними за обраним для оцінювання статистичним критерієм. Мінімально допустимий рівень значущості розбіжностей – 5%.

Таким чином, було визначено статистичну значущість розбіжностей у рівнях психологічної стійкості, що дало змогу на основі емпірично отриманих даних довести результативність авторської програми розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів.

Факторний аналіз застосовано для всебічного та водночас компактного опису розвитку психологічної стійкості через визначення взаємозв'язків між змінними, класифікацію змінних, а також скорочення кількості змінних, необхідних для опису даних.

У ході аналізу в один фактор були об'єднані змінні, які сильно корелювали між собою. При цьому корельованість значень змінних між собою усередині кожного фактора була вища, ніж їх корельованість з іншими факторами чи змінними, що описують (є складовими) досліджуваного явища. Існують кілька процедур факторного аналізу, але в усіх передбачено два етапи:

1) факторизацію матриці кореляцій для отримання початкової факторної матриці. На цьому етапі визначають кількість факторів, які б пояснювали більшу частину дисперсії у групі оцінок з різних тестів або інших психометричних вимірів. Одна з найвідоміших процедур факторизації – метод головних осей (*principal axis*);

2) обертання факторної матриці, щоб виявити найпростішу конфігурацію факторів з урахуванням їх навантажень, зробити її зрозумілішою (інтерпретованою). Найпопулярніша процедура обертання – варімакс (*Varimax*).

Порядок визначення помилки репрезентативності вибірки

Генеральну сукупність характеризують:

N – чисельність генеральної сукупності ;

X – середнє значення ознаки у генеральній сукупності (генеральна середня);

σ^2 – дисперсія;

p – генеральна частка;

σ_p^2 – дисперсія альтернативної ознаки $\sigma_p^2 = p(1 - p)$.

Вибірку характеризують:

n – чисельність вибіркової сукупності;

x – середнє значення ознаки у вибірковій сукупності (вибіркова середня);

σ^2 – дисперсія;

W – вибіркова частка;

σ_w^2 – дисперсія альтернативної ознаки $\sigma_w^2 = W(1 - W)$.

У разі невідомої генеральної сукупності і кількості елементів вибірки $n = 20$ і більше помилку репрезентативності m розраховують за такою формулою:

$$m = \frac{S}{\sqrt{n}}, \quad (\text{Б.1})$$

де S – стандартне відхилення; n – кількість значень вибірки.

Отже, після визначення середнього квадратичного відхилення психологічної стійкості у вибірці можна встановити значення середньої помилки вибірки, величина якої, як випливає з формули, тим більша, чим більшою є варіація випадкової величини, і тим менша, чим більшою є чисельність вибірки.

У практичних розрахунках застосовують дві формули для обчислення середньої помилки репрезентативності вибірки: із використанням середніх значень вибірки і частки спостережень. У разі використання середніх значень

показників вибірки для обчислення середньої помилки вибірки використовують таку формулу:

$$m = \sqrt{\frac{\sigma^2}{n}}, \quad (\text{Б.2})$$

де σ^2 – дисперсія значень показника у вибірковій сукупності; n – кількість значень вибірки.

У разі використання відносних показників (часток ознак) для обчислення середньої помилки вибірки застосовують таку формулу:

$$m = \sqrt{\frac{W(1-W)}{n}}, \quad (\text{Б.3})$$

де W – частка ознаки в генеральній сукупності; n – кількість значень вибірки.

Додаток Б.2.

Прядок обчислення коефіцієнта рангової кореляції Спірмена

Коефіцієнт обчислюють у такому порядку:

1) визначають, які дві ознаки або дві ієрархії ознаки будуть порівнювати як змінні A і B ;

2) ранжують значення змінної A , нараховуючи ранг 1 найменшому значенню, відповідно до правил ранжування. Записують ранги відповідно до облікових номерів досліджуваних осіб або ознак;

3) ранжують значення змінної B ;

4) обчислюють різницю d між рангами A і B (записують у третій стовпець таблиці);

5) знаходять d^2 – квадрат різниці d між рангами A і B . Ці значення записують у четвертий стовпець таблиці. Обчислюють суму квадратів $\sum d^2$;

б) за наявності однакових рангів розраховують поправки:

$$T_a = \sum(a^3 - a)/12, \quad (\text{Б.4})$$

$$T_b = \sum(b^3 - b)/12, \quad (\text{Б.5})$$

де a – обсяг кожної групи однакових рангів у ранговому ряду A ; b – обсяг кожної групи однакових рангів у ранговому ряду B ;

7) обчислюють коефіцієнт рангової кореляції r_s за такими формулами:

а) за відсутності однакових рангів:

$$r_s = 1 - 6 \cdot \frac{\sum d^2}{N \cdot (N^2 - 1)}, \quad (\text{Б.6});$$

де d – різниця між рангами двох сполучених змінних для кожного досліджуваного; N – кількість ранжованих значень (кількість досліджуваних осіб);

б) за наявності однакових рангів:

$$r_s = 1 - 6 \cdot \frac{\sum d^2 + T_a + T_b}{N \cdot (N^2 - 1)}, \quad (\text{Б.7});$$

де $\sum d^2$ – сума квадратів різниць між рангами; T_a і T_b – поправки на однакові ранги; N – кількість досліджуваних осіб, які брали участь у ранжуванні;

8) за таблицею [105, с. 340] визначають критичні значення r_s для цього N . Якщо r_s перевищує критичне значення або принаймні дорівнює йому, кореляція достовірно відрізняється від 0.

Додаток Б.3

Порядок обчислення точково-бісеріального коефіцієнта кореляції

Найприйнятнішим для більшості випадків вважають точково-бісеріальний коефіцієнт кореляції, обчислений за такою формулою:

$$r_{pb} = \frac{M_H - M_L}{\sigma} \cdot \sqrt{PQ}, \quad (\text{Б.8})$$

де M_H – середнє значення по тесту для випробовуваних, які дали правильну (ключову) відповідь на цей пункт тесту; M_L – середнє значення по тесту для випробовуваних, які дали неправильну (неключову) відповідь на цей пункт тесту; σ – стандартне відхилення для тесту; P – частка випробовуваних, які дали правильну (ключову) відповідь на цей пункт тесту; Q – частка випробовуваних, які дали неправильну (неключову) відповідь на цей пункт тесту.

Обчислення проводимо так:

1) визначаємо середнє арифметичне (M) і стандартне відхилення (σ)

для всіх випробовуваних по тесту;

2) для кожного завдання обчислюємо середнє значення по методиці для випробовуваних, які дали правильну (ключову) відповідь на цей пункт (M_H) і окремо – кількість випробовуваних, які зробили це (N_H);

3) обчислюємо P для кожного завдання, розділивши кількість випробовуваних, які дали правильну (ключову) відповідь на цей пункт (N_H) на загальну кількість випробовуваних (N);

4) для кожного завдання обчислюємо $1-P$, звідки отримуємо Q ;

5) маючи середнє значення загального показника, для кожного завдання можна одержати M_L :

$$M_L = \frac{M \cdot N - M_H \cdot N_H}{N_L}, \quad (\text{Б.9})$$

де N – загальна кількість випробовуваних; M – середнє значення по тесту для всіх випробовуваних; M_H – середнє значення по тесту для випробовуваних, які дали правильну (ключову) відповідь на цей пункт методики; N_H – кількість випробовуваних, які дали правильну (ключову) відповідь на цей пункт методики; N_L – кількість випробовуваних, які дали неправильну (неключову) відповідь на цей пункт методики;

6) для кожного завдання перемножуємо PQ і визначаємо квадратний корінь;

7) обчислюємо точково-бісеріальний коефіцієнт кореляції для кожного завдання методики, підставивши отримані значення у формулу Б.8.

**Порядок обчислення дискримінативності завдань методики
за допомогою показника δ (дельта) Фергюсона**

Під час відбору завдань обчислюють їх дискримінативність за допомогою показника δ (дельта) Фергюсона, який у разі рівномірного розподілу набуває максимального значення $\delta = 1$, коли ж усі випробовувані отримали однакові оцінки, показник набуває мінімального значення $\delta = 0$. Значення δ Фергюсона обчислюють за такою формулою:

$$\delta = \frac{(n+1) \cdot (N^2 - \sum f_i^2)}{nN^2}, \quad (\text{Б.10})$$

де N – кількість випробовуваних; n – кількість завдань; f_i – частота зустрічаності.

Порядок обчислення такий:

- 1) визначаємо, скільки разів зустрічається певне значення за результатами відповіді на запитання методики (f_i);
- 2) зводимо ці числа до квадрата і підсумовуємо ($\sum f_i^2$);
- 3) додаємо одиницю до кількості завдань ($n+1$);
- 4) зводимо до квадрата кількість випробовуваних (N^2);
- 5) множимо кількість завдань на N^2 (nN^2);
- 6) підставляємо всі значення у формулу (2.8) та обчислюємо δ Фергюсона.

Інтерпретація отриманих значень: чим вище значення δ Фергюсона, тим вищою є дискримінативність. Оскільки дискримінативність, що дорівнює одиниці, відображає прямокутний, а не нормальний розподіл, то високі показники дискримінативності протилежні показникам надійності, адже чим ширше перелік проявів властивості, яку вивчають, тим нижча взаємна кореляція між завданнями тесту. У цілому значення достатньої дискримінативності варіюють від 0,5 до 0,8 бала.

**Результати апробації опитувальника психологічної стійкості
військовослужбовців Збройних Сил України в умовах бойових дій
з методики комплексного оцінювання рівня психологічної стійкості
військовослужбовців (О. Кокун, І. Пішко, Н. Лозінська)**

В основу опитувальника О. Кокун, І. Пішко, Н. Лозінської покладено конструкт психологічної стійкості, що включає такі компоненти: морально-психологічний, мотиваційний, когнітивно-оцінний, емоційний, вольовий, індивідуально-особистісний [36].

Опитувальник містить таку інструкцію: “Будь ласка, оцініть себе за нижченаведеними 24 показниками на цей момент, обвівши кружечком відповідну цифру від “0” до “4”: “0” – показник не виражений; “1” – виражений незначно; “2” – виражений на середньому рівні; “3” – виражений на рівні, вищому за середній; “4” – показник виражений на високому рівні”.

За вказаною методикою опитано 488 військовослужбовців механізованої бригади, яка перебувала на етапі формування. Це були люди, мобілізовані у Збройні Сили України, які перебували в частині від 1 до 3 тижнів. Вік респондентів коливався від 22 до 59 років. Середній вік досліджуваних осіб становив 41 рік, стандартне відхилення 8,99.

Для перевірки конструкту методики використано процедуру факторного аналізу. Статистичний аналіз проведено за допомогою програми IBM SPSS Statistics 21.0. Матриця (масив) вхідних даних факторного аналізу мала 11 712 значень (спостережень): за 24 аналітичними ознаками (питаннями, змінними) обстежено 488 респондентів (об’єктів спостереження). Фактори були вилучені методом головних компонент. Кількість визначених для аналізу факторів залежала від величини власних значень навантаження компонент (колонка “сума”), більших за одиницю (табл. В.1).

Таблиця В.1 – Пояснена сумарна дисперсія компонентів психологічної стійкості військовослужбовців

Компонента	Початкові власні значення аналітичних ознак			Вилучені ¹ суми квадратів навантаження			Суми квадратів навантаження після обертання ²		
	Сума	% дисперсії	Кумулятивний %	Сума	% дисперсії	Кумулятивний %	Сума	% дисперсії	Кумулятивний %
1	6,16	25,669	25,669	6,16	25,669	25,669	4,38	18,260	18,260
2	3,81	15,897	41,566	3,81	15,897	41,566	3,97	16,567	34,826
3	1,34	5,595	47,161	1,34	5,595	47,161	2,24	9,348	44,174
4	1,09	4,560	51,720	1,09	4,560	51,720	1,55	6,482	50,656
5	1,05	4,391	56,111	1,05	4,391	56,111	1,30	5,455	56,111
6	,929	3,870	59,981						
7	,851	3,546	63,527						
8	,799	3,330	66,857						
9	,767	3,194	70,051						
10	,704	2,934	72,986						
11	,669	2,789	75,774						
12	,629	2,622	78,396						
13	,596	2,485	80,881						
14	,561	2,336	83,217						
15	,498	2,077	85,294						
16	,481	2,003	87,297						
17	,454	1,890	89,187						
18	,441	1,838	91,024						
19	,414	1,724	92,748						
20	,402	1,677	94,425						
21	,379	1,580	96,005						
22	,356	1,483	97,488						
23	,314	1,310	98,798						
24	,288	1,202	100,000						

Примітки: 1. Метод вилучення компонент – аналіз головних компонент.

2. Метод обертання – Varimax з нормалізацією Кайзера.

З табл. В.1 видно, що вилучено п'ять факторів психологічної стійкості військовослужбовців, які наведено в колонці “Вилучені суми квадратів навантаження”:

перший фактор пояснює 25,669% дисперсії;

другий – 15,897% дисперсії;

третій – 5,595% дисперсії;

четвертий – 4,560% дисперсії;

п'ятий – 4,391% дисперсії.

Кумулятивно (шляхом накопичення) п'ять виокремлених факторів пояснюють 56% дисперсії (розсіювання значень психологічної стійкості відносно середнього значення отриманого розподілу).

Обертання факторів проведено за методом Varimax з нормалізацією Кайзера. Навантаження факторів наведено в колонці “Суми квадратів навантаження після обертання”:

перший фактор пояснює 18,260% дисперсії;

другий – 16,567% дисперсії;

третій – 9,348% дисперсії;

четвертий – 6,482% дисперсії;

п'ятий – 5,455% дисперсії.

Частка дисперсії кожного фактора після обертання набула врівноваженішого розподілу. Обертання Varimax є процедурою ортогонального обертання, в якій факторні осі залишаються перпендикулярними одна до одної. Завдяки їх обертанню, спрямованому на наближення осей до виокремлених чинників, ортогональні фактори не корелюють один з одним (є незалежними). Саме тому їх легше інтерпретувати, ніж косокутні.

Під час інтерпретації факторної матриці після обертання слід звернути особливу увагу на завдання, які мають вагу 0,50 і вище за цим фактором.

Розподіл аналітичних ознак (індикаторів психологічної стійкості) між виокремленими після обертання компонентами наведено у факторній матриці (табл. В.2).

Таблиця Б.2 – Матриця значень головних¹ компонент психологічної стійкості військовослужбовців після обертання²

№ п/п	Аналітичні ознаки	Компоненти ³				
		1	2	3	4	5
1	Готовність до протистояння труднощам військової служби в умовах війни		,692			
2	Готовність захищати Україну від ворога				,691	
3	Впевненість у своїх силах під час виконання бойових завдань		,767			
4	Готовність проявити розумну сміливість під час виконання бойових завдань	,681				
5	Впевненість у своїх командирах				,560	
6	Впевненість у своїх товаришах по службі		,548			
7	Здатність до активізації в бойових умовах мислення, уваги, пам'яті	,786				
8	Здатність до підвищення в бойових умовах винахідливості та ініціативності		,793			
9	Здатність зберігати самовладання та контролювати власний страх у бойових умовах	,830				
10	Здатність переборювати втому та інші відчуття фізичного дискомфорту		,738			
11	Здатність долати фізичну втому та психічне виснаження	,714				
12	Здатність реагувати позитивним підвищенням емоційного збудження та виникненням азарту на виконання бойових завдань	,648				
13	Здатність зберігати самовладання під час вирішення бойових завдань		,744			
14	Готовність у бойових умовах задіяти свої резервні психічні можливості	,726				
15	Переконаність у неодмінності перемоги над ворогом			,545		
16	Готовність до самопожертви заради перемоги над ворогом				,405	
17	Ненависть до ворога			,688		
18	Готовність знищувати ворога					,510
19	Переконаність у своїй моральній та духовній перевазі над ворогом			,649		
20	Переконаність у своїй військово-професійній перевазі над ворогом					,610
21	Впевненість у високій значущості діяльності власного військового підрозділу у справі захисту України			,582	,467	
22	Впевненість у необхідності своєї діяльності як одиниці у військовому підрозділі під час захисту України			,575		
23	Здатність надати необхідну психологічну підтримку побратимам у бойових умовах		,614			
24	Здатність надихнути своїм прикладом інших	,587				

Примітки: 1. Метод вилучення компонент – аналіз головних компонент.

2. Метод обертання – Varimax з нормалізацією Кайзера.

3. Обертання сходилося за 7 ітерацій.

Сім ознак психологічної стійкості: 4 “готовність проявити розумну сміливість під час виконання бойових завдань”, 7 “здатність до активізації в бойових умовах мислення, уваги, пам’яті”, 9 “здатність зберігати самовладання та контролювати власний страх у бойових умовах”, 11 “здатність долати фізичну втому та психічне виснаження”, 12 “здатність реагувати позитивним підвищенням емоційного збудження та виникненням азарту на виконання бойових завдань”, 14 “готовність у бойових умовах задіяти свої резервні психічні можливості” та 24 “здатність надихнути своїм прикладом інших” мають високі навантаження за фактором 1. Відповідно доречною назвою для цього фактора може бути “здатність мобілізуватися”.

Ще сім ознак мають високі навантаження, але вже за фактором 2: 1 “готовність до протистояння труднощам військової служби в умовах війни”, 3 “впевненість у своїх силах під час виконання бойових завдань”, 6 “впевненість у своїх товаришах по службі”, 8 “здатність до підвищення в бойових умовах винахідливості та ініціативності”, 10 “здатність переборювати втому та інші відчуття фізичного дискомфорту”, 13 “здатність зберігати самовладання під час вирішення бойових завдань” і 23 “здатність надати необхідну психологічну підтримку побратимам у бойових умовах”. Відповідно до включених ознак фактор можна назвати “особистісні ресурси психологічної стійкості”.

П’ять ознак психологічної стійкості: 15 “переконаність у неодмінності перемоги над ворогом”, 17 “ненависть до ворога”, 19 “переконаність у своїй моральній та духовній перевазі над ворогом”, 21 “впевненість у високій значущості діяльності власного військового підрозділу у справі захисту України”, 22 “впевненість у необхідності своєї діяльності як одиниці у військовому підрозділі під час захисту України” мають високі навантаження за фактором 3. Найдоречнішою назвою для цього фактора може бути “моральна перевага”.

Чотири ознаки психологічної стійкості: 2 “готовність захищати Україну від ворога”, 5 “впевненість у своїх командирах”, 16 “готовність до

самопожертви заради перемоги над ворогом”, 21 “впевненість у високій значущості діяльності власного військового підрозділу у справі захисту України” мають високі навантаження за фактором 4. Найдоцільнішою назвою для цього фактора може бути “спрямованість на захист України”.

Нарешті дві ознаки (запитання) мають високі навантаження за фактором 5: 18 “готовність знищувати ворога” та 20 “переконаність у своїй військово-професійній перевазі над ворогом”. Цей фактор можна назвати “професійна готовність”.

Методика оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців

Методика є модернізованим варіантом опитувальника психологічної стійкості військовослужбовців Збройних Сил України в умовах бойових дій (О. Кокун, І. Пішко, Н. Лозінська) та призначена для оцінювання рівня сформованості психологічної стійкості до бойових стресорів окремого військовослужбовця та підрозділу в цілому за показниками (компонентами):

- здатність контролювати свій стан;
- впевненість у собі;
- готовність нищити ворога;
- спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу;
- переконаність у перевазі над ворогом;
- впевненість у командирах і товаришах по службі;
- готовність до самопожертви.

Методика не призначена для використання в системі професійно-психологічного відбору, проте може бути корисною під час виконання завдань із психологічного забезпечення на етапах підготовки військовослужбовців та підрозділів до застосування, виконання завдань за призначенням, відновлення боєздатності частин (підрозділів). Методика призначена для оцінювання психологічної стійкості і виявлення її складових, що потребують корекції за допомогою методів психологічного впливу або інших методів з використанням знання про характеристики психологічної стійкості військовослужбовця чи підрозділу.

Дані про рівень психологічної стійкості та характеристики її складових можуть бути використані:

під час прийняття рішення про застосування підрозділу, частини та/або кадрового рішення щодо окремого військовослужбовця;

для планування заходів з розвитку соціально-психологічних умов прояву психологічної стійкості у підрозділі та/або проведення

психокорекційної роботи з розвитку рівня психологічної стійкості, пошуку компенсаторних механізмів у військовослужбовця;

для оцінювання результативності заходів бойової та психологічної підготовки, спрямованих на розвиток психологічної стійкості військовослужбовців та забезпечення соціально-психологічних умов прояву психологічної стійкості у підрозділі.

Методика дає змогу диференціювати військовослужбовців та підрозділи за трьома рівнями сформованості психологічної стійкості особового складу:

психологічно стійкий;

психологічно стійкий умовно;

психологічно нестійкий.

В ході апробації встановлено, що методика дає змогу диференціювати підрозділи частин за рівнем сформованості психологічної стійкості особового складу підрозділів на статистично значущому рівні:

з вірогідністю $p < 0,01$ розрізняти стійкі та нестійкі підрозділи;

з вірогідністю $p < 0,05$ розрізняти стійкі та умовно стійкі підрозділи, а також нестійкі та умовно стійкі підрозділи.

Методика передбачає проведення опитування всього особового складу або науково обґрунтованої вибірки взводу, роти за опитувальником самооцінювання передумов психологічної стійкості у бою. Опитувальник включає 24 твердження та призначений для самостійного заповнення респондентом. Можливі оцінки відповідності твердження уявленням респондента про себе наведені у вигляді шкали Лайкерта, що включає п'ять варіантів (1 – повністю не згоден; 2 – швидше не згоден; 3 – важко відповісти; 4 – швидше згоден; 5 – повністю згоден). Загальний бал опитувальника становить суму відповідей, отриманих на кожен пункт (від 24 до 120), де вищі бали вказують на вищий рівень психологічної стійкості.

Опитувальник самооцінювання передумов психологічної стійкості у бою

Інструкція. Уважно прочитайте твердження й обведіть цифру у відповідній клітинці реєстраційного бланка, визначаючи рівень своєї згоди чи незгоди з кожним твердженням. Пам'ятайте, що “правильних” чи “неправильних” відповідей немає. Намагайтеся бути об'єктивними, обирайте лише 1 (один) варіант.

№ п/п	Твердження	Повністю не згоден	Не згоден	Не знаю	Згоден	Повністю згоден
1	Я не готовий протистояти труднощам військової служби в умовах війни	1	2	3	4	5
2	Я готовий захищати Україну від ворога	1	2	3	4	5
3	Я не впевнений у своїй спроможності виконувати бойові завдання	1	2	3	4	5
4	Я готовий проявити розумну сміливість під час виконання бойових завдань	1	2	3	4	5
5	Я впевнений у своїх командирах	1	2	3	4	5
6	Я не впевнений у своїх товаришах по службі	1	2	3	4	5
7	Я здатний у бойових умовах активізувати мислення, увагу, пам'ять	1	2	3	4	5
8	Я не здатний проявити винахідливість та ініціативу в бойових умовах	1	2	3	4	5
9	Я здатний зберігати самовладання і контролювати власний страх у бойових умовах	1	2	3	4	5
10	Я не здатний переборювати втому та інші відчуття фізичного дискомфорту	1	2	3	4	5
11	Я здатний долати фізичну втому і психічне виснаження	1	2	3	4	5
12	Під час виконання навчально-бойових завдань відчуваю підвищене емоційне збудження, азарт	1	2	3	4	5
13	Я не здатний зберігати самовладання під час вирішення бойових завдань	1	2	3	4	5
14	У бойових умовах я готовий шукати шляхи вирішення проблем, які виникають	1	2	3	4	5
15	Я переконаний в обов'язковій перемозі над ворогом	1	2	3	4	5
16	Я готовий до самопожертви заради перемоги над ворогом	1	2	3	4	5
17	Я переживаю (відчуваю) ненависть до ворожої нації	1	2	3	4	5
18	Я не готовий знищувати ворожу націю	1	2	3	4	5
19	Я переконаний у своїй моральній та духовній перевазі над ворогом	1	2	3	4	5
20	Я не впевнений у своїй військово-професійній перевазі над ворогом	1	2	3	4	5
21	Я впевнений у високій значущості діяльності власного військового підрозділу у справі захисту України	1	2	3	4	5
22	Я готовий до захисту України у складі свого військового підрозділу	1	2	3	4	5
23	У бойових умовах я не зможу надати необхідну підтримку іншим	1	2	3	4	5
24	Я здатний надихнути своїм прикладом інших	1	2	3	4	5

Обробка та інтерпретація результатів можливі за двома напрямками: визначення рівня психологічної стійкості військовослужбовця; визначення рівня психологічної стійкості підрозділу.

Для визначення рівня психологічної стійкості військовослужбовця

1. Користуючись таблицею розподілу питань опитувальника (табл. Г.1), обчислити середнє арифметичне значення психологічної стійкості військовослужбовців за кожним показником психологічної стійкості.

Таблиця Г.1 – Розподіл питань опитувальника за показниками психологічної стійкості

№ з/п	Показники (компоненти) психологічної стійкості	Значення за компонентами психологічної стійкості обчислюють як середньоарифметичне питань
1	Здатність контролювати свій стан	4, 7, 9, 12, (–13), 14, (–23), 24
2	Впевненість у собі	(–1), (–3), (–8), (–10)
3	Готовність нищити ворога	17, (–18), (–20)
4	Спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу	11, 21
5	Переконаність у перевазі над ворогом	15, 19, 22
6	Впевненість у командирах і товаришах по службі	5, (–6)
7	Готовність до самопожертви	2, 16
Загальний рівень		(–1), 2, (–3), 4, 5, (–6), 7, (–8), 9, (–10), 11, 12, (–13), 14, 15, 16, 17, (–18), 19, (–20), 21, 22, (–23), 24

Примітка: питання позначені знаком “–”, наприклад (–1), обчислюють у зворотному порядку (1 як 5; 2 як 4; 3 як 3; 4 як 2; 5 як 1).

2. Користуючись таблицею значень рівнів психологічної стійкості (табл. Г.2), визначити рівень психологічної стійкості військовослужбовця за кожним показником психологічної стійкості.

Таблиця Г.2 – Значення, що визначають рівень психологічної стійкості військовослужбовця

№ п/п	Показники (компоненти) психологічної стійкості ($\Psi_{ст}$)	Значення показників, що визначають рівень психологічної стійкості					
		R_1 (критичний)		R_2 (задовільний)		R_3 (оптимальний)	
1	Здатність контролювати свій стан	$\geq 3,1$	$< 3,6$	$\geq 3,6$	< 4	≥ 4	5
2	Впевненість у собі	≥ 3	$< 3,5$	$\geq 3,5$	< 4	≥ 4	5
3	Готовність нищити ворога	$\geq 3,3$	< 4	≥ 4	$< 4,4$	$\geq 4,4$	5
4	Спрямованість на виконання завдань у складі підрозділу	$\geq 2,7$	$< 3,2$	$\geq 3,2$	< 4	≥ 4	5
5	Переконаність у перевазі над ворогом	$\geq 3,8$	< 4	≥ 4	$< 4,7$	$\geq 4,7$	5
6	Впевненість у командирах і товаришах по службі	≥ 3	$< 3,5$	$\geq 3,5$	< 4	≥ 4	5
7	Готовність до самопожертви	$\geq 3,2$	$< 4,2$	$\geq 4,2$	$< 4,7$	$\geq 4,7$	5

3. Побудувати профіль сформованості умов психологічної стійкості військовослужбовця, позначивши відповідні клітинки у бланку профілю (табл. Г.3).

Таблиця Г.3 – Профіль сформованості умов психологічної стійкості військовослужбовця

№ п/п	Показники (компоненти) психологічної стійкості ($\Psi_{ст}$)	Рівні сформованості умов психологічної стійкості			
		R_0 (деструктивний)	R_1 (критичний)	R_2 (задовільний)	R_3 (оптимальний)
1	Здатність контролювати свій стан				
2	Впевненість у собі				
3	Готовність нищити ворога				
4	Спрямованість на виконання завдань у складі підрозділу				
5	Переконаність у перевазі над ворогом				
6	Впевненість у командирах і товаришах по службі				
7	Готовність до самопожертви				

Інтерпретація результатів оцінювання (профілю) психологічної стійкості військовослужбовця

1. Якщо усі показники (компоненти) психологічної стійкості визнані задовільними і вище, або наявний один показник, за яким отримано значення критичного рівня (крім 1-го і 6-го), військовослужбовця визнають психічно стійким. Рекомендовано провести вибіркові заходи, можливо з програми (див. додаток Е.2), для коригування визначеного компонента психологічної стійкості.

2. Якщо виявлено від двох до п'яти показників (компонентів) психологічної стійкості, за якими не подолано значення задовільного рівня сформованості психологічної стійкості, військовослужбовця визнають умовно стійким. Рекомендовано обов'язково провести:

за наявності двох-трьох показників (крім 1-го), за якими отримано значення менше “задовільного” – вибіркові заходи психологічної роботи з військовослужбовцем тривалістю до 3 год. Під час проведення заходів необхідно зосередитися на коригуванні показників психологічної стійкості, за якими не подолано задовільне значення;

за наявності чотирьох-п'яти показників, за якими отримано значення менше “задовільного” – комплекс заходів психологічної роботи з військовослужбовцем тривалістю до 11 год. Під час проведення заходів потрібно коригувати усі показники психологічної стійкості.

3. У разі виявлення більш ніж п'яти показників (компонентів) психологічної стійкості, за якими не подолано значення задовільного, військовослужбовця визнають нестійким, із несформованою психологічною стійкістю. Рекомендовано провести організаційні заходи для його додаткового вивчення, перепризначення, звільнення (за наявності підстав) тощо.

4. У разі наявності хоча б одного показника (компонента) психологічної стійкості, за яким отримано значення деструктивного рівня, військовослужбовця визнають психічно нестійким. Рекомендовано уточнити

обставини заповнення опитувальника (на предмет виявлення нещирості у відповідях, халатного ставлення), провести додаткове дослідження на наявність деструктивної асоціальної поведінки, різного роду депривацій, психологічної травми та психічних відхилень. За результатами можна провести вибіркові заходи (поза програмою), щоб скоригувати виявлену проблему чи прийняти організаційно-кадрове рішення.

Для визначення рівня психологічної стійкості підрозділу

1. Використовуючи дані обчислення середнього арифметичного значення психологічної стійкості окремого військовослужбовця за кожним показником психологічної стійкості (див. табл. Г.1), обчислити за підрозділ кількість військовослужбовців, які отримали вказані у табл. Г.4 критичні значення показників, що визначають i -й рівень сформованості психологічної стійкості за j -м показником ($N_{R_1\Psi_{ст1}}$, $N_{R_2\Psi_{ст1}}$, $N_{R_3\Psi_{ст1}}$, $N_{R_i\Psi_{стj}}$, ..., $N_{R_3\Psi_{ст7}}$, – вписати поряд з критичними значеннями для кожного рівня та окремих показників).

Таблиця Г.4 – Критичні значення, що визначають рівень сформованості соціально-психологічних умов психологічної стійкості підрозділу

№ з/п	Показники (компоненти) психологічної стійкості ($\Psi_{ст}$)	Критичні значення показників, що визначають рівень сформованості умов психологічної стійкості в бою					
		R_1 (критичний)		R_2 (задовільний)		R_3 (оптимальний)	
1	Здатність контролювати свій стан	$\Psi_{ст} \geq 3,1$	$N_{R_1\Psi_{ст1}}$	$\Psi_{ст} \geq 3,6$	$N_{R_2\Psi_{ст1}}$	$\Psi_{ст} \geq 4$	$N_{R_3\Psi_{ст1}}$
2	Впевненість у собі	$\Psi_{ст} \geq 3$	$N_{R_1\Psi_{ст2}}$	$\Psi_{ст} \geq 3,5$	$N_{R_2\Psi_{ст2}}$	$\Psi_{ст} \geq 4$	$N_{R_3\Psi_{ст2}}$
3	Готовність нищити ворога	$\Psi_{ст} \geq 2,7$	$N_{R_1\Psi_{ст3}}$	$\Psi_{ст} \geq 3,6$	$N_{R_2\Psi_{ст3}}$	$\Psi_{ст} \geq 4$	$N_{R_3\Psi_{ст3}}$
4	Спрямованість на виконання завдань у складі підрозділу	$\Psi_{ст} \geq 3$	$N_{R_1\Psi_{ст4}}$	$\Psi_{ст} \geq 3,5$	$N_{R_2\Psi_{ст4}}$	$\Psi_{ст} \geq 4$	$N_{R_3\Psi_{ст4}}$
5	Переконаність у перевазі над ворогом	$\Psi_{ст} \geq 3,8$	$N_{R_1\Psi_{ст5}}$	$\Psi_{ст} \geq 4$	$N_{R_2\Psi_{ст5}}$	$\Psi_{ст} \geq 4,7$	$N_{R_3\Psi_{ст5}}$
6	Впевненість у командирах і товаришах по службі	$\Psi_{ст} \geq 3$	$N_{R_1\Psi_{ст6}}$	$\Psi_{ст} \geq 3,5$	$N_{R_2\Psi_{ст6}}$	$\Psi_{ст} \geq 4$	$N_{R_3\Psi_{ст6}}$
7	Готовність до самопожертви	$\Psi_{ст} \geq 3,2$	$N_{R_1\Psi_{ст7}}$	$\Psi_{ст} \geq 4,2$	$N_{R_2\Psi_{ст7}}$	$\Psi_{ст} \geq 4,7$	$N_{R_3\Psi_{ст7}}$

2. Визначити відсоток (P) військовослужбовців, що отримали вказані у табл. Г.4 оцінки показників психологічної стійкості ($N_{R_i\Psi_{стj}}$) за формулою:

$$P_{R_i\Psi_{стj}} = \frac{N_{R_i\Psi_{стj}}}{m} \cdot 100,$$

де $P_{R_i\Psi_{стj}}$ – відсоток військовослужбовців, що отримали оцінки показників психологічної стійкості $N_{R_i\Psi_{стj}}$; $N_{R_i\Psi_{стj}}$ – кількість військовослужбовців, які отримали відповідні оцінки рівня психологічної стійкості для кожного показника; m – загальна кількість опитаних.

3. Проаналізувати отримані за кожним показником значення $P_{R_i\Psi_{стj}}$:

якщо $P_{R_1\Psi_{стj}} < 75\%$, та (або) $P_{R_2\Psi_{стj}} < 50\%$, та (або) $P_{R_3\Psi_{стj}} < 25\%$, рівень сформованості психологічної стійкості підрозділу за кожним показником оцінюють як деструктивний, що перешкоджає прояву психологічної стійкості військовослужбовців у бою;

в інших випадках – як конструктивний, що сприяє прояву психологічної стійкості військовослужбовців у бою.

Інтерпретація результатів оцінювання психологічної стійкості підрозділу

1. У разі визначення усіх показників (компонентів) психологічної стійкості як конструктивних або наявності одного показника, за яким не подолано значення деструктивного рівня (крім 1-го та 6-го), підрозділ визнають психологічно стійким. Рекомендовано провести вибіркові заходи, можливо з програми (див. додаток Е), для коригування визначеного компонента психологічної стійкості.

2. У разі виявлення від двох до п'яти показників (компонентів) психологічної стійкості, за якими не подолано значення деструктивного рівня сформованості психологічної стійкості, підрозділ визнають умовно стійким. Рекомендовано обов'язково провести:

3-годинну програму розвитку психологічної стійкості за наявності двох-трьох показників (крім 1-го), за якими не подолано критичне значення;

11-годинну програму розвитку психологічної стійкості за наявності чотирьох-п'яти показників, за якими не подолано критичне значення.

3. У разі виявлення більш ніж п'яти показників (компонентів) психологічної стійкості, за якими не подолано критичне значення, підрозділ визнають нестійким, із несформованою психологічною стійкістю. Рекомендовано провести організаційні заходи з його розформування, доукомплектування, зміни командного складу тощо.

Додаток Г.1

Дані щодо валідації та стандартизації методики

Таблиця Г.5 – Розподіл частот отриманих варіантів відповіді на питання опитувальника та розрахований індекс ефективності завдань (n = 203)

Номери питань	Розподіл частот отриманих варіантів відповіді					“Ключові” варіанти	Індекс ефективності завдання (I _e)
	1	2	3	4	5		
1	18	23	48	50	64	3, 4	0,48
2	6	6	10	46	135	5	0,67
3	16	35	48	51	53	3, 4	0,49
4	5	8	36	84	70	4	0,41
5	12	13	70	66	42	3, 4	0,67
6	12	36	66	61	28	3, 4	0,63
7	5	8	62	70	58	3, 4	0,65
8	8	22	62	58	53	3, 4	0,59
9	8	11	65	69	50	3, 4	0,66
10	13	28	42	76	44	3, 4	0,58
11	7	15	51	73	57	3, 4	0,36
12	16	23	55	72	37	3, 4	0,63
13	6	19	64	64	50	3, 4	0,63
14	5	5	39	82	72	4	0,40
15	7	4	14	22	156	5	0,77
16	11	14	81	54	43	3, 4	0,67
17	15	8	52	60	68	3, 4	0,55
18	21	22	55	38	67	3, 4	0,46
19	11	10	27	62	93	4	0,31
20	17	26	57	58	45	3, 4	0,57
21	7	10	51	67	68	4	0,33
22	16	6	34	57	90	4	0,28
23	12	19	63	55	54	3, 4	0,58
24	12	4	77	68	42	3	0,38

Таблиця Г.6 – Результати аналізу завдань методики оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців ($n = 203$)

Твердження	Індекс ефективності завдання (I_e)	Узгодженість завдання (r_{pb})	Висновок
Я не готовий протистояти труднощам військової служби в умовах війни	0,48	0,52	Включити
Я готовий захищати Україну від ворога	0,67	0,51	Включити
Я не впевнений у своїй спроможності виконувати бойові завдання	0,49	0,59	Включити
Я готовий проявити розумну сміливість під час виконання бойових завдань	0,41	0,51	Включити
Я впевнений у своїх командирах	0,67	0,50	Включити
Я не впевнений у своїх товаришах по службі	0,63	0,39	Включити
Я здатний у бойових умовах активізувати мислення, увагу, пам'ять	0,65	0,65	Включити
Я не здатний проявити винахідливість та ініціативу в бойових умовах	0,59	0,61	Включити
Я здатний зберігати самовладання і контролювати власний страх у бойових умовах	0,66	0,63	Включити
Я не здатний переборювати втому та інші відчуття фізичного дискомфорту	0,58	0,56	Включити
Я здатний долати фізичну втому та психічне виснаження	0,36	0,55	Включити
Під час виконання навчально-бойових завдань я відчуваю підвищене емоційне збудження, азарт	0,63	0,47	Включити
Я не здатний зберігати самовладання під час вирішення бойових завдань	0,63	0,64	Включити
У бойових умовах я готовий шукати шляхи вирішення проблем, що виникають	0,40	0,59	Включити
Я переконаний у перемозі над ворогом	0,77	0,43	Включити
Я готовий до самопожертви заради перемоги над ворогом	0,67	0,46	Включити
Я переживаю (відчуваю) ненависть до ворожої нації	0,55	0,31	Включити
Я не готовий знищувати ворожу націю	0,46	0,43	Включити
Я переконаний у своїй моральній та духовній перевазі над ворогом	0,31	0,58	Включити
Я не впевнений у своїй військово-професійній перевазі над ворогом	0,57	0,52	Включити
Я впевнений у високій значущості діяльності власного військового підрозділу у справі захисту України	0,33	0,47	Включити
Я готовий до захисту України у складі свого військового підрозділу	0,28	0,60	Включити
У бойових умовах я не зможу надати необхідну підтримку іншим	0,58	0,62	Включити
Я здатний надихнути своїм прикладом інших	0,38	0,51	Включити

Таблиця Г.7 – Пояснена сумарна дисперсія компонентів психологічної стійкості військовослужбовців (авторська методика)

Компонента	Початкові власні значення аналітичних ознак			Вилучені ¹ суми квадратів навантаження			Суми квадратів навантаження після обертання ²		
	Сума	% дисперсії	Кумулятивний %	Сума	% дисперсії	Кумулятивний %	Сума	% дисперсії	Кумулятивний %
1	6,62	27,613	27,613	6,62	27,613	27,613	3,59	14,971	14,971
2	1,93	8,040	35,654	1,93	8,040	35,654	2,98	12,441	27,412
3	1,69	7,075	42,728	1,69	7,075	42,728	2,01	8,395	35,807
4	1,37	5,724	48,453	1,37	5,724	48,453	1,88	7,866	43,674
5	1,23	5,139	53,592	1,23	5,139	53,592	1,74	7,258	50,932
6	1,12	4,694	58,286	1,12	4,694	58,286	1,46	6,091	57,023
7	1,02	4,251	62,537	1,02	4,251	62,537	1,32	5,514	62,537
8	,94	3,932	66,469						
9	,87	3,645	70,114						
10	,76	3,178	73,292						
11	,69	2,902	76,195						
12	,65	2,725	78,919						
13	,62	2,593	81,512						
14	,57	2,382	83,894						
15	,54	2,267	86,161						
16	,50	2,095	88,255						
17	,46	1,947	90,203						
18	,39	1,649	91,851						
19	,38	1,619	93,470						
20	,35	1,485	94,955						
21	,326	1,360	96,315						
22	,315	1,311	97,626						
23	,306	1,277	98,904						
24	,263	1,096	100,000						

Примітки: 1. Метод вилучення компонент – аналіз головних компонент.

2. Метод обертання – Varimax з нормалізацією Кайзера.

Таблиця Г.8 – Матриця значень головних¹ компонент психологічної стійкості військовослужбовців після обертання² (авторська методика)

№ п/п	Аналітичні ознаки	Компоненти ³						
		1	2	3	4	5	6	7
1	Я не готовий протистояти труднощам військової служби в умовах війни		,653					
2	Я готовий захищати Україну від ворога							,788
3	Я не впевнений у своїй спроможності виконувати бойові завдання		,799					
4	Я готовий проявити розумну сміливість під час виконання бойових завдань	,464						
5	Я впевнений у своїх командирах						-,547	
6	Я не впевнений у своїх товаришах по службі						,685	
7	Я здатний у бойових умовах активізувати мислення, увагу, пам'ять	,693						
8	Я не здатний проявити винахідливість та ініціативу в бойових умовах		,708					
9	Я здатний зберігати самовладання і контролювати власний страх у бойових умовах	,790						
10	Я не здатний переборювати втому та інші відчуття фізичного дискомфорту		,743					
11	Я здатний долати фізичну втому та психічне виснаження				,551			
12	Під час виконання навчально-бойових завдань відчуваю підвищення емоційного збудження, азарт	,655						
13	Я не здатний зберігати самовладання під час вирішення бойових завдань	-,517						
14	У бойових умовах я готовий шукати шляхи вирішення проблем, що виникають	,559						
15	Я переконаний у перемозі над ворогом					,544		
16	Я готовий до самопожертви заради перемоги над ворогом							,570
17	Я переживаю (відчуваю) ненависть до ворожої нації			-,735				
18	Я не готовий знищувати ворожу націю			,668				
19	Я переконаний у своїй моральній та духовній перевазі над ворогом					,781		
20	Я не впевнений у своїй військово-професійній перевазі над ворогом			,665				
21	Я впевнений у високій значущості діяльності власного військового підрозділу у справі захисту України				,762			
22	Я готовий до захисту України у складі свого військового підрозділу					,543		
23	У бойових умовах я не зможу надати необхідну підтримку іншим	-,559						
24	Я здатний надихнути своїм прикладом інших	,476						

Примітки: 1. Метод вилучення компонент – аналіз головних компонент.

2. Метод обертання – Varimax з нормалізацією Кайзера.

3. Обертання зійшлося за 12 ітерацій.

Під час інтерпретації факторної матриці після обертання слід звернути особливу увагу на завдання, які мають вагу 0,50 і вище за цим фактором.

Вісім ознак психологічної стійкості: 4 “готовність проявити розумну сміливість під час виконання бойових завдань”, 7 “здатність до активізації в бойових умовах мислення, уваги, пам’яті”, 9 “здатність зберігати самовладання та контролювати власний страх у бойових умовах”, 12 “здатність реагувати позитивним підвищенням емоційного збудження та виникненням азарту на виконання бойових завдань”, 13 “здатність зберігати самовладання під час вирішення бойових завдань”, 14 “готовність у бойових умовах задіяти свої резервні психічні можливості”, 23 “здатність надати необхідну психологічну підтримку іншим у бойових умовах” та 24 “здатність надихнути своїм прикладом інших” – мають високі навантаження за фактором 1. Відповідно доцільною назвою для цього фактора може бути “здатність контролювати свій стан”.

Ще чотири ознаки мають високі навантаження за фактором 2: 1 “готовність до протистояння труднощам військової служби в умовах війни”, 3 “впевненість у своїх силах під час виконання бойових завдань”, 8 “здатність до підвищення в бойових умовах винахідливості та ініціативності”, 10 “здатність переборювати втому та інші відчуття фізичного дискомфорту”. Відповідно до включених ознак фактор можна назвати “впевненість у собі”.

Три ознаки психологічної стійкості: 17 “ненависть до ворога”, 18 “готовність знищувати ворога”, 20 “переконаність у своїй військово-професійній перевазі над ворогом” – мають високі навантаження за фактором 3. Відповідно доречною назвою для цього фактора може бути “готовність нищити ворога”.

Дві ознаки психологічної стійкості: 11 “здатність долати фізичну втому та психічне виснаження”, 21 “впевненість у високій значущості діяльності власного військового підрозділу у справі захисту України” – мають високі

навантаження за фактором 4. Відповідно доречною назвою для цього фактора може бути “спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу”.

Три ознаки психологічної стійкості: 15 “переконаність у неодмінності перемоги над ворогом”, 19 “переконаність у своїй моральній та духовній перевазі над ворогом”, 22 “впевненість у необхідності своєї діяльності як одиниці власного військового підрозділу у справі захисту України” – мають високі навантаження за фактором 5. Відповідно доречною назвою для цього фактора може бути “переконаність у перевазі над ворогом”.

Дві ознаки психологічної стійкості: 5 “впевненість у своїх командирах”, 6 “впевненість у своїх товаришах по службі” – мають високі навантаження за фактором 6. Відповідно доречною назвою для цього фактора може бути “впевненість у командирах і товаришах по службі”.

Дві ознаки психологічної стійкості: 2 “готовність захищати Україну від ворога”, 16 “готовність до самопожертви заради перемоги над ворогом” – мають високі навантаження за фактором 7. Відповідно доречною назвою для цього фактора може бути “готовність до самопожертви”.

Таблиця Г.9 – Результати обґрунтування змістової валідності методики за допомогою експертного оцінювання відповідності запитань методики діагностичним ознакам психологічної стійкості

№ п/п	Запитання методики	Оцінки експертів				
		1	2	3	4	загальна
1	Я не готовий протистояти труднощам військової служби в умовах війни	2	3	2	2	2,25
2	Я готовий захищати Україну від ворога	2	2	3	3	2,5
3	Я не впевнений у своїй спроможності виконувати бойові завдання	3	3	3	3	3
4	Я готовий проявити розумну сміливість під час виконання бойових завдань	2	2	2	3	2,25
5	Я впевнений у своїх командирах	3	3	3	3	3
6	Я не впевнений у своїх товаришах по службі	3	2	3	3	2,75
7	Я здатний у бойових умовах активізувати мислення, увагу, пам'ять	2	3	2	2	2,25
8	Я не здатний проявити винахідливість та ініціативу в бойових умовах	3	2	3	2	2,5
9	Я здатний зберігати самовладання та контролювати власний страх у бойових умовах	3	3	3	3	3
10	Я не здатний переборювати втому та інші відчуття фізичного дискомфорту	3	3	3	3	3
11	Я здатний долати фізичну втому і психічне виснаження	2	2	3	2	2,25
12	Під час виконання навчально-бойових завдань я відчуваю підвищення емоційного збудження, азарт	2	3	2	3	2,5
13	Я не здатний зберігати самовладання під час вирішення бойових завдань	3	3	3	3	3
14	У бойових умовах я готовий шукати шляхи вирішення проблем, що виникають	3	3	3	3	3
15	Я переконаний у перемозі над ворогом	1	2	3	3	2,25
16	Я готовий до самопожертви заради перемоги над ворогом	1	2	3	2	2
17	Я переживаю (відчуваю) ненависть до ворожої нації	1	3	3	3	2,5
18	Я не готовий знищувати ворожу націю	1	3	3	1	2
19	Я переконаний у своїй моральній та духовній перевазі над ворогом	2	1	3	3	2,25
20	Я не впевнений у своїй військово-професійній перевазі над ворогом	2	2	2	3	2,25
21	Я впевнений у високій значущості діяльності власного військового підрозділу у справі захисту України	3	3	3	3	3
22	Я готовий до захисту України у складі свого військового підрозділу	2	2	2	3	2,25
23	У бойових умовах я не зможу надати необхідну підтримку іншим	2	3	2	2	2,25
24	Я здатний надихнути своїм прикладом інших	3	3	3	3	3

Таблиця Г.10 – Результати обґрунтування конкурентної валідності авторської методики, отримані порівнянням із показниками особистісної стійкості, виявленими ознаками гострих стресових реакцій та копінгами

Показники психологічної стійкості до бойових стресорів (авторська методика)	Кореляції з результатами обстеження за конкурентними методиками					
	характер-ки	особистісна стійкість	ознаки ГСР	вирішення проблем	пошук підтримки	уникнення проблем
Здатність контролювати стан	r_s	,548**	-,392**	,476**	,116	-,056
	p	,000	,000	,000	,090	,411
	N	1298	1285	218	215	216
Впевненість у собі	r_s	,458**	-,351**	,327**	,033	-,140*
	p	,000	,000	,000	,633	,038
	N	1313	1298	221	218	219
Готовність нищити ворога	r_s	,289**	-,187**	,343**	,032	-,043
	p	,000	,000	,000	,638	,525
	N	1303	1288	226	222	224
Спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу	r_s	,461**	-,366**	,353**	,123	-,090
	p	,000	,000	,000	,065	,176
	N	1341	1328	228	224	225
Переконаність у перевазі над ворогом	r_s	,409**	-,295**	,406**	,186**	-,006
	p	,000	,000	,000	,005	,934
	N	1332	1319	227	222	223
Впевненість у командирах та товаришах по службі	r_s	,251**	-,215**	,040	-,065	-,170*
	p	,000	,000	,553	,335	,011
	N	1320	1308	224	220	221
Готовність до самопожертви	r_s	,265**	-,236**	,208**	,075	-,059
	p	,000	,000	,002	,269	,381
	N	1337	1322	225	221	222
Загальна психологічна стійкість до бойових стресорів	r_s	,555**	-,410**	,442**	,071	-,101
	p	,000	,000	,000	,325	,159
	N	1193	1176	199	196	197

Примітки: r_s – коефіцієнт рангової кореляції Спірмена; p – рівень значущості кореляції; N – вибірка досліджуваних осіб, залучених для встановлення конкурентної валідності; ** – кореляція значуща на рівні 0,01 (2-стороння).

Таблиця Г.11 – Результати обґрунтування конкурентної валідності авторської методики, отримані порівнянням з характеристиками соціально-психологічних умов психологічної стійкості (вказано коефіцієнти рангової кореляції Спірмена при $n = 1330$)

Соціально-психологічні умови психологічної стійкості	Показники психологічної стійкості							
	Здатність контролювати стан	Впевненість у собі	Готовність нищити ворога	Стримованість на виконання завдання у складі підрозділу	Переконаність у перевазі над ворогом	Впевненість у командирах і товаришах по службі	Готовність до самопожертви	Загальна психологічна стійкість
Самопочуття	,38**	,28**	,18**	,36**	,3**	,26**	,23**	,39**
Активність	,44**	,33**	,24**	,38**	,32**	,28**	,27**	,45**
Настрій	,39**	,31**	,2**	,35**	,33**	,26**	,24**	,41**
Довіра до безпосереднього командира	,33**	,25**	,17**	,32**	,28**	,38**	,18**	,38**
Навички виконувати завдання за призначенням	,41**	,3**	,27**	,35**	,34**	,29**	,23**	,43**
Впевненість у собі	,46**	,3**	,23**	,36**	,36**	,26**	,26**	,45**
Впевненість у товаришах по службі	,29**	,17**	,17**	,33**	,29**	,31**	,23**	,33**
Готовність діяти в ситуації неповної поінформованості	,47**	,33**	,24**	,41**	,36**	,3**	,35**	,48**

Примітка: ** – кореляція значуща на рівні 0,01 (2-стороння).

Додаток Г.2

Результати статистичного обґрунтування прогностичної валідності авторської методики

Результати статистичного обґрунтування прогностичної валідності авторської методики, отримані порівнянням (встановленням лінійного зв'язку) із зовнішніми критеріями, що характеризують **прояв психологічної стійкості у здатності чинити опір бойовим стресорам з плином часу** (задовільне самопочуття в районі бойових дій, наявність ознак гострих стресових реакцій), наведено у табл. Г.12.

Таблиця Г.12 – Розраховані коефіцієнти рангової кореляції Спірмена (r_s) між показниками авторської методики та здатністю чинити опір бойовим стресорам

Показники психологічної стійкості до бойових стресорів (авторська методика)	Кореляції з критеріями прояву психологічної якості, які виміряні з плином часу			
	характеристики	ознаки ГСР	активізація діяльності	психічні та соматичні порушення
Здатність контролювати стан	r_s	-,384**	,295**	-,367**
	p	,000	,000	,000
	n	498	502	496
Впевненість у собі	r_s	-,363**	,257**	-,349**
	p	,000	,000	,000
	n	502	507	501
Готовність нищити ворога	r_s	-,193**	,161**	-,180**
	p	,000	,000	,000
	n	497	499	496
Спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу	r_s	-,366**	,243**	-,406**
	p	,000	,000	,000
	n	503	520	515
Переконаність у перевазі над ворогом	r_s	-,284**	,224**	-,303**
	p	,000	,000	,000
	n	510	513	508
Впевненість у командирах і товаришах по службі	r_s	-,238**	,116**	-,239**
	p	,000	,009	,000
	n	501	508	503
Готовність до самопожертви	r_s	-,229**	,143**	-,249**
	p	,000	,001	,000
	n	509	519	514
Загальна психологічна стійкість до бойових стресорів	r_s	-,403**	,300**	-,412**
	p	,000	,000	,000
	n	460	459	455

Примітки: r_s – коефіцієнт рангової кореляції Спірмена; p – рівень значущості кореляції; n – вибірка досліджуваних осіб, залучених до встановлення прогностичної валідності; ** – кореляція значуща на рівні 0,01 (2-стороння).

Під час встановлення прогностичної валідності методики визначено (див. три нижні рядки табл. Г.12):

слабкий обернений ($r_s = -0,4$) максимальної значущості ($p < 0,001$) зв'язок між узагальненим показником психологічної стійкості до бойових стресорів та психічними і соматичними порушеннями функціонування військовослужбовців у момент вогневого контакту, обстрілу чи їх загрози та наявністю ознак гострих стресових реакцій за цих же умов;

слабкий ($r_s = 0,3$) максимальної значущості ($p < 0,001$) зв'язок узагальненого показника психологічної стійкості до бойових стресорів з

активізацією діяльності військовослужбовців у момент вогневого контакту, обстрілу чи їх загрози.

Визначені зв'язки вказують, що авторська методика з максимальною ймовірністю ($p < 0,001$), хоч і зі слабким зв'язком дає змогу прогнозувати здатність військовослужбовців чинити опір бойовим стресорам: зберігати активність (суб'єктність) діяльності ($r_s = 0,3$), стабілізувати перебіг психічних процесів ($r_s = -0,4$).

Результати статистичного обґрунтування прогностичної валідності авторської методики, отримані порівнянням (встановленням лінійного зв'язку) із зовнішніми критеріями, що характеризують **прояв психологічної стійкості у змінах поведінки під впливом бойових стресорів** (реакції військовослужбовців на бойові стресори), наведено у табл. Г.13.

Таблиця Г.13 – Розраховані коефіцієнти рангової кореляції Спірмена (r_s) між показниками авторської методики та реакціями військовослужбовців у бою

Показники (складові) психологічної стійкості	Інтроспекція реакцій військовослужбовців на бойові стресори (r_s)							
	Панічні розлади та соматика тривоги		Фобія бою		Конструктивні копінги		Деструктивні копінги	
	Гр. 1 ($n = 274$)	Гр. 2 ($n = 110$)	Гр. 1 ($n = 274$)	Гр. 2 ($n = 110$)	Гр. 1 ($n = 274$)	Гр. 2 ($n = 110$)	Гр. 1 ($n = 274$)	Гр. 2 ($n = 110$)
Здатність контролювати стан	-,395**	-,430*	-,440**	-,390*	,166**	-,063	-,083	-,327**
Впевненість у собі	-,342**	-,408*	-,395**	-,443*	,228**	-,270	-,096	-,342**
Готовність нищити ворога	-,171**	-,352	-,197**	-,276	,092	-,216	-,104	-,071
Спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу	-,455**	-,453*	-,422**	-,409*	,061	-,085	-,088	-,316**
Переконаність у перевазі над ворогом	-,299**	-,127	-,326**	-,158	,057	,221	-,113	-,203
Впевненість у командирах і товаришах	-,213**	-,291	-,311**	-,233	,033	-,253	-,091	-,204
Готовність до самопожертви	-,230**	-,235	-,284**	-,301	-,048	,135	-,140*	-,306**
Загальна психологічна стійкість	-,434**	-,385	-,472**	-,306	,164**	-,001	-,125*	-,342**

Примітки: r_s – коефіцієнт рангової кореляції Спірмена; Гр. 1 – військовослужбовці, що перебували у вогневому контакті чи під обстрілом; Гр. 2 – військовослужбовці, що забезпечували бойові дії; n – вибірка досліджуваних осіб, залучених для встановлення прогностичної валідності; ** – кореляція значуща на рівні 0,01 (2-стороння); * – кореляція значуща на рівні 0,05 (2-стороння).

Під час встановлення прогностичної валідності методики проаналізовано зв'язки між діагностичними показниками психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів, визначеними за авторською методикою, та інтроспекцією (самозвітом) реакцій військовослужбовців у бою. Серед опитаних військовослужбовців виокремлено дві групи: гр. 1 – військовослужбовців, що безпосередньо перебували у вогневому контакті чи під обстрілом; гр. 2 – військовослужбовців, що забезпечували бойові дії. Поділ військовослужбовців на групи дав змогу диференціювати силу впливу бойових умов (інтенсивність впливу бойових стресорів). За результатами обчислень коефіцієнтів рангової кореляції Спірмена визначено (див. нижній рядок табл. Г.13):

слабкий обернений ($r_s = -0,4$) дуже значущий ($p < 0,01$) зв'язок узагальненого показника психологічної стійкості до бойових стресорів з ознаками панічних розладів та соматичними проявами тривоги у момент вогневого контакту, обстрілу чи їх загрози у групі військовослужбовців, які безпосередньо перебували у вогневому контакті чи під обстрілом. У групі військовослужбовців, що забезпечували бойові дії, – значущого лінійного зв'язку узагальненого показника психологічної стійкості до бойових стресорів з ознаками панічних розладів та соматичними проявами тривоги не виявлено. Хоча у цій групі спостерігали слабкі обернені ($r_s = -0,4$), значущі ($p < 0,05$) зв'язки складових психологічної стійкості до бойових стресорів (здатність контролювати стан, впевненість у собі, спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу) з ознаками панічних розладів та соматичними проявами тривоги під час виконання бойових завдань;

слабкий обернений ($r_s = -0,5$) дуже значущий ($p < 0,01$) зв'язок узагальненого показника психологічної стійкості до бойових стресорів з ознаками фобії (неконтрольованого, ірраціонального і тривалого страху) бою у момент вогневого контакту, обстрілу чи їх загрози у групі військовослужбовців, які безпосередньо перебували у вогневому контакті чи

під обстрілом. У групі військовослужбовців, які забезпечували бойові дії, значущого лінійного зв'язку узагальненого показника психологічної стійкості до бойових стресорів з ознаками фобії бою не виявлено. Хоча у цій групі спостерігали слабкі обернені ($r_s = -0,4$) значущі ($p < 0,05$) зв'язки складових психологічної стійкості до бойових стресорів (здатність контролювати стан, впевненість у собі, спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу) з ознаками фобії бою під час виконання бойових завдань;

дуже слабкий ($r_s = 0,2$), проте дуже значущий ($p < 0,01$) зв'язок узагальненого показника психологічної стійкості до бойових стресорів з вибором конструктивних стратегій поведінки подолання стресу в момент вогневого контакту, обстрілу чи їх загрози у групі військовослужбовців, які безпосередньо перебували у вогневому контакті чи під обстрілом. Такий тип зв'язку визначено і для деяких складових психологічної стійкості до бойових стресорів, а саме: здатності контролювати стан; впевненості у собі. У групі військовослужбовців, що забезпечували бойові дії, значущого лінійного зв'язку між показниками психологічної стійкості до бойових стресорів з вибором конструктивних стратегій поведінки подолання стресу під час виконання бойових завдань не виявлено;

у групі військовослужбовців, що безпосередньо перебували у вогневому контакті чи під обстрілом, визначено дуже слабкий обернений ($r_s = -0,2$), проте значущий ($p < 0,05$) зв'язок між узагальненим показником психологічної стійкості до бойових стресорів та вибором деструктивних стратегій поведінки подолання стресу в момент вогневого контакту, обстрілу чи їх загрози. Такий тип зв'язку визначено і для складової психологічної стійкості до бойових стресорів – готовності до самопожертви. У групі військовослужбовців, що забезпечували бойові дії, встановлено слабкі обернені ($r_s = -0,3$) високої значущості ($p < 0,01$) зв'язки між узагальненим показником психологічної стійкості до бойових стресорів та її складовими (здатністю контролювати стан, впевненістю у собі, спрямованістю на виконання завдання у складі підрозділу, готовністю до самопожертви) з

вибором деструктивних стратегій поведінки подолання стресу під час виконання завдань із забезпечення бойових дій.

Визначені зв'язки показують, що авторська методика з високою ймовірністю ($p < 0,01$), хоча й зі слабким лінійним зв'язком дає змогу прогнозувати появу ознак панічних розладів та соматичних проявів тривоги у момент вогневого контакту, обстрілу чи їх загрози, а також ймовірність застосування деструктивних стратегій подолання стресу під час виконання завдань із забезпечення бойових дій. Крім того, існує висока ймовірність ($p < 0,01$) прояву тенденції взаємозалежності нелінійного типу, узагальненого та деяких часткових показників психологічної стійкості до бойових стресорів з вибором конструктивних стратегій подолання стресу в момент вогневого контакту, обстрілу чи їх загрози.

У процесі доведення прогностичної валідності методики **критерієм, що характеризує прояв психологічної стійкості в бойовій діяльності підрозділу**, обрано *кількість осіб, які брали активну участь у штурмових діях*. Вимірювання критерію проведено після участі в бойових діях за допомогою поглибленого вибіркового дослідження участі військовослужбовців у штурмових діях на одному, але показовому випадку (ситуації).

Аналіз випадку (ситуаційний) не є традиційним для вітчизняних наукових досліджень, проте з огляду на специфіку досліджуваного явища та умови його дослідження є надзвичайно інформативним стосовно накопичення значної кількості емпіричних даних, які складно отримати іншими шляхами. Крім того, здобуті результати і методи їх збирання дають змогу досліднику одночасно бути консультантом: надавати психологічну допомогу, конкретні рекомендації, що сприятимуть вирішенню виявлених проблем як безпосередньо у районі бойових дій, так і на етапі відновлення боєздатності частин (підрозділів), що важко переоцінити з моральної та професійної точок зору.

Аналіз випадку (ситуаційний) вважають суперечливим підходом до збирання даних через складність доведення його надійності, втім Р. Йін, Н. Дензін [133] запропонували вирішувати проблему забезпечення валідності результатів описових досліджень тріангуляцією методів збирання даних: дослідників (експертів), інтерпретаційних підходів [95] тощо. Тріангуляція дослідження – це процес вивчення досліджуваної теми або явища з кількох точок зору, забезпечуваний використанням різних теорій, джерел даних, методів вивчення явища, залученням кількох дослідників, вивченням явища в різні моменти часу та в різних умовах.

Для забезпечення тріангуляції визначення кількості осіб, які брали активну участь у штурмових діях, виконано такі кроки:

використано різні якісні методи збирання емпіричного матеріалу – пряме спостереження, інтерв'ювання після бойових дій, експертне оцінювання;

як експертів залучено командирів підрозділів, офіцерів структур морально-психологічного забезпечення бригад.

Психологічну стійкість підрозділів визначали за допомогою авторської методики, валідність якої доводимо. За результатами вимірювання виявлено умовно стійкий підрозділ з неподоланими критичними значеннями за двома показниками (впевненість у собі, готовність до самопожертви) та умовно стійкий підрозділ з неподоланими критичними значеннями за чотирма показниками (впевненість у собі, готовність нищити ворога, спрямованість на виконання завдань у складі підрозділу, готовність до самопожертви). Дані про кількість осіб, які вели активні штурмові дії у визначених підрозділах, наведено у табл. Г.14.

З огляду на дані, наведені у табл. Г.14, активні штурмові дії у підрозділах з вищим рівнем психологічної стійкості вели 38% військовослужбовців, у підрозділах з нижчим рівнем психологічної стійкості – 18% військовослужбовців. Розбіжність у кількості (частоті) військовослужбовців, які вели активні штурмові дії у підрозділах з вищим та

нижчим рівнями психологічної стійкості, становить 20% на користь підрозділу з вищим рівнем психологічної стійкості. Також встановлено, що підрозділ з вищим рівнем психологічної стійкості поставлені завдання виконав, а підрозділ з нижчим рівнем психологічної стійкості – ні.

Таблиця Г.14 – Перехресна таблиця частот порівнюваних емпіричних рядів розподілу

Рівень психологічної стійкості у підрозділі	Участь у штурмових діях		Сума
	Вели активні штурмові дії	Уникали участі у штурмових діях	
Високий	35	57	92
Низький	16	72	88
Разом	51	129	180

Для встановлення статистичної значущості виявлених розбіжностей (кількості військовослужбовців, які вели активні бойові дії, і тих, які уникали участі у штурмових діях) у двох порівнюваних емпіричних рядах розподілу (підрозділах з вищим та нижчим рівнями психологічної стійкості) сформульовано статистичні гіпотези та застосовано критерій χ^2 (критерій згоди Пірсона). Нульова (H_0) та альтернативна (H_1) гіпотези, що мають бути доведені чи спростовані, такі:

H_0 – кількість військовослужбовців, які вели активні бойові дії, і тих, які уникали участі у штурмових діях, у підрозділах з вищим та нижчим рівнями психологічної стійкості не відрізняються;

H_1 – кількість військовослужбовців, які вели активні бойові дії, і тих, які уникали участі у штурмових діях, у підрозділах з вищим та нижчим рівнями психологічної стійкості відрізняються.

Після введення значення таблиці Г.14 до онлайн калькулятора “Медична статистика” [162] обчислено критерій згоди Пірсона χ^2 :

кількість ступенів свободи дорівнює 1;

емпіричне значення критерію $\chi^2 = 8,738$;

критичне значення $\chi^2 = 6,635$ при рівні значущості $p = 0,01$;

оскільки $\chi^2_{\text{емп}} > \chi^2_{\text{кр}}$, то нульову гіпотезу відхиляємо, а приймаємо альтернативну, яка вказує на значущий ($p < 0,01$) зв'язок між психологічною стійкістю підрозділу та кількістю осіб, які вели активні штурмові дії;

рівень значущості цього зв'язку $p = 0,004$.

Визначений зв'язок вказує, що за допомогою авторської методики з високою ймовірністю ($p < 0,01$) можна спрогнозувати поведінку військовослужбовців підрозділу у момент вогневого контакту, обстрілу чи їх загрози.

Критерієм, що характеризує прояв психологічної стійкості до бойових стресорів у загальному рівні бойового духу в підрозділах, є морально-психологічний стан. Морально-психологічний стан підрозділу поєднує низку чинників, що визначають здатність особового складу органів військового управління, з'єднань, військових частин, військових навчальних закладів, установ та організацій Збройних Сил України виконувати завдання за призначенням [90].

Вимірювання критерію проведено на етапі підготовки підрозділів до застосування через місяць після використання авторської методики. За допомогою методики “Опитувальник для експертного оцінювання та експрес-опитування особового складу щодо визначення морально-психологічного стану” [90] було оцінено морально-психологічний стан (МПС) підрозділів бригади. Результати вимірювань за двома методиками наведено у табл. Г.15.

Таблиця Г.15 – Рівень бойового духу в підрозділах, виміряний за авторською методикою та опитувальником МПС ($n = 736$)

Підрозділи	Авторська методика		Опитувальник МПС	
	середні ранги	ранги	бали за методикою	ранги
Танковий батальйон	83	6	0,73	5,5
3-й механізований батальйон	68	2	0,66	3
Ремонтно-відновлювальний батальйон	70	3	0,62	2
Реактивний дивізіон	75	5	0,73	5,5
Розвідувальна рота	72	4	0,72	4
Рота резерву	57	1	0,58	1

Щоб встановити подібність оцінок підрозділів за авторською методикою та опитувальником МПС (отриманих через місяць), використано критерій рангової кореляції Спірмена (r_s). За допомогою цього критерію статистичній перевірці підлягали нульова та альтернативна гіпотези:

H_0 – кореляція між оцінками психологічної стійкості підрозділів за авторською методикою та опитувальником МПС не відрізняється від нуля;

H_1 – кореляція між оцінками психологічної стійкості підрозділів за авторською методикою та опитувальником МПС значуще відрізняється від нуля.

Для математико-статистичного забезпечення прийняття рішення про відхилення нульової гіпотези та прийняття альтернативної чи навпаки поряд зі стаціонарними (встановлюються на ПЕОМ) використовуються онлайн програмні комплекси, що є широко визнаними в Україні. Серед них онлайн калькулятор “Медична статистика” [162].

Після введення значень таблиці Г.15 в онлайн-калькулятор “Медична статистика” [162] обчислили критерій рангової кореляції Спірмена (r_s):

кількість ступенів свободи дорівнює 5;

емпіричне значення критерію $r_s = 0,928$;

критичне значення $r_s = 0,886$ при рівні значущості $p = 0,05$.

Оскільки $r_{s_{\text{емп}}} > r_{s_{\text{кр}}}$, то нульову гіпотезу відхиляємо, а приймаємо альтернативну, яка вказує на значущий ($p < 0,05$) дуже тісний позитивний ($r_s = 0,928$) зв'язок між оцінками психологічної стійкості підрозділів за авторською методикою та опитувальником МПС (отриманими через місяць).

Визначений зв'язок показує, що за допомогою авторської методики з високою ймовірністю ($p < 0,05$) можна спрогнозувати морально-психологічний стан (МПС) підрозділу – одного з елементів, які забезпечують здатність особового складу підрозділу виконувати завдання за призначенням.

Критерієм, що характеризує прояв психологічної стійкості до бойових стресорів у довірі до командира, стали оцінки довіри до

командирів та їх лідерства. Вимірювання критерію проведено через три тижні після застосування авторської методики за допомогою “Методики оцінювання рівня авторитету і лідерства командирів (начальників) у Збройних Силах України” [89] та методики “Оцінювання рівня довіри до командира (начальника)” (Д. П. Лисенко) [70]. Результати вимірювань наведено у табл. Г.16.

Таблиця Г.16 – Характеристики рівня довіри, авторитету і лідерства командирів (начальників) ($n = 156$)

Підрозділи	Авторська методика		Довіра		Авторитет		Лідерство	
	середні ранги	ранги	середні ранги	ранги	середні ранги	ранги	середні ранги	ранги
Танковий батальйон	82	6	83	6	83	6	81	6
3-й механізований батальйон	66	2	74	2	78	2	74	2
Ремонтно-відновлювальний батальйон	68	3	77	3	81	4,5	72	1
Реактивний дивізіон	73	5	79	4	81	4,5	75	3,5
Розвідувальна рота	70	4	80	5	79	3	75	3,5
Рота резерву	58	1	70	1	72	1	79	5

Щоб встановити подібність оцінок підрозділів за показником “довіра до командирів і товаришів по службі” авторської методики та методик “Оцінювання рівня авторитету та лідерства командирів (начальників) у Збройних Силах України” [89], “Оцінювання рівня довіри до командира (начальника)” [70] (отриманих через три тижні), використано критерій рангової кореляції Спірмена (r_s). За його допомогою статистичній перевірці підлягали нульова та альтернативна гіпотези:

H_0 – кореляція між оцінками психологічної стійкості підрозділів за показником “довіра до командирів і товаришів по службі” авторської методики та показниками “довіри”, “авторитету”, “лідерства” не відрізняється від нуля;

H_1 – кореляція між оцінками психологічної стійкості підрозділів за показником “довіра до командирів і товаришів по службі” авторської

методики та показниками “довіри”, “авторитету”, “лідерства” значуще відрізняється від нуля.

Після введення значень табл. Г.16 в онлайн-калькулятор “Медична статистика” [162] обчислили критерій рангової кореляції Спірмена (r_s) між оцінками психологічної стійкості підрозділів за показником “довіра до командирів і товаришів по службі” авторської методики та показником “довіри” за методикою Д. П. Лисенка:

кількість ступенів свободи дорівнює 5;

емпіричне значення критерію $r_s = 0,943$;

критичне значення $r_s = 0,886$ при рівні значущості $p = 0,05$.

Оскільки $r_{s_{\text{емп}}} > r_{s_{\text{кр}}}$, то нульову гіпотезу відхиляємо, а приймаємо альтернативну, яка вказує на значущий ($p < 0,05$) дуже тісний позитивний ($r_s = 0,943$) зв’язок між оцінками психологічної стійкості підрозділів за показником “довіра до командирів і товаришів по службі” авторської методики та показником “довіри” за методикою Д. П. Лисенка (отриманим через три тижні). Визначений зв’язок показує, що за допомогою авторської методики з високою ймовірністю ($p < 0,05$) можна спрогнозувати рівень довіри до командира підрозділу.

Критерій рангової кореляції Спірмена (r_s) також обчислено між оцінками психологічної стійкості підрозділів за показником “довіра до командирів і товаришів по службі” авторської методики та показником “авторитет командира” за методикою оцінювання рівня авторитету і лідерства командирів (начальників):

кількість ступенів свободи дорівнює 5;

емпіричне значення критерію $r_s = 0,899$;

критичне значення $r_s = 0,886$ при рівні значущості $p = 0,05$.

Оскільки $r_{s_{\text{емп}}} > r_{s_{\text{кр}}}$, то нульову гіпотезу відхиляємо, а приймаємо альтернативну, яка вказує на значущий ($p < 0,05$) дуже тісний позитивний ($r_s = 0,899$) зв’язок між оцінками психологічної стійкості підрозділів за

показником “довіра до командирів і товаришів по службі” авторської методики та показником “авторитет командира” за методикою оцінювання рівня авторитету та лідерства командирів (начальників) у Збройних Силах України (отриманих через три тижні). Визначений зв’язок показує, що за допомогою авторської методики з високою ймовірністю ($p < 0,05$) можна спрогнозувати рівень авторитету командира підрозділу.

Критерій рангової кореляції Спірмена (r_s), обчислений між оцінками психологічної стійкості підрозділів за показником “довіра до командирів і товаришів по службі” авторської методики та показником “лідерство командира” за методикою оцінювання рівня авторитету і лідерства командирів (начальників):

кількість ступенів свободи дорівнює 5;

емпіричне значення критерію $r_s = 0,348$;

критичне значення $r_s = 0,886$ при рівні значущості $p = 0,05$.

Оскільки $r_{s_{емп}} < r_{s_{кр}}$, то приймаємо нульову гіпотезу, яка вказує на відсутність значущого ($p > 0,05$) зв’язку між оцінками психологічної стійкості підрозділів за показником “довіра до командирів і товаришів по службі” авторської методики та показником “лідерство командира” за методикою оцінювання рівня авторитету і лідерства командирів (начальників) у Збройних Силах України (отриманих через три тижні), та відхиляємо альтернативну. Відсутність зв’язку означає, що авторська методика не дає змоги спрогнозувати рівень лідерства командира підрозділу з необхідною ймовірністю ($p < 0,05$).

Результати статистичного обґрунтування диференційної валідності авторської методики

Таблиця Г.17 – Результати непараметричного порівняння психологічної стійкості до бойових стресорів у контрастних групах за рівнем особистісної стійкості (*U*-тест за методом Манна – Уїтні)

Складові психологічної стійкості	Характеристика контрастних груп	<i>N</i>	Середній ранг	Сума рангів
Здатність контролювати стан	Не подолано поріг 19	427	421,67	180051,00
	Подолано поріг 19	871	761,19	663000,00
	Разом опитано осіб	1298		
Впевненість у собі	Не подолано поріг 19	435	465,18	202352,50
	Подолано поріг 19	878	752,04	660288,50
	Разом опитано осіб	1313		
Готовність нищити ворога	Не подолано поріг 19	426	539,08	229646,50
	Подолано поріг 19	877	706,85	619909,50
	Разом опитано осіб	1303		
Спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу	Не подолано поріг 19	442	479,66	212010,00
	Подолано поріг 19	899	765,07	687801,00
	Разом опитано осіб	1341		
Переконаність у перевазі над ворогом	Не подолано поріг 19	440	502,92	221283,50
	Подолано поріг 19	892	747,19	666494,50
	Разом опитано осіб	1332		
Впевненість у командирах і товаришах по службі	Не подолано поріг 19	436	556,24	242520,00
	Подолано поріг 19	884	711,92	629340,00
	Разом опитано осіб	1320		
Готовність до самопожертви	Не подолано поріг 19	443	571,65	253240,50
	Подолано поріг 19	894	717,24	641212,50
	Разом опитано осіб	1337		
Загальна психологічна стійкість	Не подолано поріг 19	385	385,45	148397,50
	Подолано поріг 19	808	697,80	563823,50
	Разом опитано осіб	1193		

Таблиця Г.18 – Статистична значущість відмінностей показників психологічної стійкості до бойових стресорів у контрастних групах, визначених за рівнем особистісної стійкості

Складові психологічної стійкості	Статистики значущості відмінностей значень психологічної стійкості до бойових стресорів у групах			
	Статистика <i>U</i> Манна–Уїтні	Статистика <i>W</i> Вілкоксона	<i>Z</i>	Асимпт. знач. (двобічна)
Здатність контролювати стан	88 673,0	180 051,0	-15,358	,000
Впевненість у собі	107 522,5	202 352,5	-12,961	,000
Готовність нищити ворога	138 695,5	229 646,5	-7,611	,000
Спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу	114 107,0	212 010,0	-12,985	,000
Переконаність у перевазі над ворогом	124 263,5	221 283,5	-11,327	,000
Впевненість у командирах і товаришах по службі	147 254,0	242 520,0	-7,095	,000
Готовність до самопожертви	154 894,5	253 240,5	-6,647	,000
Загальна психологічна стійкість	74 092,5	148 397,5	-14,643	,000

Таблиця Г.19 – Результати непараметричного порівняння психологічної стійкості до бойових стресорів у контрастних групах за ознаками гострої стресової реакції (*U*-тест за методом Манна – Уїтні)

Показники (компоненти) психологічної стійкості	Характеристика контрастних груп	<i>N</i>	Середній ранг	Сума рангів
Здатність контролювати стан	Наявні ознаки ГСР	232	400,97	93 024,50
	Немає ознак ГСР	1053	696,33	733 230,50
	Разом опитано осіб	1285		
Впевненість у собі	Наявні ознаки ГСР	238	439,29	104 551,00
	Немає ознак ГСР	1060	696,70	738 500,00
	Разом опитано осіб	1298		
Готовність нищити ворога	Наявні ознаки ГСР	237	542,85	128 655,00
	Немає ознак ГСР	1051	667,42	701 461,00
	Разом опитано осіб	1288		
Спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу	Наявні ознаки ГСР	244	457,20	111 557,50
	Немає ознак ГСР	1084	711,16	770 898,50
	Разом опитано осіб	1328		
Переконаність у перевазі над ворогом	Наявні ознаки ГСР	242	492,99	119 303,50
	Немає ознак ГСР	1077	697,53	751 236,50
	Разом опитано осіб	1319		
Впевненість у командирах і товаришах по службі	Наявні ознаки ГСР	238	530,07	126 156,50
	Немає ознак ГСР	1070	682,18	729 929,50
	Разом опитано осіб	1308		
Готовність до самопожертви	Наявні ознаки ГСР	241	542,63	130 773,00
	Немає ознак ГСР	1081	688,00	743 730,00
	Разом опитано осіб	1322		
Загальна психологічна стійкість	Наявні ознаки ГСР	212	365,03	77386,50
	Немає ознак ГСР	964	637,64	614689,50
	Разом опитано осіб	1176		

Таблиця Г.20 – Статистична значущість відмінностей у значеннях показників психологічної стійкості до бойових стресорів у контрастних групах, визначених за наявністю ознак гострої стресової реакції (розладу)

Показники (компоненти) психологічної стійкості	Статистики значущості відмінностей значень психологічної стійкості до бойових стресорів у групах			
	Статистика <i>U</i> Манна-Уїтні	Статистика <i>W</i> Вілкоксона	<i>Z</i>	Асимпт. знч. (двобічна)
Здатність контролювати стан	65 996,500	93 024,500	-10,993	,000
Впевненість у собі	76 110,000	104 551,000	-9,618	,000
Готовність нищити ворога	100 452,000	128 655,000	-4,696	,000
Спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу	81 667,500	111 557,500	-9,564	,000
Переконаність у перевазі над ворогом	89 900,500	119 303,500	-7,849	,000
Впевненість у командирах і товаришах по службі	97 715,500	126 156,500	-5,710	,000
Готовність до самопожертви	101 612,000	130 773,000	-5,475	,000
Загальна психологічна стійкість	54 808,500	77 386,500	-10,584	,000

Таблиця Г.21 – Відмінності у значеннях (середніх рангах) показників психологічної стійкості до бойових стресорів у різних підрозділах та їх статистична значущість (*U* тест за методом Манна – Уїтні)

Показники (компоненти) психологічної стійкості	Середній ранг психол. стійкості			Значущість відмінностей у психологічній стійкості підрозділів		
	ТБ	РВБ	РР	ТБ – РВБ	РВБ – РР	ТБ – РР
Здатність контролювати свій стан	82	71	59	–	0,05	0,001
Впевненість у собі	80	66	60	0,07	–	0,003
Готовність нищити ворога	72	70	58	–	0,05	0,001
Спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу	82	70	59	0,07	0,05	0,001
Переконаність у перевазі над ворогом	81	73	59	–	0,008	0,001
Впевненість у командирах і товаришах по службі	82	68	58	0,07	–	0,000
Готовність до самопожертви	78	72	63	–	0,01	0,03
Загальний рівень	83	70	57	0,05	–	0,000

**Статистичний аналіз рівня розвитку психологічної стійкості
до бойових стресорів у військовослужбовців Сухопутних військ**

Таблиця Д.1 – Описові статистики вибірки військовослужбовців, які взяли участь в емпіричному дослідженні на його обсерваційному (констатувальному) етапі

Показники	N	Мінімум	Максимум	Середнє	Стандартне відхилення
Ознаки гострих стресових реакцій	1339	0	10	2,35	2,399
Особистісна стійкість	1353	9	30	21,20	3,843
Загальна психологічна стійкість до бойових стресорів	1225	1,58	5,00	3,96	,565
Здатність контролювати стан*	1343	1,00	5,00	3,91	,656
Впевненість у собі*	1356	1,00	5,00	3,74	,921
Готовність нищити ворога*	1349	1,00	5,00	3,87	,889
Готовність виконувати завдання у складі свого підрозділу*	1391	1,00	5,00	4,11	,795
Переконаність у перевазі над ворогом*	1381	1,00	5,00	4,43	,706
Впевненість у командирах і товаришах по службі*	1370	1,00	5,00	3,59	,886
Готовність до самопожертви*	1384	1,00	5,00	4,02	,814

Примітка: * – складові психологічної стійкості до бойових стресорів.

Таблиця Д.2 – Порівняльний аналіз значень середніх рангів рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців, які діяли за різної наближеності до лінії зіткнення

Показники психологічної стійкості	Наближеність до лінії зіткнення	N	Середній ранг	Суми рангів (ранги різниці)
Здатність контролювати стан	Безпосередня участь у б/д	633	576,27	364 779,00
	Забезпечення б/д	449	492,48	221 124,00
	Разом / різниця рангів	1082	$\Delta = 83,79$	(8)
Впевненість у собі	Безпосередня участь у б/д	637	573,63	365 404,50
	Забезпечення б/д	453	505,94	229 190,50
	Разом / різниця рангів	1090	$\Delta = 67,69$	(6)
Готовність нищити ворога	Безпосередня участь у б/д	635	573,29	364 039,50
	Забезпечення б/д	457	509,27	232 738,50
	Разом / різниця рангів	1092	$\Delta = 64,02$	(3)
Готовність виконувати завдання у складі свого підрозділу	Безпосередня участь у б/д	654	587,97	384 535,00
	Забезпечення б/д	466	521,94	243 225,00
	Разом / різниця рангів	1120	$\Delta = 66,03$	(5)
Переконаність у перевазі над ворогом	Безпосередня участь у б/д	651	578,69	376 728,00
	Забезпечення б/д	464	528,97	245 442,00
	Разом / різниця рангів	1115	$\Delta = 49,72$	(2)
Впевненість у командирах та товаришах по службі	Безпосередня участь у б/д	640	579,16	370 662,00
	Забезпечення б/д	462	513,18	237 091,00
	Разом / різниця рангів	1102	$\Delta = 65,98$	(4)
Готовність до самопожертви	Безпосередня участь у б/д	649	555,92	360 792,50
	Забезпечення б/д	463	557,31	258 035,50
	Разом / різниця рангів	1112	$\Delta = -1,39$	(1)
Загальна психологічна стійкість до бойових стресорів	Безпосередня участь у б/д	582	530,54	308 776,50
	Забезпечення б/д	409	446,84	182 759,50
	Разом / різниця рангів	991	$\Delta = 83,66$	(7)

Таблиця Д.3 – Статистики критерію U Манна – Уїтні щодо значущості відмінностей у рівні психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців, які діяли за різної наближеності до лінії зіткнення

Статистики	Здатність контролювати стан	Впевненість у собі	Готовність нищити ворога	Спрямованість на виконання завдання у складі свого підрозділу	Переконаність у перевазі над ворогом	Впевненість у командирах і товаришах по службі	Готовність до самопожертви	Загальна психологічна стійкість до бойових стресорів
U Манна–Уїтні	120 099,0	126 359,5	128 085,5	134 414,0	137 562,0	130 138,0	149 867,5	98 914,5
W Вілкоксона	221 124,0	229 190,5	232 738,5	243 225,0	245 442,0	237 091,0	360 792,5	182 759,5
Z	-4,353	-3,515	-3,335	-3,444	-2,635	-3,451	-,073	-4,533
Асимпт. знач. (двобічна)	,000	,000	,001	,001	,008	,001	,942	,000

Таблиця Д.4 – Порівняльний аналіз вікових характеристик вибірок респондентів, сформованих за належністю до роду військ

Рід військ, код частини	Кількість опитаних	Розподіл військовослужбовців за віком		
		Середній вік $\pm \delta$	% до 45 років	% старше 50 років
РВіА, 6	189	38 \pm 10,7	74,9%	12,7%
ДШВ, 6	241	33 \pm 6,9	96,5%	0,9%
ІВ, 1	58	40,4 \pm 9,6	68,4%	19,3%
ІВ, 3	71		60,9%	21,9%
ІВ, 7	30		67,9%	17,9%
МВ, 7	47	39 \pm 8,9	66,7%	20,5%
МВ, 6	426		61,2%	26,3%
МВ, 3	147		84,8%	8,7%
Уся вибірка	1209	39 \pm 9,7	72,66%	16,03%

Примітки: РВіА – ракетні війська і артилерія; ДШВ – десантно-штурмові війська; ІВ – інженерні війська (підрозділи); МВ – механізовані війська.

Таблиця Д.5 – Статистики значущості відмінностей у значеннях середніх рангів рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів військ (див. рис. 3.3)

Показники	Статистики відмінностей за методом <i>H</i> -тесту Крускала–Уолліса		Ранг
	χ^2		
Здатність контролювати стан	χ^2	35,302	4
	Ступені свободи	5	
	Асимптоматична значущість (двобічна)	,000	
Впевненість у собі	χ^2	30,524	2
	Ступені свободи	5	
	Асимптоматична значущість (двобічна)	,000	
Готовність нищити ворога	χ^2	33,228	3
	Ступені свободи	5	
	Асимптоматична значущість (двобічна)	,000	
Спрямованість на виконання завдань у складі свого підрозділу	χ^2	63,465	8
	Ступені свободи	5	
	Асимптоматична значущість (двобічна)	,000	
Переконаність у перевазі над ворогом	χ^2	37,591	5
	Ступені свободи	5	
	Асимптоматична значущість (двобічна)	,000	
Впевненість у командирах і товаришах по службі	χ^2	58,485	7
	Ступені свободи	5	
	Асимптоматична значущість (двобічна)	,000	
Готовність до самопожертви	χ^2	19,051	1
	Ступені свободи	5	
	Асимптоматична значущість (двобічна)	,002	
Загальна психологічна стійкість до бойових стресорів	χ^2	48,394	6
	Ступені свободи	5	
	Асимптоматична значущість (двобічна)	,000	

Особливості впливу характеристик бойових стресорів на психологічну стійкість військовослужбовців

У цьому додатку описано вирішення 2-го завдання емпіричного дослідження – визначити особливості впливу характеристик бойових стресорів на психологічну стійкість військовослужбовців.

Підхід до вирішення цього завдання передбачав визначення вибірок військовослужбовців, які перебували в різних умовах впливу бойових стресорів, їх опитування для оцінювання наслідків впливу бойових стресорів на психологічну стійкість та порівняння результатів психодіагностики у різних вибірках досліджуваних осіб.

Для відображення впливу тривалості, сили, інтенсивності впливу бойових стресорів на психіку військовослужбовців залежно від наближеності до лінії зіткнення визначено такі вибірки:

військовослужбовців, які брали безпосередню участь у бойових діях (вогневому контакті, перебували під обстрілами) на лінії зіткнення;

військовослужбовців, які забезпечували бойові дії.

Щоб відобразити вплив тривалості, сили, інтенсивності бойових стресорів на психіку військовослужбовців, зумовлених відмінністю завдань, які їм доводилося виконувати, та умов їх виконання визначено вибірки:

військовослужбовців, що проходять службу в артилерійській бригаді;

військовослужбовців, що проходять службу в десантно-штурмовій бригаді;

військовослужбовців, що проходять службу в механізованих бригадах.

Опитування військовослужбовців визначених вибірок для оцінювання наслідків впливу бойових стресорів на їх психіку проведено за допомогою визначених нижче психодіагностичних методик за показниками:

наявність ознак гострих стресових реакцій (розладів) – “Скорочена шкала тривоги, депресії та ПТСР” (адаптація І. Котеньова);

особистісні характеристики психологічної стійкості – “Коротка шкала стійкості” (B. Smith);

психологічна стійкість військовослужбовців до бойових стресорів – “Методика оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців”.

Вплив тривалості, сили, інтенсивності дії бойових стресорів на психіку військовослужбовців, зумовлений *ступенем наближеності до лінії зіткнення*, визначали порівнянням даних, отриманих за результатами опитування за визначеними вище методиками у двох вибірках військовослужбовців: тих, які брали безпосередню участь у бойових діях (загальна кількість – 629 осіб), і тих, які виконували завдання із забезпечення бойових дій (загальна кількість – 445 осіб).

Вплив особливостей участі в бойових діях – безпосередньої участі у вогневому контакті й перебування під обстрілами чи забезпечення бойових дій – на прояв ознак гострих стресових розладів відображено на рис. Д.1.

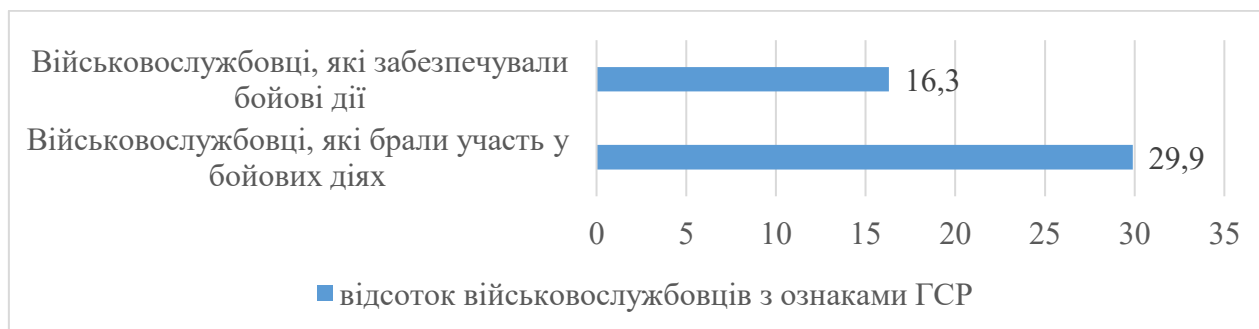

Рисунок Д.1 – Діаграма наявності ознак гострих стресових розладів у військовослужбовців, які виконували завдання, будучи по-різному наближеними до лінії зіткнення

Порівнюючи наявність ознак гострих стресових розладів у військовослужбовців, що мали різні умови участі в бойових діях за ступенем наближеності до лінії зіткнення (див. рис. Д.1) слід зазначити, що у вибірці військовослужбовців, які брали безпосередню участь у бойових діях, кількість осіб з ознаками гострих стресових розладів майже удвічі (на 13,6%) вища, ніж у вибірці військовослужбовців, які забезпечували бойові дії. Для визначення статистичної значущості виявлених відмінностей використано методи статистичного висновку. Їх застосування передбачає формулювання нульової (H_0) та альтернативної (H_1) гіпотез:

H_0 – різниця в кількості осіб з ознаками гострих стресових розладів у групах викликана випадковими причинами, а не тривалістю, силою,

інтенсивністю впливу бойових стресорів, які зумовлені ступенем наближеності військовослужбовців до лінії зіткнення;

H_1 – різниця в кількості осіб з ознаками гострих стресових розладів у групах викликана тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів, які зумовлені ступенем наближеності військовослужбовців до лінії зіткнення, а не випадковими причинами.

Рішення про те, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, а яку відхилити, прийнято за допомогою обчислення відповідних статистичних критеріїв – вирішальних правил. Оскільки розподіл даних, отриманих у ході опитування респондентів двох незалежних вибірок, відрізняється від нормального, для з'ясування, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, використано статистичний критерій – тест Манна – Уїтні (Mann – Whitney Test). Порівняльний аналіз відмінностей у значеннях середніх рангів прояву ознак гострих стресових реакцій у військовослужбовців, які брали безпосередню участь у бойових діях, та військовослужбовців, що їх забезпечували, і статистики критерію U Манна – Уїтні щодо значущості виявлених відмінностей у значеннях середніх рангів наведено у табл. Д.6.

Таблиця Д.6 – Порівняльний аналіз значень середніх рангів прояву ознак гострих стресових розладів у військовослужбовців, які діяли за різної наближеності до лінії зіткнення, і статистики значущості відмінностей

Показники психологічної стійкості	Наближеність до лінії зіткнення	n – вибірка	Середній ранг	Суми рангів
Наявність ознак гострих стресових розладів	Безпосередня участь у б/д	582	530,54	308 776,50
	Забезпечення б/д	409	446,84	182 759,50
	Разом / різниця рангів	991	$\Delta = 83,7$	–
Статистики відмінностей за методом U Манна – Уїтні	U Манна – Уїтні		130 667,00	–
	W Вілкоксона		229 902,00	–
	Z		-1,889	–
	Асимпт. знач. (двобічна)		,024	–

Статистичний аналіз (див. табл. Д.6) показав, що різниця у значеннях середніх рангів (Δ) проявів ознак гострих стресових розладів становить 83,7 одиниці. Асимптоматична значущість (двобічна) ($p = 0,02$) вказує на значущу ($p < 0,05$) відмінність у показниках. Це дає змогу відкинути нульову та

прийняти альтернативну гіпотезу: різниця в кількості осіб з ознаками гострих стресових розладів у групах викликана тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів, які зумовлені ступенем наближеності військовослужбовців до лінії зіткнення, а не випадковими причинами.

Вплив особливостей участі в бойових діях – безпосередньої участі у вогневому контакті й перебування під обстрілами чи забезпечення бойових дій – на рівень психологічної стійкості особистості відображено на рис. Д.2.

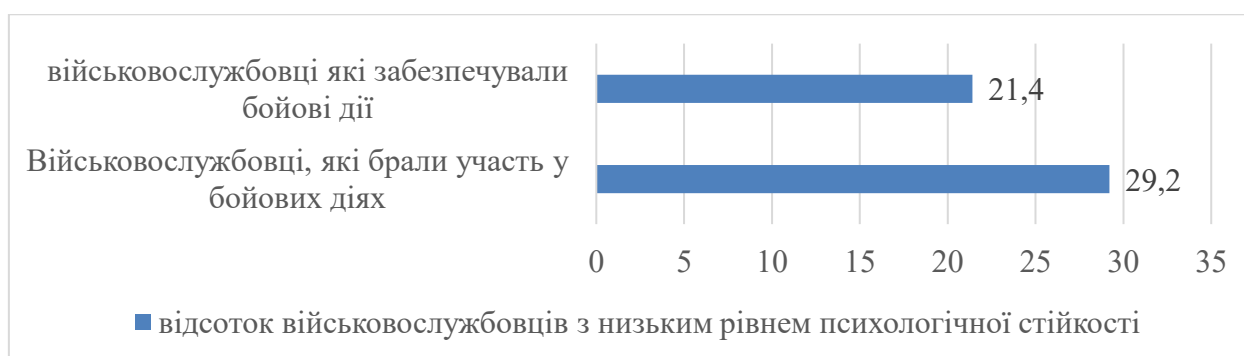

Рисунок Д.2 – Діаграма рівнів психологічної стійкості (коротка шкала стійкості) у військовослужбовців, які виконували завдання за різної наближеності до лінії зіткнення

Порівнюючи відсоток військовослужбовців з низьким рівнем психологічної стійкості особистості у вибірках осіб, які мали різні умови участі в бойових діях за ступенем наближеності до лінії зіткнення (див. рис. Д.2), встановили, що у вибірці військовослужбовців, які брали безпосередню участь у бойових діях, кількість осіб, які демонструють низький рівень психологічної стійкості, на 7,8% вища, ніж у вибірці військовослужбовців, які забезпечували бойові дії. Для визначення статистичної значущості виявлених відмінностей використано методи статистичного висновку. Їх застосування передбачає формулювання нульової (H_0) та альтернативної (H_1) гіпотез:

H_0 – різниця в рівнях психологічної стійкості військовослужбовців у групах викликана особистісними та випадковими чинниками, а не тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів, зумовлених ступенем наближеності військовослужбовців до лінії зіткнення;

H_1 – різниця в рівнях психологічної стійкості військовослужбовців у групах викликана тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів, зумовлених ступенем наближеності військовослужбовців до лінії зіткнення, а не особистісними та випадковими чинниками.

Рішення про те, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, а яку відхилити, прийнято за допомогою обчислення відповідних статистичних критеріїв – вирішальних правил. Оскільки розподіл даних, отриманих у ході опитування респондентів двох незалежних вибірок, відрізняється від нормального, для з'ясування, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, використано статистичний критерій – тест Манна – Уїтні (Mann – Whitney Test). Порівняльний аналіз відмінностей у значеннях середніх рангів рівня психологічної стійкості у військовослужбовців, які брали безпосередню участь у бойових діях, та військовослужбовців, що їх забезпечували, і статистики критерію U Манна – Уїтні щодо значущості виявлених відмінностей у значеннях середніх рангів наведено у табл. Д.7.

Таблиця Д.7 – Порівняльний аналіз значень середніх рангів рівня психологічної стійкості у військовослужбовців, які діяли за різної наближеності до лінії зіткнення, і статистики значущості відмінностей

Показники психологічної стійкості	Наближеність до лінії зіткнення	n – вибірки	Середній ранг	Суми рангів
Рівень психологічної стійкості	Безпосередня участь у б/д	635	549,87	349 166,00
	Забезпечення б/д	450	533,31	239 989,00
	Разом / різниця рангів	1085	$\Delta = 16,56$	–
Статистики відмінностей за методом U Манна – Уїтні	U Манна–Уїтні		138 514,00	–
	W Вілкоксона		239 989,00	–
	Z		–,861	–
	Асимпт. знач. (двобічна)		,389	–

Статистичний аналіз (див. табл. Д.7) виявив, що різниця у значеннях середніх рангів (Δ) рівня психологічної стійкості особистості становить 16,56 одиниць. Асимптоматична значущість (двобічна) ($p = 0,389$) різниці не є значущою ($p > 0,05$) для показників. Це не дає змоги відхилити нульову

гіпотезу, відповідно до якої різниця в рівнях психологічної стійкості військовослужбовців у групах викликана особистісними та випадковими чинниками, а не тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів, зумовлених ступенем наближеності військовослужбовців до лінії зіткнення.

Такий висновок можна пояснити тим, що аналізований рівень психологічної стійкості визначався за “Короткою шкалою стійкості” (B. Smith) та, на відміну від психологічної стійкості до бойових стресорів, є виключно особистісною характеристикою військовослужбовців. Отже, відсутність значущості відмінностей вказує на наявність у групах, які мали різні умови участі в бойових діях за ступенем наближеності до лінії зіткнення, військовослужбовців з різним рівнем особистісної психологічної стійкості.

Вплив особливостей участі в бойових діях – безпосередня участь у вогневому контакті й перебування під обстрілами чи забезпечення бойових дій – на рівень психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів наведено на рис. Д.3.

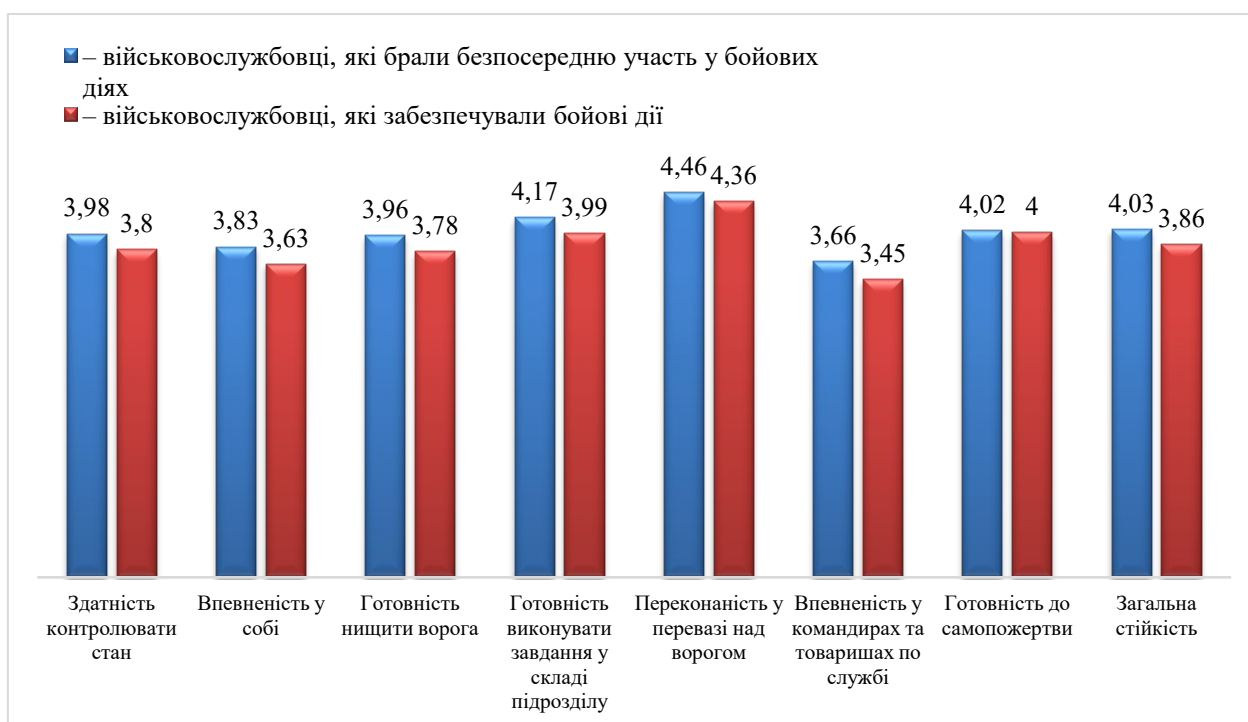

Рисунок Д.3 – Діаграма рівнів складових психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців, які виконували завдання за різної наближеності до лінії зіткнення

Описуючи відмінності у середньостатистичних значеннях психологічної стійкості військовослужбовців, що мали різні умови участі в бойових діях за ступенем наближеності до лінії зіткнення (див. рис. 3.3), зазначимо, що у військовослужбовців, які брали безпосередню участь у бойових діях, рівень психологічної стійкості до бойових стресорів вищий порівняно з результатами вимірювання рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців, які забезпечували бойові дії. Найвиразніші, проте з низькими значеннями, відмінності спостерігаються за такими показниками:

впевненість у командирах і товаришах по службі ($\Delta = 0,21$) – вказує на вищу готовність підпорядковуватися та діяти в команді у військовослужбовців, які перебували на лінії зіткнення;

впевненість у собі ($\Delta = 0,2$) – вказує на вищу готовність протистояти труднощам, виконувати бойові завдання, проявляти винахідливість, переборювати втому та дискомфорт у військовослужбовців, які перебували на лінії зіткнення;

здатність контролювати стан ($\Delta = 0,18$) – вказує на вищу здатність активізувати мислення, увагу, пам'ять, зберігати самовладання та контролювати власний страх, відчувати емоційне збудження, азарт, шукати шляхи вирішення проблем, проявляти розумну сміливість, надавати необхідну підтримку, надихати своїм прикладом у бойових умовах у військовослужбовців, які перебували на лінії зіткнення;

готовність нищити ворога ($\Delta = 0,18$) – вказує на вищу інтенсивність переживання ненависті, бажання та професійну здатність нищити ворогів у військовослужбовців, які перебували на лінії зіткнення;

спрямованість на виконання завдань у складі свого підрозділу ($\Delta = 0,18$) – вказує на вищу здатність долати фізичну втому, психічне навантаження, впевненість у високій значущості діяльності власного військового підрозділу у військовослужбовців, які перебували на лінії зіткнення.

Мінімальні відмінності виявлено за такими складовими психологічної стійкості до бойових стресорів:

переконаність у перевазі над ворогом ($\Delta = 0,1$) – вказує на вищу переконаність у перемозі, моральній та духовній перевазі над ворогом, готовність до захисту України у військовослужбовців, які перебували на лінії зіткнення;

готовність до самопожертви ($\Delta = 0,02$) – вказує на вищу готовність захищати Україну та до самопожертви заради перемоги у військовослужбовців, які перебували на лінії зіткнення;

загальна психологічна стійкість до бойових стресорів ($\Delta = 0,17$) – вказує на вищий узагальнений рівень психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців, які перебували на лінії зіткнення.

Мінімальні відмінності у середньостатистичних значеннях описаних складових та загальному показнику психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців, що мали різні умови участі в бойових діях за ступенем наближеності до лінії зіткнення, може бути пояснена відсутністю нормального розподілу даних, отриманих за допомогою методики.

Для визначення статистичної значущості відмінностей у рівнях психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців, які виконували завдання за різної наближеності до лінії зіткнення, автор використав метод статистичного висновку. Його застосування передбачає формулювання нульової (H_0) та альтернативної (H_1) гіпотез:

H_0 – різниця в рівні психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів викликана особистісними та випадковими чинниками, а не тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів, зумовлених ступенем наближеності військовослужбовців до лінії зіткнення;

H_1 – різниця в рівні психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів викликана тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів, зумовлених ступенем наближеності військовослужбовців до лінії зіткнення, а не особистісними та випадковими чинниками.

Рішення про те, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, а яку відхилити, прийнято за допомогою обчислення відповідних статистичних критеріїв – вирішальних правил. Оскільки розподіл даних, отриманих у ході опитування респондентів двох незалежних вибірок, відрізняється від нормального, для з'ясування, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, використано статистичний критерій – тест Манна – Уїтні (Mann – Whitney Test). Результати застосування цього вирішального правила, на основі якого буде прийнято рішення про відхилення чи прийняття нульової гіпотези, наведено у табл. Д.2 – Д.3.

Порівняльний аналіз відмінностей у значеннях середніх рангів рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців, які брали безпосередню участь у бойових діях, та військовослужбовців, що їх забезпечували, наведено у табл. Д.2.

Різниця у значеннях середніх рангів (Δ) показників психологічної стійкості до бойових стресорів коливається у межах від $-1,39$ до $83,79$ одиниць. У процесі ранжування різниць середніх рангів рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців, які діяли за різної наближеності до лінії зіткнення, визначено:

найвищі значення різниці середніх рангів мають показники здатності контролювати стан ($\Delta = 83,79$) та загальної психологічної стійкості до бойових стресорів ($\Delta = 83,66$);

високі значення різниць середніх рангів мають показники впевненості у собі ($\Delta = 67,69$), готовності виконувати завдання у складі свого підрозділу ($\Delta = 66,03$), впевненості у командирах і товаришах по службі ($\Delta = 65,98$), готовності нищити ворога ($\Delta = 64,02$);

низьке значення різниці середніх рангів має показник переконаності у перевазі над ворогом ($\Delta = 49,72$);

різниця середніх рангів майже відсутня та має обернене значення за показником “готовність до самопожертви” ($\Delta = 22,52$).

Відмінності у середніх рангах, обчислені за методом *U* Манна – Уїтні, наочніше, ніж середньостатистичні дані, демонструють вплив тривалості, сили, інтенсивності бойових стресорів, зумовлених ступенем наближеності військовослужбовців до лінії зіткнення на їх психологічну стійкість до бойових стресорів.

Статистики критерію *U* Манна – Уїтні щодо значущості відмінностей у значеннях середніх рангів рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців, які діяли за різної наближеності до лінії зіткнення, наведено у табл. Д.3.

Аналіз значень, наведених у табл. Д.3, дав змогу виявити максимально значущі ($p < 0,001$) відмінності у середніх рангах загальної психологічної стійкості до бойових стресорів ($p = 0,000$), здатності контролювати стан ($p = 0,000$), впевненості у собі ($p = 0,000$) у військовослужбовців, які брали безпосередню участь у бойових діях, та військовослужбовців, які забезпечували бойові дії. Визначені статистики показують, що різниця в середніх рангах загальної психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів та її складових – здатності контролювати стан, впевненості у собі – з максимальною ймовірністю ($p < 0,001$) викликана тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів, зумовлених ступенем наближеності військовослужбовців до лінії зіткнення, а не особистісними чи випадковими чинниками.

Дуже значущі ($p < 0,01$) відмінності в середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців, які брали безпосередню участь у бойових діях, та військовослужбовців, які забезпечували бойові дії, виявлено за такими показниками: готовність нищити ворога ($p = 0,001$); спрямованість на виконання завдань у складі свого підрозділу ($p = 0,001$); впевненість у командирах і товаришах по службі ($p = 0,001$); переконаність у перевазі над ворогом ($p = 0,008$). Визначені статистики вказують, що різниця в середніх рангах складових психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів – готовності нищити

ворога, спрямованості на виконання завдань у складі свого підрозділу, впевненості у командирах і товаришах по службі, переконаності у перевазі над ворогом з високою ймовірністю ($p < 0,01$) викликана тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів, зумовлених ступенем наближеності військовослужбовців до лінії зіткнення, а не особистісними чи випадковими чинниками.

За показником “готовність до самопожертви” значущих відмінностей ($p = 0,942$) у середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців, які брали безпосередню участь у бойових діях, та військовослужбовців, які забезпечували бойові дії, не виявлено. Визначені статистики вказують, що різниця в середніх рангах складової психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів “готовність до самопожертви” зумовлена особистісними чи випадковими чинниками, а не ступенем наближеності військовослужбовців до лінії зіткнення.

Вплив тривалості, сили, інтенсивності дії бойових стресорів на психіку військовослужбовців, зумовлений **відмінністю завдань, які виконували військовослужбовці та умов їх виконання** визначено порівнянням даних, отриманих у ході опитування за визначеними вище методиками вибірок військовослужбовців, які проходили службу: у механізованих підрозділах бригад – 248 осіб; у танкових підрозділах бригади – 90 осіб; в артилерійській бригаді та артилерійських підрозділах механізованої бригади – 299 осіб; у десантно-штурмовій бригаді – 241 особа; в інженерно-саперних підрозділах механізованих бригад – 173 особи; у ремонтно-відновлювальних підрозділах бригади – 96 осіб.

Оскільки не всі військовослужбовці, що взяли участь у дослідженні, були опитані за повним набором визначених психодіагностичних методик, у таблицях узагальнених результатів дослідження будуть відображені кількісні показники вибірки, які можуть не відповідати вищенаведеним.

У ході синтезу інформації, отриманої під час опитування військовослужбовців, ознайомлення з положеннями організаційно-розпорядчих документів та проведення інтерв'ю з посадовими особами органів військового управління, військових вищих навчальних закладів, частин і підрозділів різних родів Сухопутних військ Збройних Сил України, визначено особливості умов бойової діяльності військовослужбовців різних родів військ:

найінтенсивніше впливають бойові стресори на військовослужбовців, що воюють у десантно-штурмовій бригаді, у них найкращий фізичний стан, наймолодший середній вік, високий рівень професійної підготовленості;

нетривало і з помірною інтенсивністю бойові стресори впливають на військовослужбовців, що воюють в артилерійській бригаді, вони мають тривалі періоди відпочинку, середній фізичний стан, малий середній вік та високий рівень професійної підготовленості;

найтриваліше та з високою інтенсивністю бойові стресори впливають на військовослужбовців, що воюють у механізованих і танкових підрозділах механізованих бригад, вони мають короткі періоди відновлення, низький рівень фізичного здоров'я, високий середній вік та середній рівень підготовленості;

нетривало, проте надзвичайно інтенсивно бойові стресори впливають на військовослужбовців, що воюють в інженерно-саперних підрозділах механізованих бригад, вони мають довгі періоди відновлення, низький рівень фізичного здоров'я, високий середній вік та середній рівень підготовленості;

з мінімальною тривалістю і надзвичайно низькою інтенсивністю бойові стресори впливають на військовослужбовців, що виконують завдання у ремонтно-відновлювальних підрозділах механізованих бригад, вони мають довгі періоди відновлення, низький рівень фізичного здоров'я, високий середній вік та середній рівень підготовленості.

Вплив особливостей участі в бойових діях, а саме специфіки діяльності роду військ, на прояв ознак гострих стресових розладів відображено на рис. Д.4.

Рисунок Д.4 – Діаграма наявності ознак гострих стресових розладів у військовослужбовців різних родів військ

Порівнюючи наявність ознак гострих стресових розладів у військовослужбовців, які брали участь у бойових діях за різних умов, зумовлених специфікою завдань різних родів військ (див. рис. Д.4), зазначимо:

у вибірках, сформованих за належністю до різних родів військ, відсоток військовослужбовців, які мають ознаки гострих стресових розладів, коливається в межах від 9,8% до 27,2%;

високі відсотки військовослужбовців, які мають ознаки гострих стресових розладів, виявлено в інженерно-саперних (27,2%), механізованих (23,2%), десантно-штурмових (21,6%) підрозділах та частинах;

середню частину ранжованого (за відсотками військовослужбовців, які мають ознаки гострих стресових розладів) переліку підрозділів та частин родів військ становлять ремонтно-відновлювальні (15,8%) та артилерійські (12,5%) підрозділи і частини;

низький відсоток військовослужбовців, які мають ознаки гострих стресових розладів, спостерігається в танкових (9,8%) підрозділах, що можна пояснити високою міжособистісною підтримкою членів екіпажу.

Для визначення статистичної значущості виявлених відмінностей у впливі тривалості, сили, інтенсивності бойових стресорів на психіку військовослужбовців, зумовлених відмінністю умов виконання завдань у різних родах військ, на появу ознак гострих стресових розладів використано методи статистичного висновку. Їх застосування передбачає формулювання нульової (H_0) та альтернативної (H_1) гіпотез:

H_0 – різниця в кількості осіб з ознаками гострих стресових розладів у підрозділах різних родів військ викликана випадковими чинниками, а не тривалістю, силою, інтенсивністю бойових стресорів, зумовлених відмінністю завдань, які виконували військовослужбовці та їх особистісними характеристиками;

H_1 – різниця в кількості осіб з ознаками гострих стресових розладів у підрозділах різних родів військ викликана тривалістю, силою, інтенсивністю дії бойових стресорів, зумовлених відмінністю завдань, які виконували військовослужбовці та їх особистісними характеристиками, а не випадковими чинниками.

Під час формулювання гіпотез враховано, що різний порядок комплектування родів військ визначає відмінності в особистісних характеристиках військовослужбовців, якими їх укомплектовано.

Рішення про те, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, а яку відхилити, прийнято за допомогою обчислення відповідних статистичних критеріїв – вирішальних правил. Оскільки розподіл даних, отриманих у ході опитування респондентів шести (кількох) незалежних вибірок, відрізняється від нормального, для з'ясування, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, використано статистичний критерій – *H*-тест за методом Крускала – Уолліса (Kruskal – Wallis Test). Порівняльний аналіз відмінностей у значеннях середніх рангів прояву ознак гострих

стресових реакцій у військовослужбовців, які воювали в підрозділах та частинах різних родів військ, і статистики критерію *H*-тесту Крускала – Уолліса щодо значущості виявлених відмінностей у значеннях середніх рангів наведено у табл. Д.8.

Таблиця Д.8 – Порівняльний аналіз значень середніх рангів прояву ознак гострих стресових розладів у військовослужбовців різних родів військ та статистики значущості відмінностей

Показники	Рід військ	<i>N</i>	Середній ранг	Ранг
Відсутність ознак гострих стресових розладів	Механізовані	233	519,27	2
	Танкові	86	600,84	6
	Артилерія	287	576,95	5
	Десантно-штурмові	222	527,70	3
	Інженерні	162	497,65	1
	Ремонтно-відновлювальні	95	559,34	4
	Разом	1085		
Статистики відмінностей за методом <i>H</i> -тесту Крускала – Уолліса	χ^2		25,798	
	Ступені свободи		5	
	Асимпт. знач. (двобічна)		,000	

Статистичний аналіз (див. табл. Д.8) дав змогу виявити рейтинг підрозділів за кількістю військовослужбовців, у яких немає ознак гострих стресових розладів.

Асимптоматична значущість (двобічна) ($p = 0,000$) вказує на максимально значущі ($p < 0,001$) відмінності в середніх рангах проявів ознак гострих стресових розладів. Це дає змогу відхилити нульову та прийняти альтернативну гіпотезу: різниця в кількості осіб з ознаками гострих стресових розладів у підрозділах різних родів військ викликана тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів, зумовлених відмінністю завдань, які виконували військовослужбовці та їх особистісними характеристиками, а не випадковими чинниками.

Вплив особливостей участі в бойових діях, а саме специфіки діяльності роду військ, на рівень психологічної стійкості особистості (коротка шкала стійкості) відображено на рис. Д.5.

Рисунок Д.5 – Діаграма відсотків військовослужбовців з низьким рівнем психологічної стійкості (коротка шкала стійкості) у підрозділах різних родів військ

Порівнюючи відсотки військовослужбовців з низьким рівнем психологічної стійкості особистості, які мали різні умови участі в бойових діях, зумовлені відмінністю завдань, які виконували військовослужбовці та їх особистісними характеристиками (див. рис. Д.5), зазначимо:

у вибірках, сформованих за належністю до різних родів військ, відсоток військовослужбовців, які мають низький рівень психологічної стійкості, коливається в межах від 25,8% до 41,5%;

високий відсоток (41,5%) військовослужбовців, які мають низький рівень психологічної стійкості, виявлено в інженерно-саперних підрозділах;

середню частину ранжованого (за відсотками військовослужбовців, які мають низький рівень психологічної стійкості) переліку підрозділів та частин родів військ становлять ремонтно-відновлювальні (36,6%), механізовані (35,6%), десантно-штурмові (34%), танкові (32,2%) підрозділи та частини;

низький відсоток (25,8%) військовослужбовців, які мають низький рівень психологічної стійкості, спостерігається в артилерійських підрозділах та частині.

Для визначення статистичної значущості виявлених відмінностей у впливі тривалості, сили, інтенсивності дії бойових стресорів, що зумовлені

відмінністю умов виконання завдань військовослужбовцями різних родів військ, на кількість (у підрозділах різних родів військ) військовослужбовців з низьким рівнем психологічної стійкості використано методи статистичного висновку. Їх застосування передбачає формулювання нульової (H_0) та альтернативної (H_1) гіпотез:

H_0 – різниця в кількості осіб з низьким рівнем психологічної стійкості у підрозділах різних родів військ викликана випадковими чинниками, а не тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів, зумовлених відмінністю завдань, які виконували військовослужбовці та їх особистісними характеристиками;

H_1 – різниця в кількості осіб з низьким рівнем психологічної стійкості у підрозділах різних родів військ викликана тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів, зумовлених відмінністю завдань, які виконували військовослужбовці та їх особистісними характеристиками, а не випадковими чинниками.

Під час формулювання гіпотез враховано, що різний порядок комплектування родів військ визначає відмінності в особистісних характеристиках військовослужбовців, якими їх укомплектовано.

Рішення про те, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, а яку відхилити, прийнято за допомогою обчислення відповідних статистичних критеріїв – вирішальних правил. Оскільки розподіл даних, отриманих у ході опитування респондентів шести (кількох) незалежних вибірок, відрізняється від нормального, для з'ясування, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, використано статистичний критерій – *H*-тест за методом Крускала – Уолліса (Kruskal – Wallis Test). Порівняльний аналіз відмінностей значень середніх рангів рівня психологічної стійкості у військовослужбовців, які воювали в підрозділах та частинах різних родів військ, і статистики критерію *H*-тест Крускала–Уолліса щодо значущості виявлених відмінностей у значеннях середніх рангів наведено у табл. Д.9.

Таблиця Д.9 – Порівняльний аналіз значень середніх рангів рівня психологічної стійкості у військовослужбовців різних родів військ і статистики значущості відмінностей

Показники	Рід військ	<i>N</i>	Середній ранг	Ранг
Рівень психологічної стійкості (коротка шкала стійкості)	Механізовані	236	537,59	3
	Танкові	87	556,31	5
	Артилерія	283	591,39	6
	Десантно-штурмові	235	546,11	4
	Інженерні	164	505,37	1
	Ремонтно-відновлювальні	93	532,29	2
	Разом	1098		
Статистики відмінностей за методом <i>H</i> -тесту Крускала – Уолліса	χ^2		13,164	
	Ступені свободи		5	
	Асимпт. знч. (двобічна)		,022	

Проведений статистичний аналіз (див. табл. Д.9) виявив рейтинг підрозділів за кількістю військовослужбовців із високим рівнем психологічної стійкості.

Асимптоматична значущість (двобічна) ($p = 0,022$) вказує на значущі ($p < 0,05$) відмінності в середніх рангах рівня психологічної стійкості. Це дає змогу відхилити нульову та прийняти альтернативну гіпотезу: різниця в кількості осіб з низьким рівнем психологічної стійкості у підрозділах різних родів військ викликана тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів, зумовлених відмінністю завдань, які виконували військовослужбовці та їх особистісними характеристиками, а не випадковими чинниками.

Вплив специфіки діяльності роду військ на рівень психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів відображено на рис. Д.6. За відсутності нормального розподілу даних, отриманих за допомогою методики вимірювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців, на рисунку наведено не середньостатистичні значення, а середні ранги психологічної стійкості, обчислені із застосуванням *H*-тесту за методом Крускала – Уолліса (Kruskal – Wallis Test).

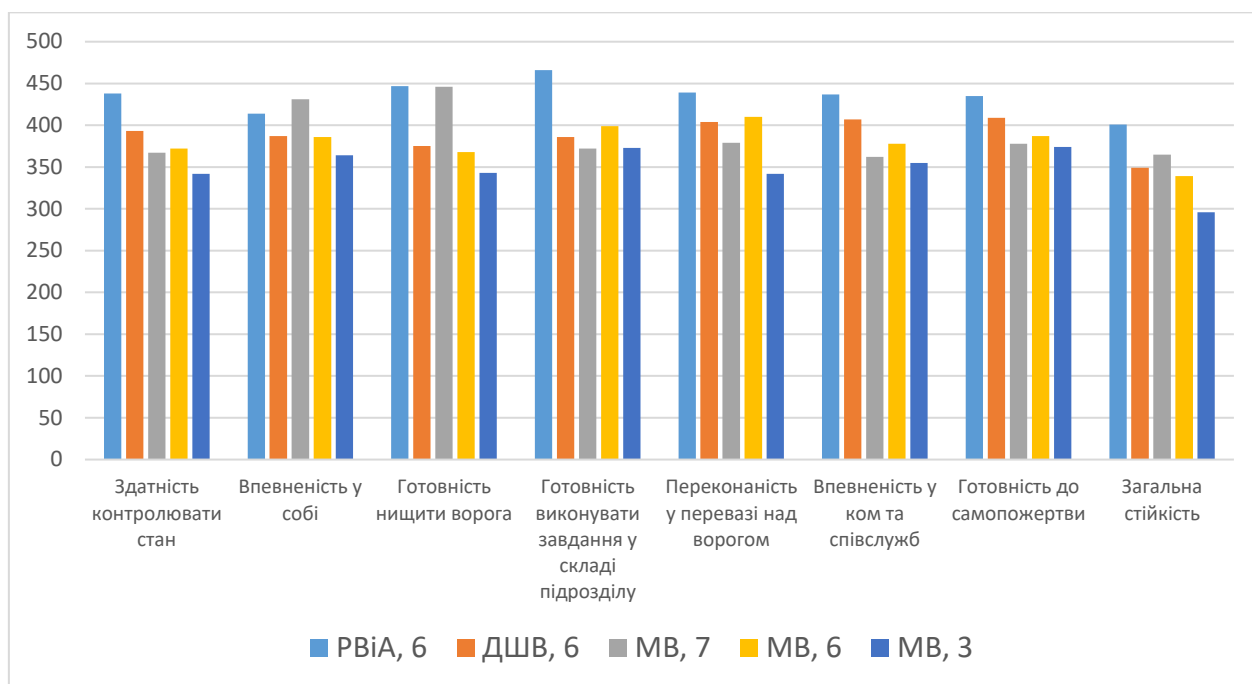

Рисунок Д.6 – Діаграма середніх рангів психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів Сухопутних військ

Порівнюючи середні ранги психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців, які мали різні умови участі в бойових діях, зумовлені відмінністю завдань, які виконували військовослужбовці та їх особистісними характеристиками у різних родах Сухопутних військ (див. рис. Д.6), зазначимо:

найвищі ранги загального показника психологічної стійкості до бойових стресорів та його складових (крім впевненості у собі) мають військовослужбовці артилерійської частини (РВіА, 6). Це можна пояснити невеликою тривалістю і низькою інтенсивністю впливу бойових стресорів порівняно з військовими частинами інших родів військ;

військовослужбовці десантно-штурмової (ДШВ, 6) та механізованих (МВ, 7, МВ, 6, МВ, 3) частин не мають однозначних переваг у значеннях середніх рангів за усіма показниками психологічної стійкості – середній ранг загальної психологічної стійкості до бойових стресорів ДШВ, 6 вищий за середній ранг МВ, 6, МВ, 3, проте нижчий за середній ранг МВ, 7;

найнижчі ранги загального показника психологічної стійкості до бойових стресорів та його складових (крім готовності виконувати завдання у

складі свого підрозділу) мають військовослужбовці однієї з механізованих частин (МВ, 3). Відмінність умов виконання завдань цією частиною від інших механізованих частин (за результатами експертного оцінювання та аналізу бойового шляху) полягала у тривалому веденні оборонних боїв з дуже високою інтенсивністю.

Для визначення статистичної значущості виявлених відмінностей використано методи статистичного висновку. Їх застосування передбачає формулювання нульової (H_0) та альтернативної (H_1) гіпотез:

H_0 – різниця в рівні психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців, які виконують завдання у підрозділах різних родів військ, викликана випадковими чинниками, а не тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів зумовлених відмінністю завдань, які виконували військовослужбовці та їх особистісними характеристиками;

H_1 – різниця в рівні психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців, які виконують завдання у підрозділах різних родів військ, викликана тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів зумовлених відмінністю завдань, які виконували військовослужбовці та їх особистісними характеристиками, а не випадковими чинниками.

Під час формулювання гіпотез враховано, що різний порядок комплектування родів військ визначає відмінності в особистісних характеристиках військовослужбовців, якими їх укомплектовано.

Рішення про те, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, а яку відхилити, прийнято за допомогою обчислення відповідних статистичних критеріїв – вирішальних правил. Оскільки розподіл даних, отриманих у ході опитування респондентів шести (кількох) незалежних вибірок, відрізняється від нормального, для з'ясування, яку з гіпотез (нульову чи альтернативну) слід прийняти, використано статистичний критерій – H -тест за методом Крускала – Уолліса (Kruskal – Wallis Test).

Оскільки порівняльний аналіз значень середніх рангів рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців, які воювали в підрозділах та частинах різних родів військ наведено на рис. 3.6, розглянемо статистику критерію *H*-тест Крускала – Уолліса щодо значущості виявлених відмінностей у значеннях середніх рангів (табл. Д.10).

Таблиця Д.10 – Статистики значущості відмінностей у значеннях середніх рангів рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів військ (див. рис. Д.6)

Показники	Статистики відмінностей за методом <i>H</i> -тесту Крускала – Уолліса		Ранг
	χ^2		
Здатність контролювати стан	χ^2	15,896	
	Ступені свободи	4	
	Асимптоматична значущість (двобічна)	,003	4
Впевненість у собі	χ^2	5,367	
	Ступені свободи	4	
	Асимптоматична значущість (двобічна)	,252	1
Готовність нищити ворога	χ^2	23,742	
	Ступені свободи	4	
	Асимптоматична значущість (двобічна)	,000	8
Спрямованість на виконання завдання у складі свого підрозділу	χ^2	19,258	
	Ступені свободи	4	
	Асимптоматична значущість (двобічна)	,001	6,5
Переконаність у перевазі над ворогом	χ^2	16,479	
	Ступені свободи	4	
	Асимптоматична значущість (двобічна)	,002	5
Впевненість у командирах і товаришах по службі	χ^2	13,434	
	Ступені свободи	4	
	Асимптоматична значущість (двобічна)	,009	3
Готовність до самопожертви	χ^2	7,702	
	Ступені свободи	4	
	Асимптоматична значущість (двобічна)	,103	2
Загальна психологічна стійкість до бойових стресорів	χ^2	19,931	
	Ступені свободи	4	
	Асимптоматична значущість (двобічна)	,001	6,5

Проведений статистичний аналіз (див. табл. Д.10) виявив рейтинг значущості статистик відмінностей у значеннях середніх рангів рівня психологічної стійкості до бойових стресорів у військовослужбовців різних родів військ (остання колонка табл. Д.10):

максимально значущі ($p < 0,001$) відмінності в середніх рангах виявлено для складової психологічної стійкості до бойових стресорів “готовність нищити ворога”. Визначені статистики вказують, що різниця в середніх рангах складової психологічної стійкості до бойових стресорів “готовність нищити ворога” (див. рис. 3.6) з максимально можливою ймовірністю ($p < 0,001$) викликана тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів, зумовлених відмінністю завдань, які виконували військовослужбовці та їх особистісними характеристиками, а не випадковими чинниками. Отже, стосовно впливу умов виконання завдань на визначену складову психологічної стійкості до бойових стресорів приймаємо альтернативну гіпотезу, а відхиляємо нульову;

дуже значущі ($p < 0,01$) відмінності в середніх рангах виявлено для психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців ($p = 0,001$) та її складових: спрямованості на виконання завдань у складі свого підрозділу ($p = 0,001$); переконаності у перевазі над ворогом ($p = 0,002$); здатності контролювати стан ($p = 0,003$); впевненості у командирах і товаришах по службі ($p = 0,009$). Визначені статистики вказують, що різниця в середніх рангах психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців та її складових “спрямованість на виконання завдань у складі свого підрозділу”, “переконаність у перевазі над ворогом”, “здатність контролювати стан”, “впевненість у командирах і товаришах по службі (див. рис. Д.6) з високою ймовірністю ($p < 0,01$) викликана тривалістю, силою, інтенсивністю дії бойових стресорів, зумовлених відмінністю завдань, які виконували військовослужбовці та їх особистісними характеристиками, а не випадковими чинниками. Отже, стосовно впливу умов виконання завдань на визначену складову психологічної стійкості до бойових стресорів приймаємо альтернативну гіпотезу, а відхиляємо нульову;

за показниками “готовність до самопожертви” ($p = 0,103$), “впевненість у собі” ($p = 0,252$) значущих відмінностей у середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців різних родів військ не виявлено. Визначені статистики вказують, що різниця

в середніх рангах складових психологічної стійкості до бойових стресорів “готовність до самопожертви”, “впевненість у собі” (див .рис. Д.6) з високою ймовірністю ($p > 0,05$) викликана випадковими чинниками, а не тривалістю, силою, інтенсивністю впливу бойових стресорів, зумовлених відмінністю завдань, які виконували військовослужбовці та їх особистісними характеристиками. Отже, стосовно впливу умов виконання завдань на визначену складову психологічної стійкості до бойових стресорів приймаємо нульову гіпотезу, а відхиляємо альтернативну.

Таким чином, за результатами обсерваційного (неінтервенційного) дослідження особливостей впливу тривалості, сили, інтенсивності впливу бойових стресорів на психіку військовослужбовців виявлено:

1) зростання тривалості, сили, інтенсивності впливу бойових стресорів на психіку військовослужбовців з наближенням до лінії зіткнення визначає статистично значуще ($p = 0,02$) збільшення кількості осіб з ознаками гострих стресових розладів (ГСР), незначуще ($p = 0,389$) збільшення кількості осіб з низьким рівнем особистісної психологічної стійкості, а також значуще зростання рівня психологічної стійкості до бойових стресорів, а саме: загального показника ($p = 0,000$), здатності контролювати стан ($p = 0,000$), впевненості у собі ($p = 0,000$), готовності нищити ворога ($p = 0,001$), спрямованості на виконання завдань у складі свого підрозділу ($p = 0,001$), впевненості у командирах і товаришах по службі ($p = 0,001$), переконаності у перевазі над ворогом ($p = 0,008$). Не виявлено значущих ($p = 0,942$) відмінностей у середніх рангах за показником “готовність до самопожертви”;

2) більша тривалість, сила, інтенсивність впливу бойових стресорів на психіку військовослужбовців, що проходять службу в інженерно-саперних, десантно-штурмових та механізованих частинах, порівняно з ремонтно-відновлювальними, артилерійськими визначають:

статистично значущу ($p = 0,000$) різницю у відсотках військовослужбовців, які мають ознаки гострих стресових розладів, в інженерно-саперних (27,2%), механізованих (23,2%), десантно-штурмових (21,6%), ремонтно-відновлювальних (15,8%), артилерійських (12,5%), танкових (9,8%) підрозділах та частинах;

статистично значущу ($p = 0,022$) різницю у відсотках військовослужбовців з низьким рівнем психологічної стійкості в інженерно-саперних (41,5%), ремонтно-відновлювальних (36,6%), механізованих (35,6%), десантно-штурмових (34%), танкових (32,2%), артилерійських (25,8%) підрозділах та частинах;

статистично значущі ($p < 0,01$) відмінності в рівнях психологічної стійкості до бойових стресорів, а саме: найвищі ранги загального показника психологічної стійкості до бойових стресорів та його складових (крім впевненості у собі) мають військовослужбовці артилерійської частини (РВіА, 6); найнижчі ранги загального показника психологічної стійкості до бойових стресорів та його складових (крім готовності виконувати завдання у складі свого підрозділу) мають військовослужбовці однієї з механізованих частин (МВ, 3); військовослужбовці десантно-штурмової (ДШВ, 6) та механізованих (МВ, 7, МВ, 6, МВ, 3) частин не мають однозначних переваг у середніх рангах за усіма показниками психологічної стійкості;

за показниками “готовність до самопожертви” ($p = 0,103$), “впевненість у собі” ($p = 0,252$) значущих відмінностей у середніх рангах рівня психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців різних родів військ не виявлено.

Розвиток психологічної стійкості військовослужбовців до дій у бойових умовах

Аналіз підходів до розвитку психологічної стійкості військовослужбовців до дій у бойових умовах

Як вказує В. Ф. Вінтоняк, складові психологічної стійкості можуть бути сформовані в освітньому просторі вищого військового навчального закладу, який реалізовує основні принципи суб'єкт-середовищного підходу (емпатійності, персоналізації, діалогічності, розвитку та саморозвитку, рефлексивності, гуманітарної спрямованості освітнього простору, пріоритету суб'єктної активності, психолого-педагогічної підтримки розвитку суб'єктності, конструктивної взаємодії з навколишнім середовищем, інтерактивної взаємодії та зворотного зв'язку, принципи системності, науковості та цілісності в освітньому процесі). При цьому важливого значення набуває визначення засадничих психологічних підстав, які є умовою розвитку особистісних якостей, що забезпечують психологічну стійкість і продуктивний саморозвиток. На думку авторки, такими підставами є: особливості Я-концепції та самооцінки як складової показника ціннісного ставлення до своєї особистості; розвиток рефлексії та здатності посідати метапозиції у складних ситуаціях; формування суб'єктного способу життєдіяльності [19].

До програми вивчення та розвитку психологічної стійкості курсантів дослідниця рекомендує включити блок вправ, спрямованих на розвиток їхньої суб'єктності, оскільки, реалізуючи суб'єктний спосіб життєдіяльності, людина створює простір для формування психологічної стійкості, орієнтованої на вирішення актуальних завдань і досягнення особистісної мети у майбутньому, а не на ригідні, шаблонні установки

минулого, які, на жаль, ще й досі характерні для значної частини офіцерського корпусу Збройних Сил України [19].

Отже, програма формування та розвитку психологічної стійкості курсантів вищих військових навчальних закладів має передбачати освоєння навичок саморегуляції, що дають змогу посідати метапозиції, точніше оцінювати ситуацію, усвідомлено та гнучко вибрати стратегії подолання складних ситуацій. Оскільки психологічна стійкість також пов'язана із самооцінкою та самоприйняттям, зазначена програма має включати заняття із самопізнання, підвищення ціннісного самоствавлення та довіри до себе, тобто розвитку якостей, що увійшли до інтегративного чинника “прийняття себе самого”, який визначає формування психологічної стійкості [8].

Серед соціально-психологічних методів активного навчання О. О. Мітягін, О. О. Рибчук, О. В. Войтех виокремлюють ті, які можуть бути використані для формування психологічної стійкості: самодіагностику, групову дискусію, отримання психологічних знань щодо окремих аспектів психологічної стійкості, формування психологічної компетентності в галузі психологічної стійкості та особистісного зростання [76].

Автори вказують, що стимулюванню психологічної стійкості майбутніх офіцерів сприятимуть вправи і психотехніки, модифіковані згідно з метою і завданнями програми формування та розвитку психологічної стійкості курсантів. Зазначені компоненти мають бути наповнені психологічними знаннями практичного спрямування, насичувати весь освітній простір і не тільки формувати психологічну культуру, а й створювати умови для внутрішнього зростання особистості курсанта. Програми формування та розвитку психологічної стійкості курсантів вищих військових навчальних закладів мають бути важливим доповненням до психологічної підготовки, яка функціонує у Збройних Силах України [76].

На сьогодні у провідних країнах НАТО (принаймні США, Великій Британії та Канаді) склалася ефективна система технологій формування психологічної стійкості військовослужбовців, яка включає:

Stress Management Training – тренінг управління стресом (щеплення від стресу, медитації, управління увагою тощо);

Preparatory Education – попереднє навчання (програму формування бойової свідомості “Battlemind”, надання військовослужбовцям необхідної інформації про психологічні явища сучасного бою);

Stress-Related Cognitive Appraisals – формування ефективних копінг-стратегій;

Rolemodeling – використання поведінкових зразків (досвіду успішних військовослужбовців) для наслідування;

Exposure/Mission Rehearsal Exercises – тренування військовослужбовців із виконання завдань в обстановці, максимально наближеній до бойової, зокрема з використанням технології віртуальної реальності;

Exposure to Internal Stimuli – тренування апарату стресового реагування;

Trauma Risk Management program – програму використання парамедичного персоналу (активу) для психологічної підтримки товаришів по службі, що діє у британській армії. До збереження психологічної стійкості залучається психологічний актив – спеціально підготовлені військовослужбовці;

Third-Location Decompression Program – програми “декомпресії”, тобто поступового (від 36 год у британській армії до 5 діб у канадській) психологічного повернення учасників бойових дій до мирних умов життєдіяльності після завершення бойових дій.

Програма формування всебічної готовності військовослужбовців CSF має чотири компоненти:

Global Assessment Tool (GAT) – програма оцінювання всебічної готовності військовослужбовця (опитувальник, який містить 105 запитань), що дає змогу спланувати подальший її розвиток [124]. У збройних силах більшості країн НАТО об’єктом оцінювання і прогнозування мотивації та психологічної готовності визначено психологічну стійкість (пружність) (англ. Psychological resilience) [144];

Comprehensive Resilience Modules – 24 онлайн-модулі, що є основою змісту психологічної підготовки військовослужбовців відповідно до рівня вихідної готовності, займаної посади та досвіду [124];

Master Resilience Trainer Course (MRTs) – 10-денний курс підготовки сержантів як ведучих тренінгів [124];

Institutional Training – елементи тренінгу, вбудовані в усі види професійної підготовки та підвищення кваліфікації військовослужбовця [124].

Як вказують L. Meredith, C. Sherbourne, G. Sarah, у більшості програм просування психологічної стійкості зазвичай наголошено на одному або кількох чинниках із переліку: індивідуального рівня – позитивне мислення, позитивне подолання, поведінковий контроль, позитивний вплив і навчання реалізму; на рівні підрозділу – позитивний командний клімат і командна робота (менше); сімейного рівня – поліпшення сімейного спілкування (використовують найчастіше), підтримки (менше доказів результативності); належність – чинник громади, який найчастіше використовували у програмах [144].

З 1999 року, у 2-й дивізії морської піхоти Корпусу морської піхоти США (Кемп-Леджейн, штат Північна Кароліна) запроваджено програму оперативного контролю стресу OSCAR – програму оперативного контролю за навантаженням і боєздатністю. Це партнерство нового типу між військовослужбовцями і фахівцями-психіатрами. Програма відрізняється від усіх попередніх значною підтримкою психічного здоров'я військовослужбовців під час бойових дій, вбудовує експертний контроль за психічним здоров'ям безпосередньо в підрозділи тактичного рівня, розвантажуючи стаціонарні чи пересувні заклади старшого командування [129].

Програму відновлення особистісного копінгу комбатантів на етапі психологічної декомпресії розробив та обґрунтував А. О. Беспалько. Експериментальна верифікація програми підтвердила, що

найперспективнішим напрямом роботи є діяльність, спрямована на розвиток самоусвідомленості й самовизначеності учасників бойових дій, індивідуальний пошук шляхів для самовдосконалення, підвищення рівня соціально-психологічної адаптованості, відновлення і підвищення відповідальності за стан власного фізичного і психічного здоров'я, нарощування мотиваційних здібностей та зміну ставлення до негативного набутого досвіду [9].

Багаторівневу психологічну програму розвитку особистісних рис, які визначають вибір адаптивних копінг-стратегій учасників операції Об'єднаних сил на етапі декомпресії розробив, обґрунтував та оцінив її ефективність М. О. Ярмольчик. У межах програми запропоновано орієнтовний розклад проведення психокорекційних заходів. У ході застосування програми виокремлено сфери, які будуть задіяні під час тренінгів: емоційно-регулятивна – включає регуляцію та оптимізацію емоційного стану; ціннісно-нормативна – передбачає нейтралізацію та реконструкцію негативних поведінкових реакцій з виходом з дезадаптивної ролі; особистісно-рефлексивна – включає формування продуктивних копінг-стратегій; соціально-адаптивна – передбачає адаптацію і соціалізацію особистості [116].

Особливостями програми визначені: збільшена тривалість заходів декомпресії, диференційований відбір учасників, застосування психоедукації, проведення навчального тренінгу з формування адаптивних копінг-стратегій, використання індивідуальних консультацій та індивідуального психологічного супроводу кожного учасника дослідження. Критеріями ефективності програми слугували: підвищення кількості виборів продуктивних копінг-стратегій, зниження рівня стресу, високий рівень прояву адаптивних копінгів; зниження рівня вираженості особистісних рис, які детермінують дезадаптивні копінг-стратегії; підвищення рівня вираженості особистісних рис, які детермінують адаптивні копінги [116].

Психологічну програму формування стресостійкості особистості розробила й апробувала В. М. Корольчук [64]. У межах програми розроблено комплекс психологічних засобів впливу, визначено завдання, принципи, організаційні засади його застосування. Програма спрямована на формування навичок асертивності, ефективної комунікації та взаємодії; розвиток навичок ефективної саморегуляції; психологічну підготовку до дій в екстремальних умовах; розширення поведінкових стратегій подолання стресу (копінг-стратегій); пропрацювання впливу стресогенних чинників на особистість, інтеграцію набутого травматичного досвіду в “Я-концепцію”; розвиток усвідомленої саморегуляції поведінки в екстремальній ситуації; цілеспрямоване формування послідовності компонентів цілісної системи саморегуляції професійної діяльності [71, с. 5].

У працях О. Тімченка [33; 104], С. Лисюка [71] та інших науковців описано суть методів психологічного впливу на психічну стійкість особистості. Інші автори (В. Некрасов, Н. Худаков, Л. Піккенхайн, Р. Фрестер) основну увагу приділили методичним особливостям застосування різних способів впливу [71, с. 5]. Так, виокремлюють вербальні й невербальні методи управління станом, апаратурні й неапаратурні. Були запропоновані й деякі спеціальні класифікації, що стосуються проблеми управління й корекції станів емоційної напруженості різних рівнів, а також забезпечення психологічної стійкості людини (Ф. Космолінський, В. Чугунов, М. Єремєєва, V. Davis, E. Eshelman) [71, с. 5].

Нині все більшого значення набуває валеологічний підхід, який сприяє підтриманню стану організму на працездатному рівні в екстремальних умовах діяльності. Особливе місце відведено методу фармакосонації – використанню спеціальних харчових комплексів, парафармацевтичних продуктів з профілактичною і лікувальною цілями. З урахуванням цього низка авторів запропонували поділяти методи забезпечення психологічної стійкості на такі групи:

методи ознайомлення з незвичними умовами роботи;

психотерапевтичні прийоми регуляції психічного стану (наприклад, аутогенне тренування);

фармакологічні й парафармацевтичні засоби;

засоби зміцнення фізичного стану;

загальногігієнічні прийоми;

методи емоційно-естетичного впливу.

За даними деяких авторів, важливими компонентами психологічної системи є: психологічний, соціально-психологічний, педагогічний, аутопсихологічний, когнітивний, комунікативний тощо [62; 71; 85].

У ході експертного обговорення група RAND [144] досягла згоди, що будь-яка програма втручання, розроблена для ситуацій тривалої загрози, має містити елементи посилення надії, відчуття безпеки, ефективності, спокою та зв'язку з іншими [137]. Моделі набутого оптимізму і позитивної психології [149; 150] мають міститися в усіх елементах програми задля розвитку сильних сторін людей, які перебувають у ризикованих ситуаціях. Компонентами, спрямованими на зміцнення сильних якостей і профілактику негативних реакцій у ситуації загрози, є: надання надії; посилення підтримувальних сильних сторін (наприклад, навичок міжособистісної взаємодії, оптимізму, наполегливості, здатності отримувати задоволення від досягнення цілей); розповідь історії свого життя іншим; обговорення (навички визнання своїх думок катастрофічними та перебільшеними, а також їх ефективного обговорення).

Селіджмен (Seligman) виявив, що таке навчання зміцнює індивіда та запобігає депресії у дітей і дорослих. Унікальність цього навчання полягає в його зосередженості на розвитку сильних сторін, а не “ремонті зламаного”. Програми втручання Селіджмена дістали назву “навчальних програм”, а не терапії, хоча мають такі самі сприятливі результати, як і психотерапія [143; 151].

Проведенні інтерв'ю з тими, хто вижив у надзвичайно стресових умовах, дали змогу виявити і розуміти загальні чинники, які допомагають

виживати. Наприклад, з дослідження таких випадків [142] відомо, що застосування стратегії вирішення проблем допомогло тим, хто пережив травму, зберегти відчуття самоефективності й контролю над загрозовими для життя ситуаціями. Прикладами таких стратегій були:

пригадування і практичне застосування набутих раніше навичок щодо ситуації, в якій вони опинилися (наприклад, безпека і дихання);

впевненість у тому, що друзі допоможуть;

вдумливий аналіз усього і прагнення досягнути результатів;

відкидання думок про смерть як неконструктивних;

зосередження на тому, як заспокоїти людину, яка становить загрозу;

відчуття контролю над ситуацією;

збереження спокою;

думки про близьких людей;

молитви;

зосередження на позитивних копінг-стратегіях;

уникнення відвернення уваги на звуки або знаки [79].

В Україні проведено низку досліджень з пошуку шляхів формування психологічної стійкості. Зокрема В. Крайнюк [68] зазначає, що психологічна стійкість особистості формується на засадах багаторазового зіштовхування особистості зі стресогенними чинниками. Під час зіткнення запускається процес, складовими якого є: оцінювання стресової ситуації, регуляція діяльності у стресогенних умовах, подолання стресу (копінгова поведінка), вплив на особистість травматичних подій та опрацювання травматичного досвіду. З огляду на це авторка виводить загальну закономірність, яка полягає у тому, що рівень стресостійкості формується в динаміці професійного становлення, зростаючи із підвищенням рівня професійної компетентності (досвіду).

Водночас М. Корольчук [65], О. Хайрулін [107] та інші науковці вказують, що підтримувати у належному стані психологічну стійкість можна за допомогою заходів, які перешкоджають виникненню та розвитку

професійних деструкцій і професійного вигорання, що проявляються у психологічній нестійкості. Зокрема М. Корольчук, В. Крайнюк [66] визначають психологічне забезпечення як комплекс заходів і засобів впливу на психіку військовослужбовців для формування, підтримання та відновлення оптимальної діяльності в умовах мирного часу та в екстремальних умовах бойових дій. Своєчасне і якісне діагностування особистісних особливостей, корекційні заходи можуть запобігти виникненню небажаних негативних звичок.

У праці [36, с. 29-37] О. Кокун, В. Клочков, В. Мороз, І. Пішко, Н. Лозінська узагальнили чинники, що сприяють психологічній стійкості військовослужбовців: індивідуального рівня – позитивний копінг, позитивні прагнення, позитивне мислення, реалізм, контроль за поведінкою, фізична підготовка, альтруїзм; сімейного рівня – емоційні зв'язки, комунікація, підтримка, близькість, виховання, легкість адаптації до змін (гнучкість сімейних ролей); рівня підрозділу – позитивний психологічний клімат, командна робота, згуртованість; суспільні чинники – належність, згуртованість, пов'язаність, колективна ефективність. Автори вказують, що система заходів забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців армії США включає: кроки для самостійного підвищення стійкості, навчання навичок з виживання, набуття навичок з регуляції станів під час військової підготовки, згуртування підрозділів, фізичну підготовку, розвиток лідерських якостей командирів, роботу з сім'ями, вшанування загиблих військовослужбовців.

Аналіз підходів до розвитку особистісних властивостей, які визначають психологічну стійкість, показав, що, як правило, заходи коригування психологічної стійкості розробляють і проводять у межах програм, застосовуваних з такими цілями:

оцінювання всебічної готовності військовослужбовця;

формування бойової свідомості “Battlemind”, надання військовослужбовцям необхідної інформації про психологічні явища сучасного бою;

освоєння навичок регуляції та саморегуляції психічних станів (аутогенного тренування, позитивного мислення);

розвитку суб’єктності через самодіагностування, самопізнання, підвищення ціннісного самоствавлення та довіри до себе (прийняття себе самого);

навчання реалізму, позитивних стратегій долаття стресу (копінг-стратегій), поведінкового контролю; пропрацювання впливу стресогенних чинників на особистість, інтеграції набутого травматичного досвіду в “Я-концепцію”; використання поведінкових зразків з досвіду, набутого успішними військовослужбовцями, для наслідування; визнання своїх думок про катастрофічність ситуації перебільшеними, а також конструктивного обговорення ситуації;

вселення та посилення надії, відчуття безпеки, спокою та зв’язку з іншими; формування навичок асертивності, ефективної комунікації та взаємодії; забезпечення позитивного командного клімату та командної роботи;

використання парамедичного персоналу (активу) на користь психологічної підтримки товаришів по службі; підготовки сержантів як ведучих тренінгів;

поліпшення сімейного спілкування, підтримки та належності до громади.

У розглянутих програмах застосовують такі групи методів:

1) ознайомлення з особливостями функціонування психіки в несприятливих умовах діяльності – психоедукація; інтерв’ю з тими, хто вижив у надзвичайно стресових умовах; розповідь історії свого життя іншим; обговорення випадку;

2) тренінги з формування адаптивних копінг-стратегій, управління стресом, щеплення від стресу, набуття навичок медитації, зосередження уваги тощо;

3) тренування військовослужбовців у виконанні завдань в обстановці, максимально наближеній до бойової, зокрема з використанням технології віртуальної реальності;

4) індивідуальні консультації та індивідуально-психологічний супровід;

5) фармакологічні й парафармацевтичні засоби;

6) поліпшення фізичного стану та застосування загальногігієнічних прийомів;

7) емоційно-естетичного впливу.

У процесі реалізації програм застосовують вербальні й невербальні техніки управління станом, апаратурні й неапаратурні методики вимірювання станів військовослужбовців, вербальні та матеріальні засоби імітації бойових стресорів. Зусилля зосереджено на розвитку сильних сторін, а не “ремонті зламаного”, посиленні підтримувальних навичок (міжособистісної взаємодії, оптимізму, наполегливості, здатності отримувати задоволення від досягнення цілей тощо).

Враховуючи результати систематизації підходів до розвитку психологічної стійкості особистості, вважаємо за доцільне розробити й апробувати програму, спрямовану на розвиток психологічної стійкості до бойових стресорів, відповідальними за реалізацію програми визначити групи контролю бойового стресу, контроль за впровадженням та результативністю покласти на органи військового управління, у підпорядкуванні яких перебувають групи контролю бойового стресу.

Програма розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ Збройних Сил України до бойових стресорів

Програма має допомогти психологам, передусім тим, які працюють у групах контролю бойового стресу, організувати заходи із запобігання негативному впливу бойових стресорів на стабільність психічних процесів військовослужбовців та забезпечення успішного виконання поставлених у бою завдань завдяки формуванню особистісних і групових передумов для прояву психологічної стійкості до бойових стресорів.

Мета програми – підвищити рівень психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів на основних етапах функціонування військового підрозділу.

Завдання програми:

на етапі підготовки частин та підрозділів до застосування – поліпшити усвідомлення військовослужбовцями реалій бою; допомогти опанувати психотехніки контролю стресу, страху, надання першої психологічної допомоги; формувати в офіцерів та сержантів установки на здобуття авторитету і поваги до себе у підлеглих; забезпечити включення заходів психологічного впливу в хід занять з бойової підготовки (ознайомити керівників занять з відповідними алгоритмами); поліпшити внутрішні комунікації в підрозділі;

на етапі застосування частин та підрозділів за призначенням – сприяти усвідомленню ситуації та подій, що відбуваються; надавати першу психологічну допомогу, забезпечувати її організацію; сприяти виявленню та підкріпленню позитивних копінгів;

на етапі відновлення боєздатності частин та підрозділів – сприяти закріпленню позитивних копінгів подолання впливу бойових стресорів; надавати психологічну допомогу; сприяти усвідомленню того, що відбулося; забезпечити соціальний супровід військовослужбовців в частині виявлення проблем.

Цільова аудиторія. Програма розрахована на участь у ній військовослужбовців Сухопутних військ Збройних Сил України різних категорій: офіцерів рівня командирів взводів, рот та їх заступників; сержантського та рядового складу.

Очікуваний результат (зв'язок із практичною діяльністю):

для військовослужбовця – формування, виявлення та закріплення позитивних копінгів реагування на бойові стресори через диференціацію уявних та реальних загроз; подолання нав'язливих деструктивних спонук; вміння об'єктивно оцінювати свій стан та реакції на стресори; формування навичок контролю стресу та страху, першої психологічної допомоги;

для підрозділу – створення соціально-психологічних умов для прояву психологічної стійкості військовослужбовців у бою.

Порядок реалізації програми передбачає:

проведення визначених заходів на основних етапах функціонування військових підрозділів (частин) – формування і набуття спроможностей, застосування за призначенням, відновлення боєздатності;

кількість учасників конкретного заходу залежить від типу заходу та умов обстановки: *психоедукація з елементами тренінгу* – 20 ... 50 військовослужбовців різних категорій (взвод – рота); *тренінг з елементами психоедукації* – 9 ... 25 військовослужбовців за категоріями (відділення – взвод, солдати і сержанти можуть бути об'єднані в одну групу); *дебрифінг* – 9 ... 25 військовослужбовців різних категорій; *інструкторсько-методичне заняття* – 9 ... 50 військовослужбовців офіцерського та сержантського складу (рота – бригада);

тривалість одного заходу – 1 ... 2 год;

тривалість сукупності заходів – залежно від наявного рівня психологічної стійкості підрозділу, можливостей залучення до участі у заходах особового складу підрозділів бригади: 2 ... 11 год – на етапі підготовки до застосування; 2 ... 3 год – на етапі застосування за призначенням; 2 ... 3 год – на етапі відновлення боєздатності;

заходи програми хоча й охоплюють основні аспекти розвитку психологічної стійкості військовослужбовців до бойових стресорів, проте є

відносно самостійними, тому можуть бути проведені окремо з огляду на необхідність посилення конкретних складових психологічної стійкості та визначену тривалість проведення заходів.

орієнтовний таймінг проведення заходів наведено у табл. Е.1.

Таблиця Е.1 – Загальна структура програми розвитку психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до бойових стресорів

Етапи функціонування частин (підрозділів)	Категорія військово-службовців	Тематика заходів з розвитку психологічної стійкості (рекомендована форма проведення)	Час проведення, хв
Підготовка до застосування	Солдати і сержанти	Очікування та реальність бою (психоедукація)	15...30
		Прийоми самоконтролю стресу та страху, надання першої психологічної допомоги (тренінг з елементами психоедукації)	15...45
		Внутрішні комунікації у підрозділі (тренінг)	30...60
	Командири взводів, рот і їх заступники	Очікування та реальність бою, як здобути повагу й авторитет у підлеглих, організація заходів внутрішніх комунікацій у підрозділі (психоедукація з елементами тренінгу)	45...60
		Організація заходів бойової підготовки з імітацією бойових стресорів (інструкторсько-методичне заняття)	45...60
	Командири з особовим складом	Насичення заходів бойової підготовки імітацією бойових стресорів (інструкторсько-методичне заняття, методичне супроводження заходів бойової підготовки)	120...360
Застосування за призначенням	Солдати і сержанти	Аналіз досвіду реагування на бойові стресори (підтримувальна бесіда, дебрифінг)	60...120
	Командири взводів, рот, сержанти	Аналіз досвіду управління в умовах впливу бойових стресорів (аналіз проведених дій)	50...90
Відновлення боєздатності	Солдати і сержанти	Закріплення позитивного досвіду реагування на бойові стресори (відновна бесіда, дебрифінг)	90...120
	Командири взводів, рот	Закріплення досвіду управління в умовах впливу бойових стресорів (аналіз проведених дій)	50...90

Інструментальною основою досягнення підсумкового очікуваного результату на етапах функціонування частин (підрозділів) є розроблені автором технологічні карти та алгоритми дій:

на етапі формування та набуття спроможностей частинами та підрозділами – технологічні карти самоконтролю стресу в бою (табл. Е.2), самоконтролю страху в бою (табл. Е.3), надання першої психологічної допомоги (протокол “Яхалом”, застосовуваний в Ізраїлі) (табл. Е.4), тренінгу згуртованості військового підрозділу (табл. Е.6), заняття з командирами щодо організації внутрішніх комунікацій у підрозділі (табл. Е.7), порядок дій командира при відпрацюванні запитань бойового інформування (табл. Е.8), під час вирішення завдань аналізу проведених дій (табл. Е.9);

на етапі застосування частин та підрозділів за призначенням – тези мотиваційної бесіди про забезпечення командиром психологічної стійкості підлеглих у бою (табл. Е.12), комплекси заходів із підтримання психологічної стійкості військовослужбовців під час бою (табл. Е.13), відновлення психологічної стійкості до бойових стресорів після завершення бою, за умови відведення з “нуля” (табл. Е.14), технологічна карта проведення підтримувальної бесіди (табл. Е.15);

на етапі відновлення боєздатності частин та підрозділів – технологічна карта заняття з командирами щодо організації заходів з відновлення психологічної стійкості у підрозділі (табл. Е.17), алгоритм дій командира з відновлення та/або розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів на етапі відновлення боєздатності підрозділу (табл. Е.18), технологічні карти роботи психолога з відновлення психологічної стійкості військовослужбовців у районі відновлення боєздатності частини (табл. Е.19), проведення відновної бесіди (табл. Е.20).

**Технологічні карти й алгоритми дій, пропоновані до використання
на етапі формування частин і підрозділів та набуття ними
спроможностей**

Таблиця Е.1 – Порівняння очікувань та реальності бою (для проведення психоедукації)

Дії в бою	Очікування перед боєм	Реальність бою
Оцінювання обстановки	Вважаєш, що знаєш місцевість, себе, товаришів, противника, настрої населення, усвідомив завдання	Неможливо стовідсотково врахувати всі деталі місцевості, визначити функціональний стан військовослужбовців і техніки, знати склад та плани ворога і своїх військ, населення може сприймати вас як агресорів
Реалізація плану на бій	Вважаєш, що виконання завдання відбудеться за чітким графіком, з добре організованою підтримкою та взаємодією	Зміна кліматичних умов, несправність чи знищення техніки, санітарні втрати і загибель особового складу, реагування ворога на наші дії вносять корективи у графік дій, утруднюють взаємодію
Особиста готовність виконати завдання	Вважаєш, що готовий виконувати будь-які завдання, мобілізувати психофізіологічні ресурси	Невизначеність, нерозуміння, що відбувається, тривога, розгубленість, страх (наприклад, немає очікуваного наказу) зменшують адекватність сприйняття обстановки та реакцій на виклики
Рекомендації щодо дій у бою	<p>Під час планування прораховувати різні сценарії, готуватися до гіршого та починати діяти за ним;</p> <p>в ході реалізації плану бути готовим до зміни маршрутів, збільшення швидкості руху, темпу бойових дій, зменшення кількості і послаблення боєздатності особового складу і техніки, тимчасової втрати взаємодії;</p> <p>для виконання завдання вчасно приймати адекватні обставинні рішення</p>	

Таблиця Е.2 – Технологічна карта самоконтролю стресу в бою

№ п/п	Мета і зміст операції	Коротка характеристика дії (операції)	Очікуваний результат дії
1	Розблокуй мисленнєві процеси	Крок 1: масажуй великий палець, біля нігтя; поплескай себе по ногах, плечах. Крок 2: до болу натисни на білу частину нігтя чи зроби собі боляче іншим способом	Відчуття мурашок від потилиці до ребер (якщо не діє, виконати крок 2)
2	Забезпеч контроль за диханням	Крок 1: зроби 10–20 швидких вдихів та повільних видихів (на рахунок “один, два, три” – вдихати; на рахунок “чотири, п’ять, шість, сім, вісім, дев’ять” – видихати). Крок 2: з видихом намагайся відчути стан ніг та описати його	Повний контроль над тілом
3	Підтримуй зв’язок із тілом в умовах вимушеної бездіяльності	Спостерігаючи за полем бою, контролюй дихання, переміщуючи увагу від одного орієнтира до іншого – вдихни, на наступних орієнтирах – затримай дихання, на наступних – видихни, на наступних – затримай дихання і почни спочатку	Збереження контролю над тілом
4	Зосередься на виконанні завдань	Крок 1: ведучи вогонь зі зброї, контролюй дихання, як навчали. Крок 2: зосередься на цілях та порядку їх ураження. Крок 3: переміщуючись, мобілізуй організм (напруж м’язи). Зосередься на пошуку укриття	Чітке, “роботизоване” виконання дій

Таблиця Е.3 – Технологічна карта самоконтролю страху в бою

№ п/п	Мета і зміст операції	Коротка характеристика дії (операції)	Очікуваний результат дії
1	Зізнайся собі, що боїшся	Крок 1: зверни увагу на фізіологічні зміни – пітливість, жар, озноб, тремтіння, оніміння, напруження в м'язах, які є ознаками стресу і тривоги, що його супроводжує. Крок 2: оціни мислення – важко зосередитися, прийняти рішення, дратівливість, відчуття невизначеної загрози, які є ознаками стресу і тривоги. Крок 3: у разі наявності симптомів страху, скажи собі: “я боюся”	Визнання свого страху, усвідомлення наявності загрози
2	Визнач причину страху	Крок 1: зроби 10–20 швидких вдихів та повільних видихів. Крок 2: дай собі відповідь на запитання: “Чого я боюся?”	Визначення специфіки загрози
3	Сплануй і виконай дії для усунення загроз	Якщо боїшся обстрілів, – вибери чи обладнай укриття, стеж за сигналами і звуками. Якщо боїшся снайперів, – пересувайся по захищених ходах, не перебувай на відкритій місцевості більше 2–3 с	Сформована установка на дію. У разі неможливості уникнути загрози – виконай наступну операцію
4	Сплануй та виконай покроково дії для виконання завдання	Крок 1: розбий дію на етапи (пересування від укриття до укриття), плануй зробити на першому етапі наполовину менше, ніж у звичній ситуації. Крок 2: підготуйся до виконання першого етапу (перевір екіпування та зброю). Крок 3: зосередься на виконанні дії за етапами. Контролюй себе зі сторони (винісни “погляд” у точку зліва зверху від напрямку дії)	Чітке “роботизоване” виконання дій

Таблиця Е.4 – Технологічна карта надання первинної психологічної допомоги (протокол “Яхалом”, застосовуваний в Ізраїлі)

№ п/п	Мета і зміст операції	Коротка характеристика дії (операції)	Очікуваний результат дії
1	Встанови контакт	Крок 1: зоровий (підійти, переміститися в поле зору). Крок 2: слуховий (звернися на ім'я, представся), якщо незнайомі: “мене звати ...”, “як тебе звати?”. Крок 3: поведінковий (“поглянь на мене”, “підведися”, “присядь”, “переміститися”)	Виведення зі ступору
2	Підкресли прихильність	Крок 1: невербально (міміка, пантоміміка, дотики). Крок 2: вербально: “Петре я тут з тобою”, якщо не знайомі – “як звати дружину?”, “у тебе є діти, як їх звати?”, “ти молодець”	Стабілізація свідомості
3	Запитай про факти	Крок 1: короткі, засновані на фактах запитання після звернення по імені: “Петре, мені потрібно, щоб ти сказав, з якого ти взводу?”, “хто був поруч із тобою?”, “Петре, хто був поруч?”. Крок 2: підтримання візуального контакту: рукою за підборіддя поверни голову у свій бік. Крок 3: заохочуй зусилля відповіді: “чудово”, “пригадуй”, “далі”	Пригадування подій
4	Віднови послідовність подій	Крок 1: визнач межі події: “Петре, тепер розкажи, що сталося з моменту ... до цих пір, із подробицями”. Крок 2: вислухай історію: “продовжуй”, “далі”. Крок 3: домагайся фактів: “Петре, зосередься”, “що ти бачив?”, “що ти чув?”. Крок 4: допоможи підтримувати послідовність: “був вибух, що сталося потім?”. Крок 5: повторення: “тепер перекажи історію від початку до кінця без зупинки, вільно”	Відновлення у свідомості причинно-наслідкових зв'язків подій, що сталися
5	Дай можливість оцінити і вибрати завдання	Крок 1: розподіли завдання на етапи: “тепер мені потрібно, щоб ти піднявся, вмив обличчя і повернувся сюди, почистив зброю і поправив бронезилет”. Крок 2: дай можливість вибрати, що робити в першу чергу: “що ти хотів би зробити в першу чергу?”. Крок 3: підтримай рішення: “чудово”, “дай руку, вставай”	Активізація військовослужбовця до елементарних дій

Таблиця Е.5 – Обґрунтування загальних принципів взаємодії між військовослужбовцями (для проведення психоедукації)

Принципи	Значущість дотримання	Спосіб реалізації (дії)
Орієнтуйся на довірених осіб	Щоб почуватися впевнено, мати психологічну підтримку, орієнтири поведінки	Говори з рідними, старими друзями про свої почуття, продовжуй стежити за кумирами, обери свій ідеал бійця у військовому колективі
Встанови взаємодію з товаришами	Щоб краще розуміти товариша в бою	Зроби перший крок та познайомся з новими людьми, поговоріть про життя до війни (до мобілізації), обговорюйте мрії, дії на заняттях, місцевість, шукайте спільні інтереси, захоплення
Потурбуйся про взаємодію з командиром	Щоб виконати наказ, зберегти здоров'я, свободу та життя своє і товаришів	Виявляй ініціативу будучи відвертим, запитуй якщо не розумієш, вказуй на проблеми, не звинувачуючи, а пропонуючи варіанти вирішення
Командир має забезпечити взаємодію з підлеглими	Щоб забезпечити виконання завдання старшого начальника та безпеку підлеглих	Завжди говори правду, але без паніки та зайвих емоцій, без потреби не використовуй жаргон і спеціальні терміни, обговорюй проблемні питання

Таблиця Е.6 – Технологічна карта тренінгу згуртованості військового підрозділу

№ п/п	Мета і зміст вправи	Коротка характеристика дій тренера під час виконання вправи	Очікуваний результат дії
1	Встановити контакт	Крок 1: представитися. Крок 2: продемонструвати прихильність (невербально та вербально). Крок 3: психоедукація – мотивувати до участі у тренінгу згуртованості військового підрозділу	Встановлений рапорт
2	Знайомство командирів особовим складом	Крок 1: як це відбувалося у Вас? (опишіть, про що говорили). Крок 2: що можна було б поліпшити? Яку інформацію хотіли б отримати?	“Розігрів” групи
3	Соціально-психологічна адаптація	Крок 1: яким чином враховано рівень Вашої підготовленості? Крок 2: які риси притаманні ідеальному бійцю? Чи знаєте Ви таких? Крок 3: які риси характерні для негативних “персонажів”?	Сформоване уявлення про референтні групи
4	Відпрацювання навичок командної роботи під час виконання вправи “скріпки”	Крок 1: якнайшвидше скласти ланцюжок зі скріпок. Крок 2: якнайшвидше розібрати ланцюжок зі скріпок. Крок 3: обговорення – пошук методів прискорення роботи. Крок 4: повторити кроки 1 і 2. Крок 5: обговорити результати і можливості застосування навичок у повсякденній та бойовій діяльності	Сформовані навички командної роботи під час вирішення поставлених завдань
5	Організація мережі поширення інформації	Крок 1: яку інформацію можна поширювати? Крок 2: яким чином організувати мережу? Крок 3: де брати інформацію для поширення в мережі?	Мотивація до створення інформаційної мережі підрозділу та визначення відповідального
6	Підведення підсумків	Крок 1: отримати зворотний зв'язок щодо результативності тренінгу. Крок 2: обговорити можливості застосування набутих навичок у реальному житті. Крок 3: прощання	Оцінена результативність тренінгу; учасники виведені із тренінгового хронотопу, мотивовані використовувати набуті навички

Таблиця Е.7 – Технологічна карта заняття з командирами щодо організації внутрішніх комунікацій у підрозділі

№ п/п	Мета і зміст питання	Коротка характеристика дій керівника під час відпрацювання питання	Очікуваний результат відпрацювання
1	Встановити контакт	Крок 1: представитися. Крок 2: продемонструвати прихильність (невербально та вербально). Крок 3: психоедукація – мотивування до засвоєння знань та умінь з організації внутрішніх комунікацій у підрозділі	Встановлення рапорту
2	Знайомство командира з особовим складом	Крок 1: як це відбувалося у Вас? (опишіть, про що говорили). Крок 2: що можливо було б поліпшити?	“Розігрів” навчальної групи
3	Проведення заходів соціально-психологічної адаптації	Крок 1: яким чином Ви враховували рівень підготовленості підлеглих? Крок 2: що таке позитивні та негативні референтні групи? Як вони формуються?	Уявлення про референтні групи та особливості їх формування
4	Командирське (цільове) та бойове інформування	Крок 1: коли проводити? Крок 2: з ким проводити? Крок 3: як проводити?	Мотивація та вміння проводити командирське інформування
5	Аналіз проведених дій (АПД)	Крок 1: коли проводити? Крок 2: з ким проводити? Крок 3: як проводити?	Мотивація та формування уміння проводити АПД
6	Організація мережі поширення інформації	Крок 1: яку інформацію можна поширювати? Крок 2: яким чином організувати мережу? Крок 3: де брати інформацію для поширення в мережі?	Мотивація до створення інформаційної мережі підрозділу та визначення відповідальної особи
7	Підведення підсумків	Крок 1: отримання зворотного зв'язку щодо результатів заняття. Крок 2: обговорення можливості застосувати здобуті знання та уміння у практичній діяльності. Крок 3: прощання	Оцінена результативність заняття; закріплена мотивація до використання знань та умінь

Таблиця Е.8 – Характеристика дій командира під час відпрацювання питань бойового інформування

№ п/п	Запитання	Коротка характеристика дій командира
1	Для чого? Чому?	Розкриває важливість, причини, наміри, мету і результати, яких треба досягти
2	Що?	Доводить інформацію про те, що відбувається зараз, або прогноз, що має бути найближчим часом, зміст завдання підрозділу, яке треба виконати
3	Де?	Доводить (показує) конкретне місце (населений пункт, об'єкт, позицію, рубіж) виконання завдань
4	Коли?	Доводить інформацію про час виконання завдань
5	Як?	Доводить інформацію про способи й особливості виконання рішень, бойових завдань, розпоряджень і наказів

Таблиця Е.9 – Характеристика дій командира під час вирішення завдань аналізу проведених дій

№ п/п	Завдання	Коротка характеристика дій командира
1	Встанови контакт	“Нам необхідно обговорити цю подію, зрозуміти свої ролі в ній і дії”. Наша мета (АПД) – з’ясувати, що відбулося насправді (отримати цілісну картину подій): “чому це сталося саме так?”, “як підтримувати сильні та компенсувати слабкі сторони надалі?”
2	Дотримуйся принципів	Обговорюй дії, а не людину. Не шукай та не дозволяй призначати “крайнього” чи “винного”. Акцентуй увагу на пошуку підлеглими власних шляхів вирішення проблеми
3	Обговори питання	Чого планували досягнути (що мало відбутися)? Мета і завдання. Наміри та завдання (місія) командира. Наміри та завдання (місія) противника. Що і як виконали? Що відбулося насправді? Чому так сталося? Які причини успіхів та невдач? Що і як ми можемо зробити краще? Безпека. Висновки. Підсумки. Заключні репліки
4	Підведи підсумок	Відкоригуй заплановані дії Сплануй заходи, що удосконалять діяльність підрозділу

Таблиця Е.10 – Технологічна карта роботи командира підрозділу (у взаємодії з офіцерами групи контролю бойового стресу, предметно-циклової комісії) під час планування та проведення занять з предметів бойової підготовки

№ п/п	Мета і зміст питання	Коротка характеристика дій керівника під час відпрацювання питання	Очікуваний результат
1	Визначити методи моделювання бойових стресорів відповідно до предмету бойової підготовки та з урахуванням теми і мети заняття	<p>Крок 1: починати заняття з командирського інформування (вказати, що будемо робити, як будемо робити, де це стане в нагоді у бою).</p> <p>Крок 2: вносити елементи, що ускладнюють діяльність, на усіх етапах освоєння військовослужбовцями порядку виконання дій (ускладнення мають відповідати завданням етапу).</p> <p>Крок 3: прийоми, засоби моделювання психологічних чинників бою можуть не відповідати змісту дій, навчальним елементам, що відпрацьовуються за відповідною темою, проте обов'язково мають моделювати можливі стресори в конкретній ситуації.</p> <p>Крок 4: у першу чергу слід моделювати бойові стресори, ймовірність впливу яких на військових фахівців відповідної спеціальності вища.</p> <p>Крок 5: рівень психічного навантаження може і не дати змоги більшості особового складу отримати позитивний результат у подоланні напруженості і досягненні успіху. Таке дозування навантажень сприятиме формуванню у військовослужбовців віри в себе, підвищенню цінності успіху.</p> <p>Крок 6: моделювати навчально-бойові ситуації (завдання) необхідно у випадковому порядку, раптово, несподівано для військовослужбовців, щоб не створювати умов для звикання до послідовності виконання, шаблонності дій, бажано постійно комплексно змінювати і поєднувати модельовані чинники бойової обстановки.</p> <p>Крок 7: військовослужбовці, що не впоралися з навчально-бойовою ситуацією, мають провести самоаналіз, визначити особисті якості, що не дали змоги виконати завдання, запропонувати компенсаторні механізми, які допоможуть діяти у</p>	Військовослужбовці виконують певні дії, які їм належить виконувати в реальній бойовій обстановці

№ п/п	Мета і зміст питання	Коротка характеристика дій керівника під час відпрацювання питання	Очікуваний результат
		<p>критичних ситуаціях. На наступному тренуванні потрібно нагадати про необхідність застосування компенсаторних механізмів.</p> <p>Крок 8: під час моделювання бойових стресорів потрібно спостерігати за психічними станами військовослужбовців та своєчасно надавати першу психологічну допомогу із залученням товаришів по службі, а у складних випадках самостійно чи з психологом передбачити порядок евакуації військовослужбовця</p>	
2	Тренування з виявлення страху і стресу, надання першої психологічної допомоги	<p>Крок 1: включення ввідних вибудовують за принципами “свідомого зіштовхування” та правомірного реагування (“опанування” страху вже на першій стадії його появи).</p> <p>Крок 2: запуск механізмів ідентифікації страху і стресу в інших осіб та спрямування уваги на інших (послаблює їх негативний вплив та пришвидшує встановлення контролю над особистими переживаннями).</p> <p>Крок 3: виконання технік заспокоєння та саморегуляції (дихальних вправ, тренування м’язової релаксації і технік заспокоєння) уможлиблює кращий контроль за фізичними та психічними процесами, що відіграє особливу роль безпосередньо перед бойовими діями, під час довгого очікування та відпочинку безпосередньо після участі в бойових діях</p>	Формування навичок розпізнавання симптомів страху і стресу в себе та інших і реагування на виявлені стани
3	Завершення заняття (аналіз проведених дій)	<p>Крок 1: отримання зворотного зв’язку щодо результатів заняття (що робили? як це було? що вдалося? що не вдалося? яким чином можна зробити краще?).</p> <p>Крок 2: обговорення можливості застосувати здобуті знання та уміння у практичній діяльності.</p> <p>Крок 3: постановка завдань для самостійного опрацювання</p>	Оцінена результативність заняття, закріплено мотивацію до використання здобутих знань та умінь

Таблиця Е.11 – Розподіл часу проведення заходів із формування психологічної стійкості на етапі підготовки підрозділів до застосування

№ теми	Категорія військовослужбовців	Тематика (відпрацьовувані питання)	Кількість годин	
			Робота мобільних груп	Включення у програму БП
1	Рядовий та сержантський склад	Очікування та реальність бою, прийоми самоконтролю стресу і страху, надання першої психологічної допомоги.	1	1
2	Рядовий та сержантський склад	Тренінг внутрішніх комунікацій у підрозділі	1	2
3	Командири взводів, рот	Очікування та реальність бою, організація заходів внутрішніх комунікацій у підрозділі	1	1(+2)
4	Командири взводів, рот	ІМЗ щодо насичення заходів бойової підготовки елементами психологічної підготовки	–	1
5	У межах тактичної підготовки	Стрес-щеплення контролю за психологічним станом в умовах протидії важкій броньованій техніці	–	2
6	У межах фізичної підготовки	Заняття на спеціальній смузі (смузі перешкод) в умовах її насичення психологічними подразниками	–	2
7	У межах вогневої підготовки	Заняття на ділянці для стрільби (виконання вогневих вправ) в умовах насичення психологічними подразниками	–	2
Разом за підрозділ (роту)			3	11

Технологічні карти й алгоритми дій, пропоновані до використання на етапі застосування частин та підрозділів за призначенням

Таблиця Е.12 – Основні питання мотиваційної бесіди про забезпечення командиром психологічної стійкості підлеглих у бою

Заходи забезпечення стійкості	Очікувані результати	Потреби військовослужбовців, які потрібно задовольнити
Бойове інформування	Усвідомлення завдання, порядку та способу дій; формування відчуття безпеки та відповідальності через включеність у групову діяльність; налагодження процесів обміну бойовою інформацією у підрозділі	У безпеці; у причетності до колективу (соціальних зв'язках)
Психологічна підтримка	Нормальне функціонування психічних процесів, які забезпечують адекватне сприйняття інформації та контроль військовослужбовців за своїми діями	У безпеці; у причетності до колективу (соціальних зв'язках)
Аналіз проведених дій	Розуміння кожним своєї ролі та дій; оцінювання сильних і слабких сторін дій підрозділу з різних точок зору; розуміння кожним, що саме потрібно вдосконалити для підготовки до подальших бойових дій; деталізація та об'єктивність звітів про події, можливість вивчати досвід бойових дій та/або підготовки до них	У безпеці; у причетності до колективу (соціальних зв'язках); у самореалізації та самовдосконаленні

Підводячи підсумки бесід, доцільно наголошувати, що результатами проведеної роботи будуть:

формування психологічної готовності військовослужбовців до виконання наказу;

підтримання здатності військовослужбовців протистояти бойовим стресорам;

запобігання негативним індивідуальним психічним станам (ступору, неконтрольованій руховій активності), розладам (гострій стресовій реакції, гострому стресовому розладу, посттравматичному стресовому розладу) і груповим соціально-психологічним феноменам (паніці, недовірі до товаришів по службі і командирів, пошуку винного тощо).

Таблиця Е.13 – Комплекс заходів із підтримання психологічної стійкості військовослужбовців під час бою

Категорії військовослужбовців	Дії визначених категорій	Очікуваний результат
Командири відділень, взводів	<ol style="list-style-type: none"> 1. Під час доведення бойового завдання, у ході його виконання за першої можливості проводьте бойове інформування (див. табл. Е.8). 2. Віддавайте чіткі та зрозумілі накази. 3. Моніторте психічний стан підлеглих, надайте першу психологічну допомогу. 4. Підтримуйте підлеглих: доторкніться, поплескайте по плечу тощо; встановіть зоровий контакт; говоріть заохочуючі слова; жартуйте (іноді навіть грубувато, застосовуйте “чорний гумор”), обов’язково виключіть будь-яку деструктивну критику 	<p>Усвідомлення завдання, порядку та способу дій; формування відчуття безпеки та відповідальності через включеність у групову діяльність; налагодження процесів обміну бойовою інформацією у підрозділі</p>
Командири рот	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вимагайте від підлеглих проведення визначених у таблиці заходів. 2. У разі виявлення у військовослужбовця важких психічних розладів (невротичних або психотичних) якнайшвидше його ізолювати від впливів екстремальної обстановки, по можливості у паузах бою (між обстрілами) направити в пункт надання першої психологічної допомоги 	
Усі військовослужбовці	<ol style="list-style-type: none"> 1. У разі переживання стресу застосовуйте психотехніку психологічної саморегуляції, спрямовану на контроль стресу (див. табл. Е.2). 2. У разі виникнення відчуття дискомфорту, його наростання та переходу у тривогу застосовуйте психотехніку психологічної саморегуляції, спрямовану на контроль страху (див. табл. Е.3). 3. Якщо побратим не може впоратися з контролем стресу чи страху, надайте йому першу психологічну допомогу (див. табл. Е.4) 	<p>Нормальне функціонування психічних процесів, які забезпечують адекватне сприйняття інформації та контроль військовослужбовців за своїми діями</p>
Психологи групи контролю бойового стресу (ГКБС)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Будь-яким способом (засобами зв’язку, нарочним, відвідуванням позицій, пам’ятками) нагадуйте (запитаннями, підказками, проханнями, наказом) про необхідність проведення визначених вище заходів. 2. У разі потреби особисто проведіть визначені заходи. 3. За наказом працюйте у пункті психологічної допомоги 	<p>Підтримання здатності військовослужбовців протистояти бойовим стресорам; запобігання негативним індивідуальним психічним станам, розладам і груповим соціально-психологічним феноменам</p>

Таблиця Е.14 – Комплекс заходів з відновлення психологічної стійкості до бойових стресорів після завершення бою, за умови відведення з “нуля”

Категорії в/сл	Дії визначених категорій	Очікуваний результат
Командири відділень, взводів	<ol style="list-style-type: none"> Після завершення бою, відведення з “нуля” у спокійній, доброзичливій атмосфері проведіть АПД (див. табл. Е.9). Оцініть психічний стан підлеглих, реагуйте на негативні зміни. У разі виявлення важких психічних розладів (невротичних або психотичних) забезпечте направлення військовослужбовця у пункт психологічної допомоги 	<p>Розуміння кожним своєї ролі та дій; оцінювання сильних і слабких сторін дій підрозділів з різних точок зору; розуміння кожним, що потрібно вдосконалити для підготовки до подальших бойових дій;</p>
Командири рот, батальйонів, бригад	<ol style="list-style-type: none"> Вимагайте від підлеглих проведення визначених у таблиці заходів. У разі виявлення у військовослужбовця важких психічних розладів (невротичних або психотичних) направте його до пункту психологічної допомоги 	<p>деталізований та об’єктивний звіт про події і вивчення досвіду бойових дій</p>
Усі військовослужбовці	<ol style="list-style-type: none"> Якщо побратим не може контролювати свій стан, надайте йому підтримку (психотехніка бп), зверніть увагу командирів. Беріть активну участь у групових заходах (аналізу проведених дій, бесідах, нарадах, тренуваннях тощо). Діліться з побратимами своїми переживаннями. Ефективно використовуйте наданий час для відпочинку (сну, прийому гарячої їжі, занять улюбленою справою тощо) 	<p>Нормальне функціонування психічних процесів, які забезпечують адекватне сприйняття інформації, контроль військовослужбовців за своїми діями</p>
Психологи групи контролю бойового стресу (ГКБС)	<ol style="list-style-type: none"> Будь-яким способом (засобами зв’язку, нарочним, відвідуванням позицій, пам’ятками) нагадуйте (запитаннями, підказками, проханнями, наказом) про необхідність проведення визначених вище заходів. У разі потреби особисто проведіть визначені заходи. За наказом працюйте у пункті психологічної допомоги. Проведіть у підрозділах процедуру рекапітуляції стресових подій 	<p>Підтримання здатності військовослужбовців протистояти бойовим стресорам; запобігання негативним індивідуальним психічним станам, розладам і груповим соціально-психологічним феноменам</p>

Детальніше розглянемо дії психологів у пункті надання першої психологічної допомоги:

передусім слід обмити водою обличчя і руки потерпілого, зігріти кисті його рук і ступні ніг, розтерши їх вовняною тканиною або використовуючи гарячу воду;

дати заспокійливі засоби і вкласти спати (якщо необхідних медикаментів немає, як заспокійливе можна використати лікарські трави). Крім спеціальних фармакологічних засобів, застосовуваних медичними працівниками у конкретних випадках психічних розладів, існують традиційні заспокійливі і стимулюючі засоби, про які мають знати офіцери. До найпоширеніших заспокійливих засобів належать: настоянки валеріани, пустирника, горицвіту, конвалії, екстракт або настоянка глоду, м'ятні краплі, валідол. Для стимуляції центральної нервової системи застосовують: пантокрин, настоянку кореня женьшеню, настоянки лимонника, левзеї, заманихи, а також кофеїн;

коли потерпілий прокинеться, його треба нагодувати, а потім знову вкласти спати;

визначити ступінь тяжкості психотравми і заходи з відновлення здоров'я потерпілого (якщо у військовослужбовця виникли відхилення від нормального процесу відновлення, з ним проводять психокорекційну роботу, а в разі виявлення стійких психологічних труднощів – забезпечують надання стаціонарної психотерапевтичної допомоги).

Процедуру рекапітуляції стресової події, або дебрифінг, проводять як спільну активну діяльність, до якої залучають усіх учасників та свідків травматичної події. Рекомендовано процедуру проводити протягом 1 ... 3 днів (24 ... 72 год) після травматичної події, оскільки в цей період в уражених осіб з'являється тенденція до заперечення та придушення травматичного досвіду, що супроводжується спробами "самолікування", частіше за допомогою алкоголю та наркотиків.

Як правило, рекапітуляцію стресової події проводять два військових психологи або один психолог та один представник іншого фаху (наприклад, військовий лікар, капелан, сержант, офіцер), що попередньо пройшов спеціальну підготовку для проведення цієї процедури. Дебрифінг психологічно дуже важкий, тому у ведучих може викликати ефект "вигорання". Рекомендовано після процедури разом провести "вентиляцію", в ході якої висловити власні відчуття та реакції, що з'явилися під час дебрифінгу (після особливо важких процедур інколи бажано для ведучих організувати окрему процедуру дебрифінгу).

Таблиця Е.15 – Технологічна карта проведення підтримувальної бесіди

№ п/п	Мета і зміст операції	Коротка характеристика дії (операції)	Очікуваний результат дії
1	Встановлення контакту, підтримка	Крок 1: привітатися, запитати про ситуацію з обстрілами, відпочинком (про самопочуття, побут). Крок 2: представитися (для чого я тут?). Підкреслити важливість обговорення того, що відбулося. Крок 3: познайомитися з учасниками в ході усного опитування	Встановлення рапорту
2	Пригадати, що відбулося (фаза фактів), вшанувати загиблих	Крок 1: спробувати відтворити те, що відбувалося: “хто ви?”, “що робили, бачили, чули?”, “якою була послідовність подій?”. Крок 2: з’ясувати, чи були у підрозділі втрати: “яка інтенсивність бойових дій?”, “що ви сказали б загиблим, якби була така можливість?”. Крок 3: підтримати: “Ви молодці незважаючи ні на що”, “дякую що ви тут, а не в іншому місці”	Загальна картина подій, забезпечення підтримки присутністю, співучастю, усвідомлення неадекватності жертв
3	Розбір дій (фаза думок), визначення вдалих дій, проектування позитиву	Крок 1: з’ясувати: “яка перша ваша думка після того, як усвідомили, що відбувається?”, “які рішення приймали, чому?”, “що робили, чому вирішили це робити?”. Крок 2: акцентувати увагу на раціональних діях: “Вам це вдалося зробити в критичній ситуації”. Крок 3: відштовхнутися від того, що вдалося: “наступного разу зробимо більше”	Виявлення та закріплення позитивних копінгів
4	Аналіз переживань (фаза почуттів), згуртування групи	Крок 1: з’ясувати: “як ви реагували (ваші переживання)?”, “чи переживали Ви раніше щось подібне?”. Крок 2: “що викликало сум, розпач, розгубленість (фрустрацію), страх?”. Крок 3: “які тілесні відчуття можете пригадати?”. Крок 4: “що з того, що було побачено, почуто, відчуто вас турбує найбільше?”, “що запам’яталося вам найбільше?”, “що було самим жахливим?”	Створення умов для пригадування та вираження почуттів за підтримки групи
5	Аналіз досвіду контролю стресу та страху (фаза симптомів)	Крок 1: “чим відрізнялися ваші стани у момент події і тепер?” (пригадайте тілесні відчуття, емоції, почуття, незвичні, неприйнятні вам думки, що запам’яталися). Крок 2: “яким чином ви переживали (долали) неприємні почуття, емоції?”, “хто користувався порадами психологів?”	Відстеження шляху виходу психіки зі стресу, опанування емоціями
6	Узагальнення та систематизація	Крок 1: узагальнити реакції учасників. Крок 2: порівняти результати роботи групи з іншими групами, результатами досліджень	Систематизоване уявлення про реакцію психіки

№ п/п	Мета і зміст операції	Коротка характеристика дії (операції)	Очікуваний результат дії
	досвіду контролю стресу та страху (фаза завершення)	(наголосити, що такі реакції є нормальними на ненормальні події). Крок 3: уточнити реакції окремих учасників, щоб доповнити перелік узагальнених симптомів і підтвердити індивідуальність кожного учасника. Крок 4: вказати на необхідність звернутися за допомогою, якщо симптоми ГСР не минули через 6 тижнів, підсилюються, воїн не в змозі адекватно функціонувати	на бойові стресори та стратегії подолання негативних наслідків впливу бойових стресорів на психіку військовослужбовців
7	Мотиваційна установка (фаза реадаптації)	Крок 1: обговорити і спланувати бойове майбутнє: досягнути спільного розуміння загальної ситуації, в якій проявляється психологічна стійкість; визначити стратегії подолання (засоби саморегуляції та групової підтримки) у бою; формувати відчуття розуміння побратима. Крок 2: мотивувати до розвитку: “вам це вдалося, наступного разу потрібно зробити більше”	Спрямованість військовослужбовців на використання позитивних копінгів у бою

Таблиця Е.16 – Розподіл часу на проведення соціально-психологічних заходів із підтримання психологічної стійкості на етапі застосування частин та підрозділів

Теми	Категорія військовослужбовців	Заходи, які проводяться	Кількість годин роботи	
			мобільних груп	старших начальників
1	Командири відділень, взводів, рот	Мотиваційна бесіда (див. табл. Е.12)	До 0,5	0,2 на підрозділ
2	Командири відділень, взводів, рот	Аналіз проведених дій (див. табл. Е.9)	До 0,5	0,2 на підрозділ
3	Підлеглі військовослужбовці	Аналіз проведених дій (див. табл. Е.9)	–	0,4 на підрозділ
4	Усі військовослужбовці підрозділу	Підтримувальна бесіда (див. табл. Е.15)	До 2	–
Разом за добу			До 6	До 6

Технологічні карти й алгоритми дій, пропоновані до використання на етапі відновлення боєздатності частин та підрозділів

Таблиця Е.17 – Технологічна карта заняття з командирами щодо організації заходів з відновлення психологічної стійкості у підрозділі

№ п/п	Мета і зміст питання	Коротка характеристика дій керівника заняття під час відпрацювання питання	Очікуваний результат
1	Встановити контакт	Крок 1: представитися. Крок 2: показати прихильність (невербально та вербально). Крок 3: психоедукація/мотивування до засвоєння знань та умінь з організації заходів психологічного відновлення у підрозділі	Встановлення рапорту
2	Відтворення командирами переліку заходів, які проводять на етапі відновлення боєздатності	Крок 1: “які заходи проводять на етапі відновлення боєздатності?” (вказіть, відповідно до своєї компетенції). Крок 2: “як це відбувалося у вас?” (опишіть). Крок 3: “що можна було б поліпшити?” (табл. Е.18)	“Розігрів” навчальної групи
3	Проведення психологічного діагностування (скринінгу)	Крок 1: “яким чином ви можете охопити психодіагностичним скринінгом 100% особового складу підрозділу?” Крок 2: у разі виявленої гострої потреби військовослужбовців негайно направити на консультацію до лікаря-психіатра для вирішення питання стаціонарного обстеження та лікування. Крок 3: надати рекомендації щодо подальшого відновлення фізичного та психічного стану (реабілітаційні заходи), за результатами визначити потребу в зарахуванні до складу групи посиленої психологічної уваги. Крок 4: надати рекомендації щодо черговості відпусток у підрозділі	Сформоване уявлення про роботу з особовим складом для відновлення психологічної стійкості
4	Аналіз проведених дій (АПД)	Крок 1: “стосовно яких подій доцільно проводити АПД?” (травматичних, успішних, рутинних). Крок 2: порядок проведення заходів АПД (див. табл. Е.9). Крок 3: проведення урочистої зустрічі та нагородження	Мотивація та уміння проводити АПД за результатами перебування в районі бойових дій
5	Психоемоційне та психофізіологічне розвантаження	Крок 1: зняти перевтому (див. табл. Е.18). Крок 2: зняти негативні наслідки впливу психогенних чинників. Крок 3: гармонізувати психоемоційний стан	Мотивація та уміння організовувати розвантаження
6	Організація спортивно-	Крок 1: “які заходи доцільно проводити?” (спортивні ігри, змагання, створення умов	Мотивація та формування

№ п/п	Мета і зміст питання	Коротка характеристика дій керівника заняття під час відпрацювання питання	Очікуваний результат
	розважальних заходів	для самостійних занять, перегляд програм). Крок 2: “за яких умов та коли доцільно проводити заходи?” (наявність ресурсів, забезпечення безпеки, допомога волонтерів, старших начальників). Крок 3: “яким чином доводити інформацію, про заходи в районі відновлення?” (накази, запрошення, приклад тощо)	уміння організувати спортивно-розважальні заходи
7	Організація культурно-розважальних заходів	Крок 1: “які заходи доцільно проводити?” (перегляд кінофільмів, концерти, виступи художньої самодіяльності тощо). Крок 2: “за яких умов та коли доцільно проводити заходи?” (наявність ресурсів, забезпечення безпеки, допомога волонтерів, старших начальників). Крок 3: “де брати інформацію про культурні заходи в районі відновлення?”	Мотивація та уміння організувати культурно-розважальні заходи
8	Бесіда-інструктаж з військовослужбовцями, які відбувають у відпустку	Крок 1: “яким чином встановлюють черговість надання відпусток?” (рекомендації психологів, погодження колективу, рішення командира тощо). Крок 2: “коли необхідно проводити інструктаж?” (перед відбуттям, у разі готовності документів, за рішенням командира). Категорично заборонено формально збирати підписи. Крок 3: “які питання необхідно обговорити під час бесіди?” (вас чекають, ви маєте відпочити у колі сім’ї, допомогти близьким по господарству, ви будете відчувати, що потрапили в іншу реальність, не намагайтеся змінити людей, які будуть навколо)	Мотивація та уміння організувати бесіду-інструктаж
9	Підведення підсумків	Крок 1: отримати зворотний зв’язок щодо результатів заняття. Крок 2: обговорити можливість застосування отриманих знань та умінь. Крок 3: попрощатися.	Оцінено результати; закріплено мотивацію

Таблиця Е.18 – Дії командира з відновлення та/або розвитку психологічної стійкості до бойових стресорів на етапі відновлення боєздатності підрозділу

Крок для відновлення/розвитку психологічної стійкості	Конкретний намір	Як це зробити
Зупиніться, оцініть ситуацію	Відпочити, дати час на відновлення; визначити, що саме заважає правильному функціонуванню; не продовжувати робити те, що на цей час не працює	За згодою керівництва і залежно від тактичної ситуації дати оперативну паузу на 24 ... 72 год; оцінити функціональні можливості і відзначити, що змінилося після травматичної події (якщо такі зміни є) у професійній, соціальній та особистій сферах
Здайте назад, відновіть втрачене	Поліпшити психоемоційний стан; заново витренувати й оновити старі навички; набути нових навичок; відкрити для себе нові можливості	Поліпшити стан через достатній сон, правильне харчування, фізичні вправи, ігри, медитації, молитви тощо; забезпечити енергозберігаючий режим тренування з відновлення та набуття нових професійних, соціальних чи особистих навичок; забезпечити наставництво; практикувати способи вирішення проблем
Знову рухайтесь вперед, примножте ресурс психологічної стійкості	Практикувати оновлені навички; практикувати і вдосконалювати нові навички; знаходити нові напрями та цілі	Поступово збільшувати обсяг обов'язків та рівень відповідальності; ставити досяжні цілі; вивчати й усувати перешкоди, що виникають; заохочувати успіхи; посилювати мотивацію до вирішення проблем

Таблиця Е.19 – Технологічна карта роботи психолога з відновлення психологічної стійкості військовослужбовців у районі відновлення боєздатності частини

Мета і зміст операції	Коротка характеристика дії (операції)	Очікуваний результат
Виявлення стресових реакцій, травм і захворювань	<ol style="list-style-type: none"> 1. Проведіть психодіагностичну бесіду з командирами підрозділів. 2. Спостерігайте за поведінкою військовослужбовців. 3. Оцініть психологічний стан військовослужбовців (див. додаток Г); 4. У разі виявлення у військовослужбовця важких психічних розладів (невротичних або психотичних) якнайшвидше направте його в реабілітаційний центр; 5. Відпрацюйте рекомендації командирам 	Налагодження процесів психодіагностичного скрінінгу у підрозділі
Організаційне та методичне забезпечення відновлення психологічної стійкості	<ol style="list-style-type: none"> 1. Проведіть інструкторсько-методичне заняття з командирами взводів, рот (див. табл. Е.17). 2. Будь-яким способом (відвідуванням підрозділів, засобами зв'язку, нарочним, пам'ятками) нагадайте (запитанням, підказкою, проханням, наказом) про необхідність проведення заходів з відновлення психологічної стійкості (див. табл. Е.18). 3. Формуйте відчуття безпеки і включеності у групову діяльність, забезпечуючи організацію спортивних та культурно розважальних заходів. 4. Беріть активну участь у формуванні черговості відпусток та контролюйте проведення бесід-інструктажів 	Усвідомлення командирами завдань, порядку та способу дій; психологічне відновлення та соціальна реадптація військовослужбовців
Застосування методів психоемоційного та психофізіологічного розвантаження	<ol style="list-style-type: none"> 1. Підтримайте військовослужбовців (доторкніться, поплескайте по плечу, встановіть зоровий контакт, говоріть заохочуючі слова, жартуйте (бажано не грубо, без "чорного гумору")) виключивши будь-яку деструктивну критику. 2. Проводьте психоедукаційні бесіди щодо способів та засобів відновлення психоемоційних станів (наголошувати на неприпустимості безконтрольного вживання психотропних речовин). 3. Організуйте і проведіть відновлюючі бесіди (див. табл. Е.20). 4. За запитом проводьте індивідуально-консультаційну роботу 	Підтримка військовослужбовців; послаблення впливу стресових чинників; відновлення психологічної безпеки особистості

Таблиця Е.20 – Технологічна карта проведення відновної бесіди

№ п/п	Мета і зміст операції	Коротка характеристика дії (операції)	Очікуваний результат дії
1	Встановлення рапорту, знайомство, розігрів групи (вступна частина)	Крок 1: привітатися, запитати про самопочуття, побут. Крок 2: представитися, визначити мету, порядок роботи “для чого я тут?”. Крок 3: познайомитися з особовим складом підрозділу: “скільки часу у підрозділі?”, “який досвід участі у вогневому контакті, перебування під обстрілами?”, “з яких областей мобілізовано (укладено контракти)?”	Визнання важливості справи, яку виконують; наголошення на важливості обговорення подій, що відбулися; активізація групи, складання соціально-психологічного портрету групи
2	Опис подій, місця та ролі в цих подіях військовослужбовців (фаза фактів)	Крок 1: з'ясувати: “які завдання виконував підрозділ?”. Крок 2: запитати: “що ви робили, бачили, чули?”. Крок 3: з'ясувати: “якою була послідовність подій?”	Відтворення загальної картини подій
3	Опис думок під час участі в бойових діях, які запам'яталися (фаза думок)	Крок 1: “яка перша Ваша думка після того, як усвідомили, що відбувається?”. Крок 2: “які рішення приймали, чому?”. Крок 3: “що робили, чому вирішили це робити?”	Зосередження уваги на першій думці, аналіз її зв'язку з кінцевим рішенням; порівняння першої думки, кінцевого рішення з наказом командира
4	Відреагування почуттів (фаза почуттів)	Крок 1: “як Ви реагували (якими були ваші переживання)?”. Крок 2: “що було самим жахливим?”, “чи переживали Ви раніше щось подібне?”. Крок 3: “що запам'яталося вам найбільше?”, “що викликало сум, розпач, розгубленість (фрустрацію), страх?”. Крок 4: “які тілесні відчуття можете пригадати?”. Крок 5: “що з того, що побачили, почули, відчули, вас турбує найбільше?”. Крок 6: “що сказали б загиблим, якби була така можливість?”	Створені умови для пригадування та вираження почуттів за підтримки групи
5	Узагальнення реакцій на стресори (фаза симптомів)	Крок 1: “чим відрізняються ваші стани у момент події, коли загроза минула, у наступні дні і тепер?” (пригадайте тілесні відчуття, ваші емоції, почуття, незвичні, непритаманні Вам думки, що запам'яталися). Крок 2: “що допомогло вижити і виконати завдання?”	Відстеження, чи не відбулося перенесення травми на інші сфери життя (відносини і стиль спілкування з рідними і товаришами, виникнення непорозумінь)

№ п/п	Мета і зміст операції	Коротка характеристика дії (операції)	Очікуваний результат дії
6	Закріплення позитивних копінгів реагування на бойові стресори (фаза завершення)	Крок 1: узагальнити реакції учасників. Крок 2: порівняти результати роботи групи з іншими групами, результатами досліджень (наголосити, що це нормальні реакції на ненормальні події). Крок 3: уточнити реакції окремих учасників, щоб доповнити перелік узагальнених симптомів, підтвердити індивідуальність кожного учасника. Крок 4: визначити стратегії подолання (засоби саморегуляції та групової підтримки) у бою	Досягнення спільного розуміння ситуації, в якій проявляється психологічна стійкість
7	Мотивація на подальшу співпрацю та розвиток (фаза реадптації)	Крок 1: вказати на необхідність звернутися за допомогою, якщо симптоми ГСР не минули через 6 тижнів, підсилилися, коли воїн не в змозі адекватно функціонувати. Крок 2: обговорити і спланувати бойове майбутнє: досягнути спільного розуміння загальної ситуації, в якій проявляється психологічна стійкість; визначити стратегії подолання (засоби саморегуляції та групової підтримки) у бою. Крок 3: формувати відчуття розуміння побратима. Крок 4: мотивувати до розвитку: “вам це вдалося, наступного разу потрібно зробити більше”	Спрямованість військовослужбовців на використання позитивних копінгів у бою

Таблиця Е.21 – Розподіл часу для проведення соціально-психологічних заходів з відновлення психологічної стійкості на етапі відновлення боєздатності частин і підрозділів

Теми	Категорія військовослужбовців	Заходи, які проводяться	Кількість годин роботи	
			мобільних груп	командирів, офіцерів ППП
1	Командири відділень, взводів, рот	Інструкторсько-методичне заняття (див. табл. Е.17)	До 1	0,5
2	Підлеглі військовослужбовці	Заходи з психологічного відновлення (див. табл. Е.18, Е.19)	За запитом	За потреби та наявного ресурсу
3	Усі військовослужбовці підрозділу	Відновна бесіда (див. табл. Е.20)	До 2	До 2
Разом на взвод			До 3	До 6

Статистичний аналіз результативності заходів з розвитку психологічної стійкості

Таблиця Ж.1 – Результативність заходів формування психологічної стійкості до бойових стресорів на етапі підготовки підрозділів

Показники психологічної стійкості	Порядок проведення заходів	N	Середній ранг	Суми рангів (ранги різниці)
Здатність контролювати стан	До опитування (ЕГ)	111	134,41	14 920,00
	Після опитування (КГ)	112	89,79	10 056,00
	Разом / різниця рангів	223	$\Delta = 44,62$	(5)
Впевненість у собі	До опитування (ЕГ)	112	134,08	15 017,50
	Після опитування (КГ)	113	92,10	10 407,50
	Разом / різниця рангів	225	$\Delta = 41,98$	(3)
Готовність нищити ворога	До опитування (ЕГ)	112	134,23	15 033,50
	Після опитування (КГ)	109	87,13	9 497,50
	Разом / різниця рангів	221	$\Delta = 47,1$	(6)
Готовність виконувати завдання у складі свого підрозділу	До опитування (ЕГ)	112	128,96	14 443,00
	Після опитування (КГ)	115	99,43	11 435,00
	Разом / різниця рангів	227	$\Delta = 29,53$	(2)
Переконаність у перевазі над ворогом	До опитування (ЕГ)	112	136,51	15 289,50
	Після опитування (КГ)	115	92,07	10 588,50
	Разом / різниця рангів	227	$\Delta = 44,44$	(4)
Впевненість у командирах і товаришах по службі	До опитування (ЕГ)	111	135,53	15 043,50
	Після опитування (КГ)	111	87,47	9 709,50
	Разом / різниця рангів	222	$\Delta = 48,06$	(7)
Готовність до самопожертви	До опитування (ЕГ)	112	125,41	14 045,50
	Після опитування (КГ)	115	102,89	11 832,50
	Разом / різниця рангів	227	$\Delta = 22,52$	(1)
Загальна психологічна стійкість до бойових стресорів	До опитування (ЕГ)	110	134,47	14 792,00
	Після опитування (КГ)	103	77,66	7 999,00
	Разом / різниця рангів	213	$\Delta = 56,81$	(8)

Таблиця Ж.2 – Статистики критерію U Манна – Уїтні щодо значущості відмінностей у рівні психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців експериментальних і контрольних груп на етапі підготовки до застосування

Статистики	Здатність контролювати стан	Впевненість у собі	Готовність нищити ворога	Спрямованість на виконання завдань у складі підрозділу	Переконаність у перевазі над ворогом	Впевненість у командирах і товаришах по службі	Готовність до самопожертви	Загальна психологічна стійкість до бойових стресорів
U Манна – Уїтні	3728,000	3966,500	3502,500	4765,000	3918,500	3493,500	5162,500	2643,000
W Вілкоксона	10056,000	10407,500	9497,500	11435,000	10588,500	9709,500	11832,500	7999,000
Z	-5,175	-4,858	-5,521	-3,476	-5,333	-5,676	-2,653	-6,726
Асимпт. знач. (двобічна)	,000	,000	,000	,001	,000	,000	,008	,000

Таблиця Ж.3 – Результативність заходів з формування психологічної стійкості до бойових стресорів на етапі застосування підрозділів за призначенням

Показники психологічної стійкості	Порядок проведення заходів	<i>N</i>	Середній ранг	Суми рангів (ранги різниці)
Здатність контролювати стан	До опитування (ЕГ)	74	96,17	7116,50
	Після опитування (КГ)	95	76,30	7248,50
	Разом / різниця рангів	169	$\Delta = 19,87$	(7)
Впевненість у собі	До опитування (ЕГ)	76	94,51	7183,00
	Після опитування (КГ)	95	79,19	7523,00
	Разом / різниця рангів	171	$\Delta = 15,32$	(4)
Готовність нищити ворога	До опитування (ЕГ)	75	87,50	6562,50
	Після опитування (КГ)	92	81,15	7465,50
	Разом / різниця рангів	167	$\Delta = 6,35$	(2)
Готовність виконувати завдання у складі свого підрозділу	До опитування (ЕГ)	75	87,60	6570,00
	Після опитування (КГ)	98	86,54	8481,00
	Разом / різниця рангів	173	$\Delta = 1,06$	(1)
Переконаність у перевазі над ворогом	До опитування (ЕГ)	74	95,36	7057,00
	Після опитування (КГ)	97	78,86	7649,00
	Разом / різниця рангів	171	$\Delta = 16,5$	(5)
Впевненість у командирах і товаришах по службі	До опитування (ЕГ)	76	90,94	6911,50
	Після опитування (КГ)	98	84,83	8313,50
	Разом / різниця рангів	174	$\Delta = 12,12$	(3)
Готовність до самопожертви	До опитування (ЕГ)	75	96,43	7232,00
	Після опитування (КГ)	97	78,82	7646,00
	Разом / різниця рангів	172	$\Delta = 17,61$	(6)
Загальна психологічна стійкість до бойових стресорів	До опитування (ЕГ)	73	90,34	6595,00
	Після опитування (КГ)	85	70,19	5966,00
	Разом / різниця рангів	158	$\Delta = 20,15$	(8)

Таблиця Ж.4 – Статистики критерію *U* Манна – Уїтні щодо значущості відмінностей у рівні психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців експериментальних та контрольних груп на етапі застосування підрозділів за призначенням

Статистики	Здатність контролювати стан	Впевненість у собі	Готовність нищити ворога	Спрямованість на виконання завдання у складі підрозділу	Переконаність у перевазі над ворогом	Впевненість у командирах і товаришах по службі	Готовність до самопожертви	Загальна психологічна стійкість до бойових стресорів
<i>U</i> Манна – Уїтні	2688,500	2963,000	3187,500	3630,000	2896,000	3462,500	2893,000	2311,000
<i>W</i> Вілкоксона	7248,500	7523,000	7465,500	8481,000	7649,000	8313,500	7646,000	5966,000
<i>Z</i>	-2,624	-2,020	-0,850	-0,141	-2,199	-0,810	-2,370	-2,761
Асимпт. знач. (двобічна)	,009	,043	,395	,888	,028	,418	,018	,006

Таблиця Ж.5 – Результативність заходів з формування психологічної стійкості до бойових стресорів на етапі відновлення боєздатності підрозділів

Показники психологічної стійкості	Порядок проведення заходів	N	Середній ранг	Суми рангів, (ранги різниці)
Здатність контролювати стан	До опитування (ЕГ)	134	161,25	21 607,00
	Після опитування (КГ)	152	127,86	19 434,00
	Разом / різниця рангів	286	$\Delta = 33,39$	(6)
Впевненість у собі	До опитування (ЕГ)	137	167,61	22 962,00
	Після опитування (КГ)	152	124,63	18 943,00
	Разом / різниця рангів	289	$\Delta = 42,98$	(8)
Готовність нищити ворога	До опитування (ЕГ)	135	149,01	20 117,00
	Після опитування (КГ)	150	137,59	20 638,00
	Разом / різниця рангів	285	$\Delta = 11,42$	(1)
Спрямованість на виконання завдань у складі підрозділу	До опитування (ЕГ)	139	164,05	22 802,50
	Після опитування (КГ)	157	134,74	21 153,50
	Разом / різниця рангів	296	$\Delta = 29,31$	(5)
Переконаність у перевазі над ворогом	До опитування (ЕГ)	137	159,49	21 850,00
	Після опитування (КГ)	155	135,02	20 928,00
	Разом / різниця рангів	292	$\Delta = 24,47$	(4)
Впевненість у командирах і товаришах по службі	До опитування (ЕГ)	135	157,47	21 259,00
	Після опитування (КГ)	156	136,07	21 227,00
	Разом / різниця рангів	291	$\Delta = 21,4$	(3)
Готовність до самопожертви	До опитування (ЕГ)	136	156,11	21 231,00
	Після опитування (КГ)	157	139,11	21 840,00
	Разом / різниця рангів	293	$\Delta = 17$	(2)
Загальна психологічна стійкість до бойових стресорів	До опитування (ЕГ)	122	151,21	18 448,00
	Після опитування (КГ)	137	111,11	15 222,00
	Разом / різниця рангів	259	$\Delta = 40,1$	(7)

Таблиця Ж.6 – Статистики критерію *U* Манна – Уїтні щодо значущості відмінностей у рівні психологічної стійкості до бойових стресорів військовослужбовців експериментальних і контрольних груп на етапі відновлення боєздатності

Статистики	Здатність контролювати стан	Впевненість у собі	Готовність нищити ворога	Спрямованість на виконання завдань у складі підрозділу	Переконаність у перевазі над ворогом	Впевненість у командирах і товаришах по службі	Готовність до самопожертви	Загальна психологічна стійкість до бойових стресорів
<i>U</i> Манна – Уїтні	7806,000	7315,000	9313,000	8750,500	8838,000	8981,000	9437,000	5769,000
<i>W</i> Вілкоксона	19 434,00	18 943,00	20 638,00	21 153,50	20 928,00	21 227,00	21 840,00	15 222,00
<i>Z</i>	-3,414	-4,396	-1,185	-3,038	-2,602	-2,200	-1,760	-4,302
Асимпт. знач. (двобічна)	,001	,000	,236	,002	,009	,028	,078	,000

Акти про впровадження результатів дисертаційного дослідження

ЗАТВЕРДЖУЮ

Тимчасово виконуючий обов'язки
начальника Головного управління
морально-психологічного забезпечення
Збройних Сил України

Володимир ЯЦЕНЮК
2024 року

А К Т

про реалізацію результатів дисертаційного дослідження
Клочкова Владислава Вікторовича за темою:
**“ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ
У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ДО ДІЙ В БОЙОВИХ УМОВАХ”**

Підстава: наказ начальника Головного управління морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України (далі – ГУ МПЗ) від 26 грудня 2023 року № 176.

Комісія у складі:

голови комісії – тимчасово виконуючий обов'язки начальника управління організації морально-психологічного забезпечення – заступника начальника ГУ МПЗ полковника Магола С.І.;

членів комісії:

начальника відділу національно-патріотичної роботи управління внутрішніх комунікацій та інформаційного супроводу військ (сил) ГУ МПЗ полковника Рудіка С. М.;

начальника відділу психологічного супроводу – заступника начальника управління психологічного забезпечення ГУ МПЗ полковника Лесюка О. М.;

у період з 19 лютого по 29 лютого 2024 року розглянувши матеріали впровадження наукових результатів дисертаційного дослідження Клочкова Владислава Вікторовича **встановила**, що вони використані:

1) у роботі високомобільних груп внутрішніх комунікацій ГУ МПЗ ЗС України з особовим складом 8 бригад. До заходів розвитку, підтримання та відновлення психологічної стійкості, які розроблено у дисертаційній роботі, було залучено 2321 особу офіцерського, сержантського та рядового складу;

2) при підготовці груп контролю бойового стресу до проведення запропонованих у дослідженні заходів забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців на етапах підготовки, застосування за призначенням, відновлення боєздатності під час роботи у вказаних

бригадах високомобільних груп внутрішніх комунікацій ГУ МПЗ ЗС України;

3) під час оцінювання готовності як окремо взятого військовослужбовця так і підрозділу в цілому виконувати завдання за призначенням для прийняття управлінських рішень шляхом визначення рівня сформованості психологічної стійкості до бойових стресорів із застосуванням авторської методики оцінювання рівня психологічної стійкості;

4) під час розроблення інструкції “Порядок роботи груп контролю бойового стресу у військових частинах Збройних Сил України”, що затверджена заступником начальника Генерального штабу ЗСУ генерал-майором Володимиром Ковалем 11 листопада 2022 року з метою методичного забезпечення діяльності груп контролю бойового стресу;

5) під час розроблення програмного продукту МРСД (військовий психологічний комплекс діагностики). Автоматизовано (комп'ютеризовано) методику оцінювання рівня психологічної стійкості військовослужбовців.

Комісія постановила:

вважати наукові результати дисертаційного дослідження Ключкова Владислава Вікторовича впровадженими у практичну діяльність військ, а роботу реалізованою.

Рекомендації, щодо подальшого використання результатів одержаних під час виконання дисертаційної роботи:

продовжити роботу з впровадження результатів дисертаційної роботи у Збройних Силах України, зокрема розробити методичні рекомендації для груп контролю бойового стресу;

розглянути можливість автоматизації (комп'ютеризації) процесів оцінювання та вибору заходів розвитку психологічної стійкості військовослужбовців відповідно до запропонованих у роботі підходів.

Голова комісії:
полковник

Члени комісії:
полковник
полковник

Сергій МАГОЛА

Сергій РУДІК
Олексій ЛЕСЮК

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Начальник Центру морально-психологічного
 забезпечення Збройних Сил України
 полковник Дмитро ДРОЗДЕНКО
 2024 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження

Клочкова Владислава Вікторовича за темою “Формування психологічної стійкості у військовослужбовців Сухопутних військ до дій в бойових умовах”

Комісія у складі: голови комісії: заступник начальника Центру морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України полковник Суловець Антон Олександрович та членів комісії: начальник відділу формування та супроводження високомобільних груп внутрішніх комунікацій Центру морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України полковник Слесаренко Олександр Миколайович, начальник відділу оперативної інформаційної роботи у військах (силах) Центру морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України полковник Кулагін Святослав Олексевич, розглянувши матеріали дисертаційного дослідження Клочкова Владислава Вікторовича, встановила наступне:

Програма розвитку формування психологічної стійкості у військовослужбовців Сухопутних військ Збройних Сил України до дій в бойових умовах “Сила переконання” сприяє оптимізації процесу розвитку формування психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ до службово-бойової діяльності, дозволяє розширити їх знання щодо психологічної стійкості, функціонування особистості в бойових умовах, сформувати та розвинути у військовослужбовців уміння, практичні навички, необхідні для надання першої психологічної допомоги, проведення

саморегуляції та самоконтролю емоційного стану. Суттєвого значення набуває практичний (операційний) блок програми, до змісту якого включені практичні вправи, які проводяться в польових умовах з використанням необхідної матеріальної бази та моделюванням умов бойової обстановки, що значно впливає на формування та розвиток психологічної стійкості військовослужбовців;

авторська методика визначення дає можливість в обмежений час здійснити індивідуальну та колективну оцінку рівня сформованості психологічної стійкості військовослужбовців військових частин (підрозділів) Сухопутних військ Збройних Сил України. Методика пройшла всі етапи перевірки на валідність та надійність і рекомендована для впровадження в практику діяльності структур морально-психологічного забезпечення Сухопутних військ Збройних Сил України як психодіагностичний інструментарій.

Голова комісії: полковник
Члени комісії: полковник
полковник

Антон СУСЛОВЕЦЬ
Олександр СЛЕСАРЕНКО
Святослав КУЛАГІН

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ
УКРАЇНИ
ВІЙСЬКОВА ЧАСТИНА
А1376
код 26614840

“23” січня 2024

№ 100

41601, м. Конотоп Сумська область

ЗАТВЕРДЖУЮ

Командир військової частини А1376

Полковник

Руслан ШЕВЧУК

2024 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження

Клочкова Владислава Вікторовича за темою “Формування психологічної стійкості у військовослужбовців Сухопутних військ до дій в бойових умовах”

Комісія у складі: голова комісії – заступник командира військової частини з морально-психологічного забезпечення-начальник відділення військової частини А1376 підполковник САВРАЦЬКИЙ Вячеслав Анатолійович, членів комісії: старший офіцер відділення морально-психологічного забезпечення військової частини А1376 майор УМНОВ Павло Павлович, начальник групи контролю бойового стресу військової частини А1376 капітан БУЦЬ Андрій Миколайович, офіцер медичної служби військової частини А1376 майор медичної служби СТАРОСВЕТ Віталій Анатолійович розглянувши матеріали використання наукових результатів дисертації Клочкова Владислава Вікторовича, встановила наступне:

обґрунтований у дисертаційному дослідженні психодіагностичний інструментарій щодо оцінки рівня психологічної стійкості військовослужбовців військової частини дозволяє в обмежений час визначити індивідуальну та колективну оцінку рівня сформованості психологічної стійкості військовослужбовців частини у ході виконання бойових завдань;

програма розвитку формування психологічної стійкості у військовослужбовців Сухопутних військ до діяльності в бойових умовах “Сила переконання” дозволяє розширити знання щодо психологічної стійкості, функціонування особистості в бойових умовах, сформуванню та розвинути у військовослужбовців частини практичні навички проведення саморегуляції та самоконтролю емоційного стану;

методика “Оцінка рівня психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ Збройних Сил України до виконання завдань за призначенням” впроваджена в практичну діяльність офіцерів структур морально-психологічного забезпечення військової частини

як психодіагностичний інструмент щодо розвитку у військовослужбовців професійно важливих психологічних якостей та здатності протистояти несприятливим факторам бойової обстановки, об'єктивно оцінювати бойову обстановку та приймати оптимальні рішення до дій в бойових умовах.

Голова комісії: підполковник Вячеслав САВРАЦЬКИЙ

Члени комісії: майор Павло УМНОВ

капітан Андрій БУЦЬ

майор медичної служби Віталій СТАРОСВЕТ

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ
УКРАЇНИ
ВІЙСЬКОВА ЧАСТИНА

A4123

Код 26632654

«19» січня 2024 р.

№ 81

29001, м. Хмельницький

ЗАТВЕРДЖУЮ

Командир військової частини А4123

полковник Роман КОРЕНЮК

січня 2024 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження

Клочкова Владислава Вікторовича за темою “Формування психологічної стійкості у військовослужбовців Сухопутних військ до дій в бойових умовах”

Комісія у складі:

голова комісії: заступник командира частини з морально-психологічного забезпечення – начальник відділення лейтенант Діана ВІНОГРАДОВА, членів комісії: начальник групи контролю бойового стресу лейтенант Олег ГУКОВСЬКИЙ, старший офіцер відділення морально-психологічного забезпечення частини старший лейтенант Анатолій МУКОМЕЛ, розглянувши матеріали використання наукових результатів дисертації Клочкова Владислава Вікторовича, встановила наступне:

обґрунтуванні в дисертаційному дослідженні положення сприяли набуттю військовослужбовцями військової частини знань про зміст та структуру формування психологічної стійкості до дій в бойових умовах, її суттєвої значимості у ході виконання бойових завдань та перемозі над ворогом;

програма розвитку формування психологічної стійкості у військовослужбовців Сухопутних військ до діяльності в бойових умовах “Сила переконання” сприяла розвитку формування психологічної стійкості військовослужбовців частини до діяльності в бойових умовах, а також набуттю ними знань щодо психологічної стійкості, функціонування організму в екстремальних умовах та проведення практичних вмінь саморегуляції;

Розроблена автором методика, дозволяє в обмежений час визначити індивідуальну та колективну оцінку рівня сформованості психологічної стійкості у особового складу частини як в пунктах постійної дислокації, так і в польових умовах;

авторська методика “Оцінка рівня психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ Збройних Сил України до виконання завдань за призначенням” впроваджена в практику діяльності офіцерів структур морально-психологічного забезпечення військової частини як психодіагностичний інструмент.

Голова комісії: лейтенант

Діана ВІНОГРАДОВА

Члени комісії лейтенант

Олег ГУКОВСЬКИЙ

старший лейтенант

Анатолій МУКОМЕЛ

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ
УКРАЇНИ
ВІЙСЬКОВА ЧАСТИНА
А0501

Код 24976272

23 01 2024 р
№ 50

ЗАТВЕРДЖУЮ
Командир військової частини А0501
полковник ФЕДОСЕНКО
"23" 2024 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження

Клочкова Владислава Вікторовича за темою "Формування психологічної стійкості у військовослужбовців Сухопутних військ до дій в бойових умовах"

Комісія у складі: голова комісії - заступник командира військової частини А0501 з морально-психологічного забезпечення - начальник відділення полковник Буцький Роман Віталійович, членів комісії: старший офіцер відділення морально-психологічного забезпечення майор Цукор Віктор Євгенійович, заступник командира батальйону з морально-психологічного забезпечення майор Булавенко Віталій Миколайович, заступник командира дивізіону з морально-психологічного забезпечення майор Куліш Яна Романівна, розглянувши матеріали використання наукових результатів спрямованих на розвиток у військовослужбовців частини формування психологічної стійкості до дій в бойових умовах, встановила наступне:

наукові положення, розроблені генерал-майором Клочковим В.В. впровадженні в систему професійної підготовки офіцерів морально-психологічного забезпечення військової частини А0501, як психодіагностичний інструмент щодо формування психологічної стійкості у військовослужбовців до дій в бойових умовах. Дане впровадження дозволяє відстежувати позитивні зміни у процесі індивідуальної та колективної підготовки особового складу, розвивати їх стійкість до несприятливих, психотравмуючих факторів бойової обстановки;

програма розвитку формування психологічної стійкості у військовослужбовців Сухопутних військ до діяльності в бойових умовах "Сила переконання" сприяє розвитку формування психологічної стійкості у військовослужбовців підрозділів військової частини А 0501 до діяльності в бойових умовах, професійно важливих психологічних якостей та здатності протистояти несприятливим факторам бойової обстановки а також набуттю ними знань щодо психологічної стійкості, функціонування організму в екстремальних умовах та проведення практичних вмінь саморегуляції.

Голова комісії: полковник

Члени комісії : майор

майор

майор

БУЦЬКИЙ Р.В.

ЦУКОР В.Є.

БУЛАВЕНКО В.М.

КУЛІШ Я.Р.

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ
УКРАЇНИ
ВІЙСЬКОВА ЧАСТИНА

A4699

Код 26632849

“23” січня 2024р

№ 712

с.м. Гостомель, Київська область

ЗАТВЕРДЖУЮ

Командир військової частини А4699

Підполковник

Дмитро РЮМШИН

2024 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження

Клочкова Владислава Вікторовича за темою “Формування психологічної стійкості у військовослужбовців Сухопутних військ до дій в бойових умовах”

Комісія у складі: голови комісії – заступника командира військової частини з морально-психологічного забезпечення – начальника відділення морально-психологічного забезпечення військової частини А4699 майора Павла ПАВЛЮКА, членів комісії: старшого офіцера відділення морально-психологічного забезпечення військової частини А4699 капітана Олександра КИСЛЯКА, начальника групи контролю бойового стресу військової частини А4699 старшого лейтенанта Володимира ПИЛЯНСЬКОГО, тимчасово виконуючого обов’язки начальника медичної служби військової частини А4699 старшого лейтенанта медичної служби В’ячеслава НЕМЦЕВА, старшого офіцера групи психологічного супроводу та відновлення військової частини А4699 молодшого лейтенанта Дар’ї ПАРШИКОВОЇ, розглянувши матеріали використання наукових результатів дисертації Клочкова Владислава Вікторовича, встановила наступне:

розроблені науковим здобувачем у дисертаційному дослідженні психодіагностичний інструментарій щодо апробації методики оцінки рівня психологічної стійкості військовослужбовців військової частини сприяли набуттю особовим складом знань, умінь та навичок щодо психологічної стійкості функціонування особового складу в бойових умовах, здатності протистояти несприятливим факторам бойової обстановки;

програма розвитку формування психологічної стійкості у військовослужбовців Сухопутних військ до діяльності в бойових умовах “Сила переконання” сприяла розвитку формування психологічної стійкості військовослужбовців частини до діяльності в бойових умовах, а також набуттю ними знань щодо психологічної стійкості, функціонування організму в екстремальних умовах та проведення практичних вмінь саморегуляції;

матеріали дисертаційного дослідження “Оцінка рівня психологічної стійкості військовослужбовців Сухопутних військ Збройних Сил України до виконання завдань за призначенням” впроваджена в практику діяльності офіцерів структур морально-психологічного забезпечення військової частини як психодіагностичний інструмент щодо розвитку у військовослужбовців професійно важливих психологічних якостей та здатності протистояти несприятливим факторам бойової обстановки, об’єктивно оцінювати бойову обстановку та приймати оптимальні рішення до дій в бойових умовах.

Голова комісії:

майор

_____._____.2024

Павло ПАВЛЮК

Члени комісії:

капітан

_____._____.2024

Олександр КИСЛЯК

старший лейтенант

_____._____.2024

Володимир ПИЛЯНСЬКИЙ

старший лейтенант медичної служби

_____._____.2024

В'ячеслав НЕМЦЕВ

молодший лейтенант

_____._____.2024

Дар'я ПАРШИКОВА

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник начальника Національної академії
сухопутних військ імені гетьмана Петра
Сагайдачного, начальника роботи,
кандидат військових наук, доцент
полковник

О. КРАСЮК

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
Клочкова Владислава Вікторовича за темою
«Формування психологічної стійкості у військовослужбовців Сухопутних
військ до дій в бойових умовах» в освітній процес Національної академії
сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного**

Комісією у складі: голови – начальника кафедри поведінкових наук та військового лідерства, доктора педагогічних наук, доцента, полковника КАПНУСА О. С., членів комісії – професора кафедри поведінкових наук та військового лідерства, доктора педагогічних наук, доцента, працівника ЗС України БОЙКА О. В., доцента кафедри поведінкових наук та військового лідерства, кандидата психологічних наук, старшого наукового співробітника, підполковника МАЦЕВКА Т. М., складено цей акт про те, що положення, що є науковим результатом дисертаційного дослідження КЛОЧКОВА В. В., впроваджено у освітній процес Національної академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного, а саме:

впроваджено в систему підготовки майбутніх офіцерів, що проходять підготовку за освітньо-професійною програмою «Морально-психологічне забезпечення у підрозділах, на кораблях (за видами збройних сил)», розроблені автором методичку та психодіагностичний інструментарій щодо оцінки рівня сформованості психологічної стійкості у військовослужбовців Сухопутних військ до дій в бойових умовах, що дозволяє в обмежений час визначити індивідуальну та колективну оцінку рівня сформованості психологічної готовності військовослужбовців військових частин (підрозділів) Сухопутних військ як в пунктах постійної дислокації, так і в польових умовах, а також програма розвитку психологічної стійкості військовослужбовців.

Матеріали дисертаційного дослідження впроваджені в освітній процес курсантів, що проходять підготовку за освітньо-професійною програмою «Морально-психологічне забезпечення у підрозділах, на кораблях (за видами збройних сил)» при викладанні таких дисциплін:

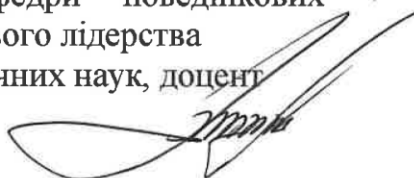
«Сучасні методики психологічної діагностики військовослужбовців»,
Тема 3. Психологічне вивчення військовослужбовців: заняття №3. Методи психодіагностики; заняття №5. Особливості методик, що застосовуються для вивчення індивідуально-психологічних якостей військовослужбовців; заняття №7. Діагностика індивідуально – психологічних властивостей військовослужбовців; Тема 4. Психологічний супровід військовослужбовців:

заняття №2. Оцінка нервово-емоційної стійкості, ступінь інтеграції особистісних властивостей; заняття №3. Соціалізація, емоційно-вольова сфера, адаптація та дезадаптація військовослужбовців; заняття №7. Методики дослідження індивідуально-психологічних властивостей особистості та емоцій і почуттів; заняття №9. Основні критерії та діагностики психічного стану та самооцінки психофізіологічного стану військовослужбовців), що сприятиме збагаченню теоретичних знань курсантів щодо наявного діагностичного інструментарію визначення та оцінювання рівня сформованості психологічної стійкості у військовослужбовців;

«Психологічна підготовка особового складу», тема №2. Формування психологічної стійкості військовослужбовців: заняття №1. Теоретичні основи формування психологічної стійкості військовослужбовців; заняття №3. Методика формування психологічної стійкості військовослужбовців.

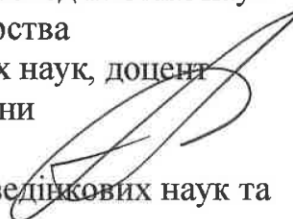
На основі рішення засідання кафедри поведінкових наук та військового лідерства (протокол № 11 від 18.01.2024 року) наукові результати проаналізовані, оцінені та впроваджені у систему освітнього процесу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного впродовж 2022-2023 навчального року.

Голова комісії: начальник кафедри поведінкових наук та військового лідерства
доктор педагогічних наук, доцент
полковник

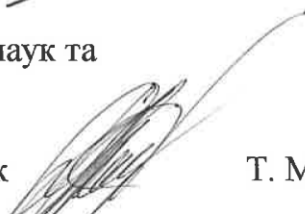
О. КАПІНУС

Члени комісії: професор кафедри поведінкових наук та військового лідерства
доктор педагогічних наук, доцент
працівник ЗС України

О. БОЙКО

доцент кафедри поведінкових наук та військового лідерства
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник

Т. МАЦЕВКО